

M.T. ASQAROVA, L.F. AMIROV, J.J. JAMOLOV

MAKROIQTISODIYOT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**M.T. ASQAROVA, G‘.E. ZAXIDOV, L.F.AMIROV
J.J.JAMOLOV**

MAKROIQTISODIYOT

DARSLIK

TOSHKENT – 2021

UO‘K: 330.101.541(072)

КБК 65.012.2ya7

M 56

M 56

**M.T.Asqarova, G.E.Zaxidov, L.F.Amirov, J.J.Jamolov.
Makroiqtisodiyot. Dasrlik. – T.: «Innovatsion
rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021. 280 b.**

ISBN 978-9943-7395-8-1

Ushbu darslikda makroiqtisodiyot fanining asosiy tushunchalari, muammolari va makroiqtisodiy siyosat yuritishning asoslari bayon qilib berilgan. Jumladan, darslikda makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash usullari, makroiqtisodiy muvozanatning turli modellari, makroiqtisodiy siyosatning fiskal va monetar yo‘nalishlari, iqtisodiy o‘shish masalalari, tashqi savdo siyosatini yuritishning nazariy asoslari hamda usullari, to‘lov balansi, valuta kursi kabi mavzular joy olgan. Darslik oliy ta’limning 230000 – “Iqtisod” ta’lim sohasida tahsil olayotgan talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, uning tarkibi “Makroiqtisodiyot” fanining o‘quv dasturi va ishchi o‘quv dasturiga mos keladi.

В представленном учебнике изложены основные понятия, проблемы проведения макроэкономической политики. В учебнике рассмотрены сущность макроэкономических показателей и методы их расчета, виды моделей макроэкономического равновесия, фискальные и монетарные политики регулирования макроэкономикой страны, факторы экономического роста, теоретические основы и методы проведения внешнеторговой политики, платежный баланс, валютный курс. Учебник предназначен для студентов высшего образования, обучающихся по направлению 230000 – “Экономика”. Содержание учебника соответствует учебной и рабочей программе “Макроэкономика”.

In this textbook basic concepts, issues of macroeconomics and bases of macroeconomic policy are stated. The textbook includes themes such as methods of calculating macroeconomic indicators, various models of macroeconomic equilibrium, fiscal and monetary directions of macroeconomic policy, economic growth matters, theoretical bases and methods of foreign trade policy, balance of payment and currency rate. The textbook is designed to the students who study in 230000 – “Economics” specialty of higher education, its structure corresponds educational program and working educational program of “Macroeconomics”

UO‘K: 330.101.541(072)

КБК 65.012.2ya7

ISBN 978-9943-7395-8-1

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.

KIRISH

Iqtisodiyotda barqaror o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash, investitsiya va biznes muhitini yanada yaxshilash, milliy manfaatlarimiz uchun eng qulay tarzda jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish, iqtisodiy faollik darajasini oshirish kabi vazifalar davlat tomonidan amalga oshiriladigan makroiqtisodiy siyosat samaradorligiga, uning ilmiy asoslanganligi hamda real voqelikni hisobga olib o‘tkazilayotganligiga bog‘liq.

Inflatsiya sur‘atlarining jilovlanishi, davlat budjeti taqchilligini tan olingan me‘yorlardan ham past darajada bo‘lishini ta‘minlanishi respublikamizda olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosat samaradorligidan dalolat beribgina qolmasdan, iqtisodiyotimizga kiritiladigan investitsiyalar ko‘lamining oshishi, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishni kengaytirish hamda aholi real daromadlarini o‘stirishning muhim sharti hamdir. Shu boisdan Davlatimiz rahbari iqtisodiyot sohasida oldimizda turgan vazifalar haqida gapirganda, “Birinchidan, biz makroiqtisodiy barqarorlikni va yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini ta‘minlashimiz shart. Avvalo, inflatsiyani jilovlamasdan turib, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish mumkin emas. Jahon tajribasini puxta o‘rganib, xalqaro ekspertlarni jalb etgan holda, monetar siyosatni takomillashtirish va narx-navo barqarorligini ta‘minlash konsepsiyasini ishlab chiqishimiz zarur. O‘tish davrida iqtisodiyot sohasida statistik hisobotlarni to‘g‘ri yuritish va davlatning iqtisodiy salohiyatini aniq baholash juda muhimdir. Shu orqali yalpi ichki mahsulotni xolisona baholashga erishish mumkin. Shu maqsadda Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Xalqaro valuta fondining Milliy hisoblar tizimini respublikamizda 2020-yil 1-yanvardan boshlab to‘liq joriy etishimiz lozim.

Iqtisodiyotning barqaror o‘shishi, birinchi navbatda, yetakchi sohalarda rivojiga bevosita bog‘liqdir. Qaysi sohada yuqori qiymatga ega mahsulot yaratilsa, biz ana shu sohani birinchi navbatda qo‘llab-quvvatlaymiz. Shuning uchun iqtisodiyot rivojiga jiddiy turtki beradigan sohalarni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirishimiz lozim” – deb ta‘kidladilar.

Bugun jahon bozori kon‘yunkturasi keskin o‘zgarib,

globalashuv sharoitida raqobat tobora kuchayib bormoqda. Ana shunday murakkab vaziyat davlatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqib, amalga oshirishni taqozo etayotir. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi⁶da milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va liberallashtirishda eng dolzarb masalalar yechimi yuzasidan aniq vazifalarning belgilab berilgani bu borada hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bunda asosiy maqsad – mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirishga erishishdan iborat. Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish yo'lidagi islohotlar xalqimiz farovonligi yanada yuksalishiga, bu tarmoqdagi mahsulotlar eksporti oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeyini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlar izchil va tizimli davom ettiriladi. Viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish borasida keng qamrovli islohotlar aniq mexanizmlar bilan qat'iy amalga oshiriladi.

Bugun davlatimiz va xalqimizni o'yantirayotgan eng muhim masalalardan biri – milliy valutamiz va ichki bozordagi narxlar barqarorligini ta'minlash. Bu borada, Harakatlar strategiyasida belgilanganidek, endi har chorakda mas'ul tashkilotlarning makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, ayniqsa, valuta bozori holati ustidan tizimli monitoringni amalga oshirish, zaruriyat tug'ilganda, milliy valuta va ichki bozordagi narxlar barqarorligini oshirish, makroiqtisodiy muvozanatni saqlash va yuqori iqtisodiy o'sish

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida» gi №PF-4947 sonli Farmoni. //Xalq so'zi. 2017-yil 8-fevral

sur'atlarini ta'minlashga yo'naltirilgan tahliliy ma'lumotlari tayyorlab boriladi. Inflatsiya darajasini aniqlashda tovar va xizmatlarning iste'mol narxlari (tariflari) o'zgarishini kuzatish metodikasini takomillashtirish ham ko'zda tutilmoqda. Naqd pulsiz ko'rinishda tovar va xizmatlar sotishda sun'iy yuqori narxlar o'rnatganlik uchun javobgarlikning oshirilishi ichki bozorda narx shakllanish tartibini boshqarishda bozor mexanizmlarini joriy qilish imkonini beradi. Bunda mahsulotlar, ishlar va xizmatlarga narxlarni deklaratsiya qilish tartibini bosqichma-bosqich qisqartirish, keyinchalik 2020-yilda uni bekor qilish rejalashtirilgan.

Ko'rinib turibdiki, zamonaviy taraqqiyot jarayonlari iqtisodchi kadrlardan makroiqtisodiy nazariya va eng zamonaviy makroiqtisodiy konsepsiyalar bilan yaxshi tanish bo'lishni, makroiqtisodiy tahlil malakasiga, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash ko'nikmalariga ega bo'lishni talab etadi. Shu sababli ham makroiqtisodiy jarayonlarning kechishi qonuniyatlarini, makroiqtisodiy muammolarni, makroiqtisodiy siyosat yuritgan holda ularni yechish yo'llarini turli modellar vositasida mantiqiy izchillikka amal qilgan holda o'rganish dolzarb vazifadir.

“Makroiqtisodiyot” fani bo'yicha taqdim etilayotgan ushbu darslik yuqoridagi vazifalarni hal etishda ilmiy-uslubiy manba bo'lib xizmat qiladi.

1-BOB. MAKROIQTISODIYOTGA KIRISH

Reja:

1.1. “Makroiqtisodiyot” fanining shakllanishi tarixi, predmeti va obykti.

1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari.

1.3. “Resurslar –tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar – xarajatlar”ning doiraviy oqimi modeli.

1.4. O‘zbekiston iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda makroiqtisodiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish yondashuvlaridan foydalanish.

1.1.“Makroiqtisodiyot” fanining shakllanishi tarixi, predmeti va obykti

Makroiqtisodiyot atamasi kundalik foydalanishga nisbatan yaqindagina kiritilgan bo‘lsa-da makroiqtisodiy tahlil elementlari iqtisodiyot fani bilan deyarli birga paydo bo‘ldi. Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini yaxlit bir jarayon sifatida tadqiq qilish, unga turli elementlarining o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta’siri xos bo‘lgan tizim sifatida yondashish dastlab F. Kene asarlarida uchraydi. Fransiya qiroli Lyudovik XV saroyi vrachi F.Kene 1758-yilda, milliy mahsulot ishlab chiqarish jarayoni pul oqimlarining doiraviy aylanishi sifatida tasvirlangan “Kene jadvali” ni tuzishda ilk bor makroiqtisodiy tahlil elementlarini qo‘lladi.

Makroiqtisodiy tahlilning tamal toshlari, shuningdek, J.B.Sey, L.Valras, V.Pareto va boshqa olimlar tomonidan XIX asrdanoq qo‘yilgan edi deb ta’kidlash mumkin. Keyinchalik, K.Marks o‘zining jami ijtimoiy mahsulot(JIM)ni takror ishlab chiqarish sxemasi, V.Leontev esa o‘zining tarmoqlararo balansi bilan makroiqtisodiyotni iqtisodiy nazariyaning alohida bo‘limi sifatida ajralib chiqishi uchun mustahkam asos yaratishdi.

J.M. Keynes esa o‘zining “Ish bilan bandlilik, foiz va pulning umumiy nazariyasi”(1936-yil) asari bilan bu jarayonni mantiqiy yakuniga yetkazdi. Shu sababli ham J.M. Keynes makroiqtisodiyot fanining asoschisi sifatida tan olinadi.

Shunday qilib, makroiqtisodiyot o‘z predmeti va tadqiqot

usullariga ko‘ra mustaqil fan sifatida XX asrning o‘rtalariga kelib shakllanib bo‘ldi. Makroiqtisodiyot umumiy iqtisodiy nazariyaning bo‘limi hisoblanib, unda milliy xo‘jalik darajasida iqtisodiyotning fundamental muammolari tadqiq qilinadi.

Makroiqtisodiy nazariyaning ikki ko‘rinishi o‘zaro farqlanadi:

- a) pozitiv makroiqtisodiyot;
- b) normativ makroiqtisodiyot.

Pozitiv makroiqtisodiyot real iqtisodiy hodisalarni va ularning aloqadorliklarini o‘rganadi.

Normativ makroiqtisodiyot esa qaysi sharoitlar yoki jihatlar maqbul yoki nomaqbul ekanligini belgilaydi, harakatning aniq yo‘nalishlarini taklif etadi.

Shu joyda iqtisodiy nazariyaning ikki mustaqil bo‘limi sifatida makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot fanlarining predmetlarini o‘zaro farqlab olishimiz zarur.

Mikroiqtisodiyot predmeti bo‘lib “belgilangan” iqtisodiy shart-sharoitlarda uy xo‘jaliklari va firmalar darajasida iqtisodiy qaror qabul qilish mexanizmi hisoblanadi.² Mikroiqtisodiy tahlil obyekt bo‘lib alohida tovarlar bozorlari, resurslar bozorlari, ulardagi talab va taklif hisoblansa makroiqtisodiyotda milliy iqtisodiyot darajasida mehnat, pul, tovarlar va xizmatlar bozorlarining o‘zaro munosabatlari va o‘zaro ta’siri tahlil qilinadi.

Mikroiqtisodiyotda “belgilangan” deb qabul qilingan, ya’ni mikroiqtisodiy tadqiqot predmeti hisoblanmaydigan ko‘pgina ko‘rsatkichlar, jumladan iste’molchilarning daromadlari, jamg‘armalari, foiz stavkasining dinamikasini va buni belgilovchi omillarni makroiqtisodiyot tadqiq qiladi.

Makroiqtisodiyot yalpi ishlab chiqarishining barqaror o‘shishini, resurslarning to‘liq bandliligini, inflatsiyaning past sur‘atlarini va to‘lov balansining muvozanatini ta’minlash nuqtai nazaridan mamlakat iqtisodiyotini bir butun holda tadqiq qiladi va uni makroiqtisodiy tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini o‘rganadi.³

Keltirilgan ta’rifdan ko‘rinib turibdiki makroiqtisodiyot predmetida o‘zaro bog‘liq uch jihatni ajratib ko‘rsatish mumkin.

---

² N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 15

³N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013):

Bular:

- 1) milliy iqtisodiyot;
- 2) davlat tomonidan iqtisodiy siyosat yuritish va iqtisodiyotni tartibga solish;
- 3) jahon xo‘jaligi doirasida milliy iqtisodiyotni boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti bilan o‘zaro munosabatlari masalasi.

1.1-jadval

Iqtisodiy nazariyaning asosiy masalalari va tarkibi⁵

Iqtisodiy nazariyaning masalalari	Iqtisodiy nazariyaning bo‘limlari
Mikroiqtisodiyot	
<p>Iste‘molchilar bozordagi talab hajmi va tarkibini qanday belgilaydilar?</p> <p>Ishlab chiqaruvchilar mahsulot ishlab chiqarish hajmi va usullarini qanday aniqlashadi?</p> <p>Bozor bahosi qanday tashkil topadi?</p> <p>Milliy daromad qanday taqsimlanadi?</p> <p>Davlat ishlab chiqarish omillarini tarmoqlararo taqsimlash va milliy daromadni individlararo taqsimlashda ishtirok etishi kerakmi?</p>	<p>Iste‘molchi talabi nazariyasi</p> <p>Mahsulot ishlab chiqarish va taklif etish nazariyasi</p> <p>Tarmoq va umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasi</p> <p>Ishlab chiqarish omillar bahosini shakllantirish nazariyasi</p> <p>Ijtimoiy farovonlik nazariyasi</p>
Makroiqtisodiyot	
<p>Milli daromad miqdorini nima belgilab beradi?</p> <p>Pul nima va uning roli qanday? Baholar darajasi nimava uning dinamikasini</p> <p>Bandlik darajasini nima belgilab beradi?</p>	<p>Statik makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi</p> <p>Pul nazariyasi Inflatsiya nazariyasi</p> <p>Ish bilan bandlilik nazariyasi. Iqtisodiy davrlar nazariyasi</p> <p>Iqtisodiy o‘shish nazariyasi</p>
<p>Iqtisodiy konyuktura o‘zgarishlarini qaysi omillar belgilab beradi?</p> <p>Barqaror iqtisodiy o‘shishning shartlari qanday?</p> <p>Mamlakatning iqtisodiy konyukturasiga tashqi dunyo qanday ta’sir ko‘rsatadi?</p> <p>Davlat barqaror iqtisodiy o‘shishga erishishni qanday ta’minlashi mumkin?</p>	<p>To‘lov balansi va valuta kursi nazariyasi</p> <p>Davlatning barqarorlashtirish siyosati nazariyasi</p>

1.1-jadvalda keltirilgan iqtisodiy nazariyaning ikki qismida ko‘riladigan masalalar ro‘yxati mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot fanlari predmetlarini yaxshiroq farqlab olishga yordam beradi. Nisbatan mustaqil bo‘lgan bu ikki fanning iqtisodiy hodisalar va qonuniyatlar to‘g‘risidagi xulosalari bir birini to‘ldirib turadi.

Uy xo‘jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyo makroiqtisodiyot subektlari hisoblanadilar.

Bu subyektlar orasida davlatning roli bahsli masala hisoblanib kelmoqda. Keynschilar bozor tizimi mexanizmlarining iqtisodiyotni barqaror o‘shini ta‘minlashga doim ham qodir emas va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi zarur deb hisoblashishsa iqtisodiy nazariyaning klassik maktabi namoyondalari bunday aralashishga qarshi fikrlar bildirishadi.

Bugungi kunga kelib ko‘pchilik mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotdagi roli sezilarli darajada katta ekanligini hisobga olsak, davlatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini belgilash, bozor mexanizmlariga putur yetkazmagan holda iqtisodiyotni tartibga solishi muhim ekanligiga iqror bo‘lamiz. Davlat makroiqtisodiyotning boshqa subyektlari xatti-harakatini belgilovchi omillarni hisobga olgan holda, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlash maqsadida, o‘z tasarrufida mavjud bo‘lgan vositalar orqali ularni yo‘naltirib turadi. Bu vositalar esa fiskal (budjet-soliq) va monetar (pul-kredit) siyosatdir.

Xulosa qilib aytganda, makroiqtisodiyot fani alohida mamlakatda iqtisodiy siyosatning va jahon xo‘jalik aloqalarini tashkil etishning nazariy asosi hisoblanadi.

1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari

Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullariga ilmiy mavhumla–shish, analiz va sintez, deduksiya, induksiya, statistik kuzatuv, iqtisodiy matematik modellashtirish usullari kiradi. .

Juda murakkab tizim hisoblangan milliy iqtisodiyotni tadqiq qilish o‘ziga xos usullardan foydalanishni talab etadi. Son-sanoqsiz faktlarni, minglab ko‘rsatkichlarni alohida-alohida o‘rganib chiqish va ular

---

⁴ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 15

⁵ Тарасевич Л.С., Гребников П.И., Лусский А.И. Макроэкономика: Учебник. - 10-е изд., испр. и доп. –М.: Юрайт-Издат, 2015, 13 с.

borasida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish o'ta qiyin vazifadir. Shu sababli ham makroiqtisodiyot fanida **agregat kattaliklardan** foydalanishga asoslangan tadqiqot usullaridan foydalaniladi.

Agregatlash, ya'ni bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar va kategoriyalarni yagona makroiqtisodiy ko'rsatkich yoki kategoriyaga umumlashtirish orqali milliy iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish imkoniyati yuzaga keladi. Agregat ko'rsatkichlar yordamida minglab alohida bozorlarni mamlakatning yagona bozori sifatida ko'rib chiqish mumkin bo'ladi. Makroiqtisodiy tahlil jarayonida alohida tovarlar va xizmatlarning bahosi, ularga bo'lgan talab va ularni taklif etish hajmlari ko'rsatkichlari emas, balki agregat ko'rsatkichlar hisoblangan baholarning o'rtacha darajasi, yalpi talab va yalpi taklif ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Davlat obligatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari, Markaziy bankning hisob stavkasi, tijorat banklarining kreditlar uchun belgilagan foiz stavkalari kabi kapital uchun to'lov stavkalari umumlashtirilib ularning o'rtacha miqdori bozor foiz stavkasi deb yuritiladi va makroiqtisodiy tahlil jarayonida bu agregat ko'rsatkichdan foydalaniladi. Makroiqtisodiy tahlilda asosiy tadqiqot usuli makroiqtisodiy jarayonlarni agregat ko'rsatkichlardan foydalangan holda iqtisodiy matematik modellashtirishdir.

Makroiqtisodiy modellar iqtisodiy ko'rsatkichlar va jarayonlar o'rtasidagi miqdoriy, sabab –oqibat bog'lanishlarini matematik formula, grafik va chizmalar ko'rinishida ifodalaydi.⁶

Bunga yalpi talab-yalpi taklif (AD-AS) modelini, Keyns xochini, Fillips egri chizig'ini, IS-LM modelini, iqtisodiy o'sishning Domar, Xarrod va Solou modellarini keltirish mumkin. Bu modellarni bir vaqtning o'zida ham grafik ko'rinishda, ham algebraik formula ko'rinishida tasvirlash mumkin. Algebraik formulalar kabi makroiqtisodiy modellar ham ikki, uch yoki bundan ko'p o'zgaruvchili bo'lishi mumkin. AD-AS modelida yalpi talab va yalpi taklif hajmlarining baholarning umumiy darajasi dinamikasi ta'sirida o'zgarishi va makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmi o'rganilsa, Fillips egri chizig'i yordamida ishsizlik va inflatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik tadqiq qilinadi.

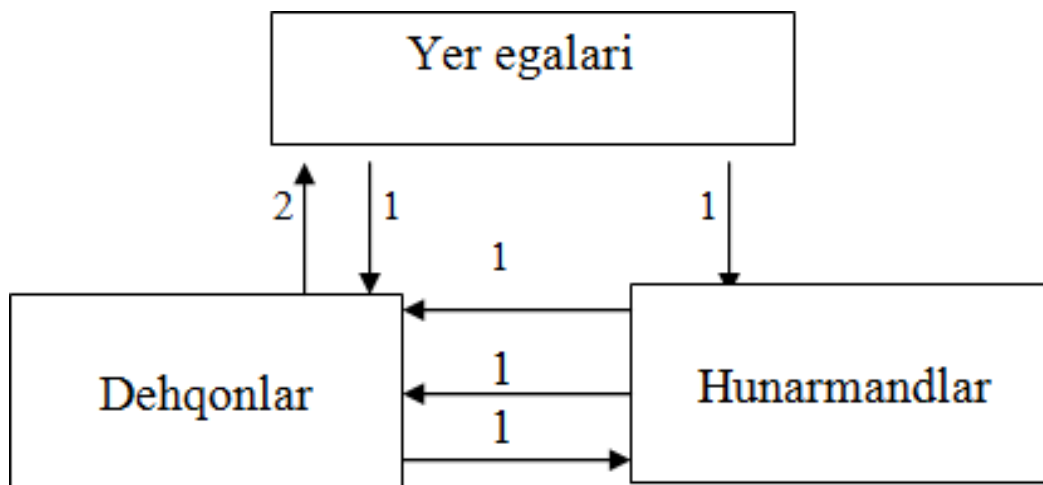
Yuqorida sanab o'tilgan modellar barcha mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilishda qo'llanaveradi. Ammo ularda keltirilgan

empirik koeffitsientlar, turli iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi xususiyati bir mamlakatda ikkinchisidan farq qilishi mumkin. Har qanday makroiqtisodiy modelda, u qanchalik sodda yoki murakkab bo'lmasin, ma'lum darajada mavhumlikka yo'l qo'yiladi. Masalan, makroiqtisodiy tahlil davomida milliy iqtisodiyot ba'zan yopiq iqtisodiy tizim, ya'ni tashqi iqtisodiy aloqalari mavjud bo'lmagan "yopiq iqtisodiyot" deb qaraladi. Amalda esa barcha mamlakatlar tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalarga ega, ya'ni "ochiq iqtisodiyot"ga ega. Hech bir model iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi bog'liqliklarni to'la-to'kis qamrab olmaydi. Shunga qaramasdan makroiqtisodiy modellardan foydalanish eng muhim iqtisodiy qonuniyatlarni aniqlash, qabul qilinadigan turli iqtisodiy qarorlarning olinishi mumkin bo'lgan ko'p variantli natijalarini oldindan aniqlab olish, makroiqtisodiy siyosatning turli yo'nalishlarini muvofiqlashtirish imkonini beradi.

Makroiqtisodiy modellarda tashqaridan belgilanadigan, ya'ni modelda tayyor kattalik sifatida qabul qilinadigan **ekzogen** o'zgaruvchilar hamda modelni yechish natijasida topiladigan **ichki – endogen** o'zgaruvchilar farqlanadi. Bir modelda ekzogen hisoblangan o'zgaruvchi (ko'rsatkich) ikkinchi model uchun endogen hisoblanishi mumkin.⁷

Tarixda ma'lum bo'lgan birinchi makroiqtisodiy model bobning birinchi savolida qayd etilgan "Kene jadvali" hisoblanadi. Bu modelda F.Kene milliy iqtisodiyot amal qilishini uch sinfning- 5 mlrd. frank qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi dehqonlar, jami 2 mlrd. frank turadigan buyumlar yasashadigan hunarmandlar va 2 mlrd. frank renta olishadigan yer egalari o'zaro aloqalari sifatida tasvirlaydi. Kene modeliga ko'ra yer egalari olgan 2 mlrd. frank yer rentasining 1 mlrd. frankini qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotib olishga, qolgan 1 mlrd. frankini esa hunarmandchilik buyumlarini sotib olishga sarflaydilar.

Hunarmandlar dehqonlarga 1mlrd. franklik buyumlarini sotadilar va dehqonlardan o'zlari ega bo'lgan 2 mlrd. frankning 1mlrd frankiga oziq-ovqat mahsulotlari, qolgan 1 mlrd. frankiga esa ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun xomashyo sotib oladilar.

1.1-rasm. F. Kenening pul oqimlarining doiraviy aylanish modeli (keltirilgan raqamlar o‘lchami mlrd.frank)⁷

Dehqonlar yer egalariга 1 mlrd. franklik qishloq xo‘jalik mahsulotlarini sotadilar va qolgan 2 mlrd. franklik mahsulotni iste‘mol va ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun o‘zlarida qoldiradilar. Jami olingan 3 mlrd. franklik daromadning 1 mlrd. franki dehqonlar tomonidan hunarmandchilik buyumlari sotib olishga, yana 2 mlrd. franki esa yer rentasi to‘lashga sarflanadi. Shunday qilib makroiqtisodiy bozorlarning balanslashishi ro‘y beradi. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar ekzogen va endogen o‘zgaruvchilarga guruhlanibgina qolmasdan **zaxiralarni tavsiflovchi** va **oqimlarni tavsiflovchi** o‘zgaruvchilarga ajratiladi. Birinchi guruh ko‘rsatkichlar tadqiqot obyektining ma‘lum sanadagi holatini tavsiflaydi. Bularga kapital bilan qurollanganlik darajasi, ishsizlik darajasi, davlat qarzi kabi ko‘rsatkichlar misol bo‘ladi. Ikkinchi guruh ko‘rsatkichlar ma‘lum davr oralig‘ida iqtisodiy jarayonlarning kechishini tavsiflaydi. Bularga yil davomida ishlab chiqilgan YaIM hajmi, iste‘mol va investitsiya xarajatlari miqdori, inflatsiya sur‘ati kabi ko‘rsatkichlar misol bo‘ladi. Oqimlar ma‘lum davr mobaynida zaxiralarning o‘zgarishini keltirib chiqaradi. Masalan yil davomida qilingan investitsiyalar iqtisodiyotda to‘plangan kapital hajmi, o‘z navbatida esa mehnatni kapital bilan qurollanganligi darajasining ham oshishiga olib keladi.

⁷ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013):

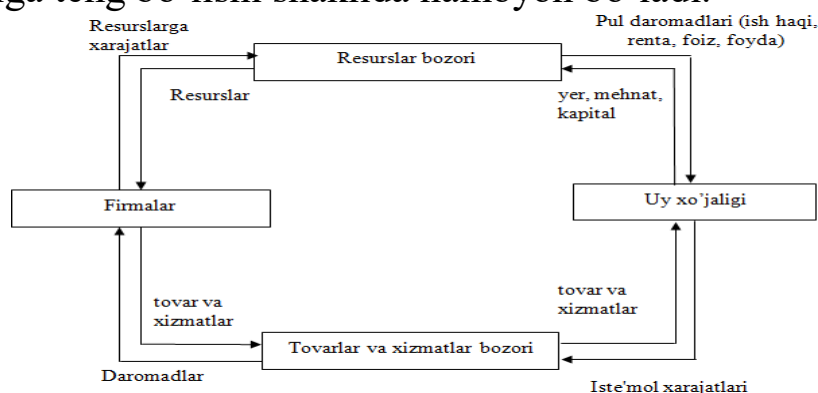
1.3. “Resurslar-tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar – xarajatlar”ning doiraviy oqimi modeli

Har qanday iqtisodiy tizimda tovarlar va xizmatlarni takror ishlab chiqarish umumiy jarayonini resurslar, tovar va xizmatlar, daromadlar hamda xarajatlarning **doiraviy oqimi modeli** ko‘rinishida tasavvur qilish mumkin. Bu sodda model makroiqtisodiy tahlil asosini tashkil etadi. Faqat xususiy mulkka tayangan (ya’ni davlat ishtiroki mavjud bo‘lmagan) yopiq iqtisodiyotda bunday doiraviy oqimi firmalar va uy xo‘jaliklari o‘rtasida amalga oshiriladi (1.2-rasm).

Uy xo‘jaliklari ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan barcha iqtisodiy resurslarni resurslar bozoriga yetkazib beradilar, korxonalar esa bu resurslarni sotib olib turli xil mahsulotlarga, xizmatlarga aylantiradilar, so‘ngra esa ularni tayyor mahsulotlar va xizmatlar bozoriga yetkazib beradilar. Ayni paytda “resurslar - tovarlar va xizmatlar” oqimiga qarama qarshi yo‘nalishda “daromadlar - xarajatlar”ning ham doiraviy oqimi amalga oshiriladi. Ya’ni, uy xo‘jaliklari o‘zlari yetkazib bergan iqtisodiy resurslar evaziga daromad oladi hamda ularni tovarlar va xizmatlar iste’mol qilish uchun sarflaydilar yoki aksincha korxonalar resurslar uchun sarf-xarajatlar qiladilar hamda tayyor mahsulotlarni sotish evaziga daromad oladilar.

Resurslar hamda tovarlar va xizmatlar oqimi yalpi taklifni, daromadlar va xarajatlar oqimi yalpi talabni ko‘rsatadi.

Davlat ishtiroki mavjud bo‘lmagan yopiq iqtisodiyotda yalpi talab va yalpi taklifning o‘zaro teng bo‘lishi firmalarning yalpi sotuvi, yoki yalpi ishlab chiqarishi hajmi uy xo‘jaliklarining yalpi daromadlari, yoki yalpi daromadlariga teng bo‘lishi shaklida namoyon bo‘ladi.

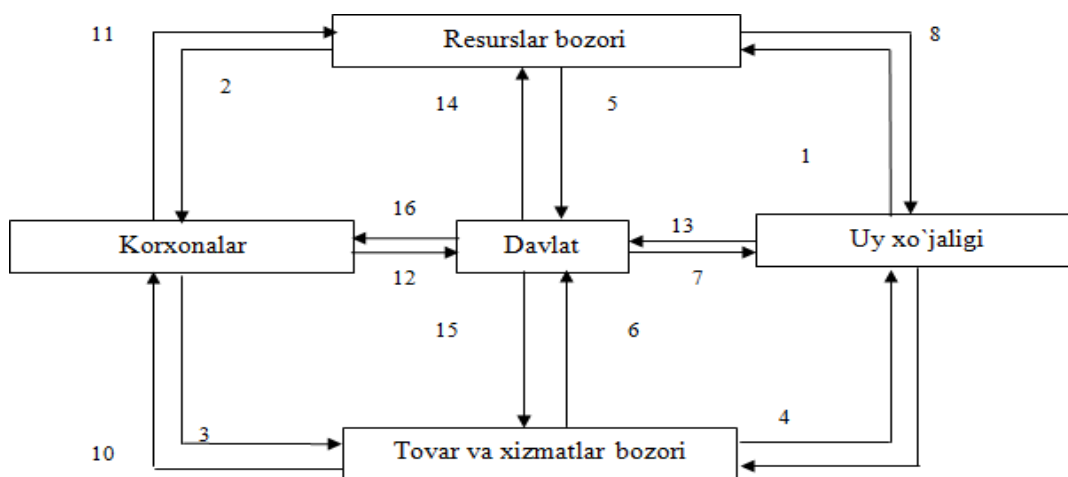

1.3.2.-rasm. Sof bozor iqtisodiyoti sharoiti “resurslar –mahsulotlar” va daromadlar–xarajatlar”ning doiraviy aylanishi modeli⁸

⁸ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013):

Bu ko'rsatkichlar o'rtasidagi tenglikning buzilishi ishlab chiqarishning pasayishi, inflatsiya va ishsizlik darajalarining ko'tarilib ketishiga sabab bo'ladi. Davlat aralauvi mavjud bo'lgan iqtisodiyotda bu model ancha murakkab ko'rinish oladi.

Bunday iqtisodiyotda resurslar –tovarlar va xizmatlar, daromadlar—xarajatlarning uzluksiz harakati ham bozor mexanizmlari orqali, ham davlat aralashuvi bilan ta'minlanadi. Bunda hukumat ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning harakatini bevosita boshqarmaydi, balki resurslar va tovarlar bozorlarida qatnashish orqali ularning iqtisodiy faoliyatiga qulay sharoitlar yaratadi.

1.3.3-rasm. “Resurslar-tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar – xarajatlar”ning davlat aralashuvi mavjud iqtisodiyotdagi doiraviy aylanishi modeli.⁴

Bunda:

1. Yer, mehnat, kapital.	9. Iste'mol xarajatlari.
2. Resurslar.	10. Sotishdan tushgan daromad.
3. Tovar va xizmatlar.	11. Resurs xarajatlari.
4. Tovar va xizmatlar.	12. Soliqlar.
5. Resurslar.	13. Soliqlar.
6. Tovar va xizmatlar	14. Xarajatlar.
7. Transfertlar.	15. Xarajatlar.
8. Pul daromadlar (ish haqi, renta, foiz, foyda)	16. Subsidiyalar.

Davlat korxonalar va uy xo'jaliklarini soliqqa tortish bilan birga

⁹N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013):

korxonalarga subsidiyalar berish, aholiga transfert to'lash orqali ularning ishlab chiqarish imkoniyatlari va xaridga qodir talablariga ta'sir etadi. Ayni paytda davlat resurslar bozoridan hamda tovarlar va xizmatlar bozorida sotib oluvchi sifatida ishtirok etadi. Davlat o'z ishtiroki bilan firmalarning ishlab chiqarish hajmlari va uy xo'jaliklarining tovarlar va xizmatlar xarid qilish miqdorlari to'g'risidagi qarorlari o'zaro mos kelmagan hollarda ro'y beradigan iqtisodiy tebranishlarni tartibga solib turadi. Ochiq iqtisodiyot sharoitida doiraviy oqimlar modeli yanada murakkablashadi. Endi unda to'rtinchi makroiqtisodiy subyekt- tashqi dunyo ham paydo bo'ladi. Chet el investitsiyalarining kiritilishi va xorijga investitsiya qilish, eksport va import operatsiyalari shu jumladan moliyaviy bozor orqali jamg'armalarning investitsiyalarga oqib o'tishi va moliyaviy mablag'larning qayta taqsimlanishini e'tiborga olsak ko'rib o'tilgan model mukammal emasligiga iqror bo'lamiz. Ammo shu ko'rinishda ham bu model makroiqtisodiy jarayonlarni yaxlit holda tasavvur qilishga imkon beradi.

Doiraviy oqimlar modelidan chiqariladigan xulosa shuki, davlat, firmalar, uy xo'jaliklari va tashqi dunyoning yalpi xarajatlari yalpi ishlab chiqarish hajmiga teng bo'lishi resurslar, tovarlar va xizmatlar oqimlari (ya'ni real oqim) bilan daromadlar va xarajatlar oqimlari (ya'ni pul oqimlari) o'zaro teng bo'lishining asosiy shartidir. Yalpi xarajatlar hajmining oshishi ishlab chiqarish hajmlari va ish bilan bandlilik darajasining o'sishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida yalpi daromadlarning oshishiga sabab bo'ladi. Kattaroq hajmdagi yalpi daromadlar unga mos hajmdagi yalpi xarajatlarni belgilab beradi. Sabab oqibat bog'lanishlari o'rin almashishi tufayli doiraviy oqimlar modeli doiraviy aylanish ko'rinishini oladi. Iqtisodiyot barqaror rivojlanib borishi uchun yalpi xarajatlar to'xtovsiz o'sib borishi shart. Bu vazifa budjet-soliq siyosati vositalari bo'lgan soliqlarni hamda davlat xarajatlarini o'zgartirish hamda pul-kredit siyosati vositalari yordamida pul massasini o'zgartirish orqali bajariladi.

1.4. O'zbekiston iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda makroiqtisodiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish yondashuvlaridan foydalanish

Global tovar bozorlaridagi noaniqlik va beqaror vaziyatni, ko'plab yirik mamlakatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlari pasaygani hamda

boshqa jiddiy tahdidlarni e'tiborga olib, Davlat o'z iqtisodiy siyosatini qanday murakkab sharoitlarda amalga oshirishi kerakligini yaxshi anglaydi.

Shuning uchun makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha o'zini oqlagan chora-tadbirlar va mexanizmlardan foydalanish masalalari ustuvor vazifa sifatida saqlanib qoladi.

Umuman olganda, mustaqillik yillarida mamlakatda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati qurishga, erkin bozor munosabatlariga va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga, xalq osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun shart- sharoitlar yaratishga, xalqaro maydonda O'zbekistonning munosib o'rin egallashiga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Bosib o'tilgan yo'l va orttirilgan tajribani xolisona baholashdan, mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlarni tahlil qilishdan hamda zamon talablaridan kelib chiqqan holda, iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakat taraqqiyotini jadallashtirishning muhim ustuvorliklarini hamda aniq marralarini belgilash vazifalarini amalga oshirish yo'lida 2017-yil 7-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi.

Harakatlar strategiyasiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan saylovoldi jarayoni, jamoatchilik, ishbiarmon doiralar vakillari hamda davlat organlari bilan uchrashuvlar chog'ida bildirilgan mamlakatni ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, madaniy-gumanitar rivojlantirishning konseptual masalalari kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining bugungi bosqichida makroiqtisodiy kompleksda o'z yechimini kutayotgan qator muammolar mavjudki, Harakatlar strategiyasida ushbu muammolarni bartaraf etish ko'zda tutilgan.

Bunday muammolarga milliy valuta va ichki baholarning barqarorligi, valuta kursining mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir etishi, tadbirkorlik subyektlarining o'z ixtiyoridagi xorij valutadan erkin foydalana olmayotgani, naqd va naqd pulsiz to'lovlarda farqning mavjudligi, tijorat banklarining barqarorligi va moliyaviy holatini mustahkamlash,

aholining banklarga bo'lgan ishonchini oshirish kabilar iqtisodiy rivojlanishga jiddiy to'sqinlik qilmoqda.

Harakatlar strategiyasining "Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish" deb nomlangan uchinchi yo'nalishda bu borada qator chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun milliy valuta va narxlarning barqarorligini ta'minlash, valutani tartibga solishning zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, mahalliy budjetlarning daromad bazasini kengaytirish, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, eksportga mo'ljallangan mahsulot va materiallar ishlab chiqarish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, transport-logistika infratu-zilmasini, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda xorijiy investorlar uchun investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish, soliq ma'murchiligini yaxshilash, bank faoliyatini tartibga solishning zamonaviy prinsiplari va mexanizmlarini joriy etish nazarda tutilmoqda.

2017–2021-yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSh dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlarini ro'yobga chiqarish rejalashtirilmoqda. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshadi.

Qisqacha xulosalar

"Makroiqtisodiyot" fani umumiy iqtisodiy nazariyaning ikki muhim bo'limidan biri bo'lib, iqtisodiyotni bir butun holda o'rganadi va ishsizlik, inflatsiya, iqtisodiy o'sish, to'lov balansi barqarorligi, davlat budjeti, davlat qarzi kabi hozirgi zamon iqtisodining barcha muhim muammolarini tadqiq qiladi.

Iqtisodchi olimlar tomonidan makroiqtisodiy tahlil elementlari XVIII asrdanoq qo'llanila boshlagan bo'lsa-da makroiqtisodiyot fani XX asrning o'rtalariga kelib mustaqil fan sifatida shakllanib bo'ldi va uning asoschisi deb J.M. Keynes tan olinadi.

Makroiqtisodiy tahlilning o'ziga xos xususiyati unda agregat ko'rsatkichlardan foydalanishda namoyon bo'ladi.

Uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyo makroiqtisodiyot subyektlarini tashkil etadi.

Makroiqtisodiy tahlilda matematik formula, grafik va chizmalar

ko‘rinishidagi makroiqtisodiy modellardan foydalaniladi. Iqtisodiyotdagi barcha muammolarni o‘rganish imkonini beradigan yagona model mavjud emas. Shuning uchun ham makroiqtisodiy tadqiqotlarda o‘zaro bir birini to‘ldiradigan ko‘pgina modellardan foydalaniladi.

Davlatning iqtisodiy tizimning barqarorligini va iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash borasidagi xatti-harakatlari iqtisodiy siyosat deb ataladi.

“Resurslar – tovarlar va daromadlar” hamda “daromadlar – xarajatlar”ning doiraviy oqimi sxemasi soddalashtirilgan makroiqtisodiy model bo‘lib makroiqtisodiyot subyektlarining o‘zaro munosabatlarini va makroiqtisodiy jarayonlarning kechishini shartli tarzda aks ettiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiyot fani predmetining o‘ziga xos xususiyati nimada va u mikroiktisodiyot predmetidan nimasi bilan farq qiladi?
2. Pozitiv va normativ makroiqtisodiyot tushunchalariga izoh bering.
3. Makroiqtisodiyot subyektlari orasida davlatning roli qanday?
4. Agregat ko‘rsatkichlar deganda nimani tushunasiz?
5. Makroiqtisodiy tahlilda agregat ko‘rsatkichlardan foydalanish zaruriyati nima uchun yuzaga keladi?
6. Makroiqtisodiy modellarning mohiyatiga izoh bering?
7. Zaxiralarni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar va oqimlarni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar o‘rtasida qanday bog‘liqliklar mavjud?
8. “Resurslar – tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar – xarajatlar”ning doiraviy oqimi modelidagi qarama-qarshi omillarga izoh bering.?
9. Doiraviy oqimlar modelini doiraviy aylanish tusini olishining shartlari qanday?

2-BOB. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO‘RSATKICHLAR VA ULARNI HISOBLASH

Reja:

- 2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar**
- 2.2. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi va uni hisoblashning asosiy shartlari**
- 2.3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari**
- 2.4. Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko‘rsatkichlar va ular o‘rtasidagi nisbat**
- 2.5. Nominal va real yalpi ichki mahsulot**
- 2.6. Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar**

2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini tahlil qilish, milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi muammolarni aniqlash hamda uni yanada rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqarish uchun bir qator iqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Hukumat statistik raqamlardan rivojlanish darajasini monitoring qilish va iqtisodiy siyosatni shakllantirish maqsadida foydalanadi⁵ Alohida firmalar faoliyatiga baho berishda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlardan farqli tarzda bu ko‘rsatkichlar milliy iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatiga umumiy baho berish, makroiqtisodiy tahlil o‘tkazish, mamlakat iqtisodiyotining jahon xo‘jaligida raqobatga bardoshlilik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Bu ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi: Yalpi ichki mahsulot (YaIM), Sof ichki mahsulot (SIM), Yalpi milliy daromad (YaMD), Sof milliy daromad (SMD), shaxsiy daromad (ShD), Shaxsiy tasarrufidagi daromad (ShTD), Iste‘mol (C), Jamg‘arish ko‘rsatkichlarining hajmi va o‘rish sur‘atlari; iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi;

❖ mamlakat eksporti va importi hajmi, tarkibi, YaIMdagi ulushi va o‘rish suratlari;

❖ resurslardan foydalanishning samaradorligini xarakterlovchi ko‘rsatkichlar (Mehnat unumdorligi, Fond qaytimi);

---

⁵ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 17

- ❖ davlat budjeti taqchilligi, deflator, iste'mol baholari indeksi, inflatsiyaning o'sish sur'atlari;
- ❖ ishsizlik darajasi va ishsizlar soni, aholining ish bilan bandlik darajasi;
- ❖ aholining moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'moli hajmi, ularning jamg'armalari, ish haqining quyi miqdori va boshqalar.

Davlat budjeti taqchilligi va inflatsiya sur'ati kabi ko'rsatkichlar umumiy makroiqtisodiy vaziyatga baho berishda qo'llanilsa, YaIM, SIM, YaMD, SMD, ShD, ShTD, C, S ko'rsatkichlari milliy ishlab chiqarishning parametrlarini va dinamikasini tahlil etishda foydalaniladi. Bu ko'rsatkichlar iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatlari natijasi sifatida aniqlanib, ularni hisoblashning asosini Milliy hisobchilik tizimi(MHT) tashkil etadi. MHT mamlakat buxgalteriyasi vazifasini o'tagani holda uning standartlaridan kelib chiqqan holda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, mamlakat-lararo taqqoslovlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Mamlakat iqtisodiyotining haqiqiy holatini o'rganish, unga tizimli baho berish uchun yuqorida sanab o'tilgan barcha ko'rsatkichlardan foydalanish zarur, aks holda bir tomonlama yondashuvga yo'l qo'yilishi mumkin.

2.2. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi va uni hisoblashning asosiy shartlari

Makroiqtisodiy statistika va tahlilda uzoq davr mobaynida yalpi milliy mahsulot va yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichlaridan baravar foydalanib kelindi. Har ikkala agregat ko'rsatkich ham mamlakatdagi iqtisodiy faollik darajasini xarakterlasa-da kapital va ishchi kuchi migratsiyasi mavjudligi sababli ular o'zaro farq qilishadi.

Bugungi kunga kelib Milliy hisobchilik tizimini qo'llaydigan deyarli barcha davlatlarda yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkich sifatida tan olindi.

Ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda YaIMga ishlab chiqarilishida qo'llanilgan resurslar qaysi davlatga tegishliligidan qat'i nazar, mamlakatning jug'rofiy hududida yaratilgan pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor baholari yig'indisi deb ta'rif berib kelingan.

1993-yilda qabul qilingan (2008-yilda yangi tahrir) BMT MHTning yangi talqiniga ko'ra Yalpi ichki mahsulot (YaIM)

tushunchasiga aniqliklar kiritildi.

Yangicha talqisaa ko‘ra:

Yalpi ichki mahsulot - mamlakat hududida ma’lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarining umumiy yig‘indisidan iborat.⁶

YaIM ning «ichki» deb atalishiga sabab uning mamlakat rezidentlari tomonidan yaratilishidir. Rezident deganda faqatgina mamlakatning yuridik va jismoniy shaxslari tushunilmaydi. Chunki mamlakat yuridik shaxsi boshqa mamlakat hududida bir yildan ortiq faoliyat yuritsa o‘sha mamlakat rezidenti deb qaraladi.

«Milliy tegishliligi va fuqaroligidan qat’i nazar, mazkur mamlakatning iqtisodiy hududida iqtisodiy manfaat markaziga ega bo‘lgan (ishlab chiqarish faoliyati bilan shug‘ullanadigan, yoki mamlakat hududida bir yildan ortiq yashayotgan) barcha iqtisodiy birliklar (korxonalar, uy xo‘jaliklari) rezident hisoblanishadi».

Elchixonalar va harbiy bazalar o‘zlari tegishli bo‘lgan mamlakatlarning iqtisodiy makoni bo‘lib qolaveradilar. Aynan shu jihat YaIMni hisoblashda iqtisodiy va jug‘rofiy hudud o‘rtasidagi farq deb qaraladi.

2.3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari

YaIM uch xil usul bilan hisoblanadi:

- 1) ishlab chiqarish usuli;
- 2) xarajatlar usuli;
- 3) daromadlar usuli.

Har uchala usul bilan hisoblangan YaIM ko‘rsatkichi hajmi statistik xatolar istisno etilganda o‘zaro teng bo‘lishi lozim. Shu bilan birga har uchala usul bilan YaIM ko‘rsatkichni hisoblashda o‘ziga xos talablarga amal qilinishi talab etiladi.

---

⁶ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 21

O‘zbekiston Respublikasida YaIM ishlab chiqarish tarkibi⁷

Yillar	YaIM	Sanoat	Qishloq xo‘jaligi	Qurilish	Transport va aloqa	Savdo va umumiy ovqatlanish	Boshqalar	Sof soliqlar
2000	100	16,2	34,4	6,9	8,8	12,3	21,4	12,5
2001	100	16,0	34,0	6,6	8,6	13,3	21,5	11,9
2002	100	16,6	34,5	5,6	9,4	12,6	21,3	12,6
2003	100	18,3	33,0	5,4	10,9	11,7	20,7	13,7
2004	100	20,4	30,8	5,6	11,9	11,2	20,1	14,1
2005	100	23,7	29,5	5,4	11,8	9,8	19,8	10,6
2006	100	24,2	27,9	5,6	12,3	10,0	20,0	10,1
2007	100	23,3	25,9	6,6	12,6	10,5	21,1	10,1
2008	100	26,0	21,9	6,2	13,9	9,6	22,4	9,9
2009	100	26,1	20,6	7,5	12,8	9,8	23,2	9,6
2010	100	20,2	32,9	5,8	11,3	9,3	20,5	12,8
2011	100	18,7	35,9	5,2	11,1	8,9	20,2	12,0
2012	100	19,3	34,9	5,3	11,2	8,5	20,8	11,9
2013	100	19,7	33,1	5,7	11,4	8,7	21,4	11,0
2014	100	20,2	33,8	5,7	10,7	8,7	20,9	10,4
2015	100	20,2	34,1	6,0	10,0	8,5	21,2	9,6
2016	100	20,6	34,0	6,0	9,6	8,5	21,3	9,2
2017	100	22,2	34,0	5,7	9,5	8,0	20,6	11,5
2018	100	26,3	32,4	5,7	8,3	7,3	20,0	11,2

2000–2018-yillarda YaIM tarkibida sanoatning ulushi 16,2 foizdan 26,3 foizgacha (qurilish tarmog‘ini hamqo‘shib hisoblaganda 32 foizgacha) o‘ydi, bunday sanoatning tarkibi sezilarli darajada

⁷ O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi ma’lumotlar

versifikatsiya qilindi, bu sanoatda xomashyoga yo‘naltirilishdan ichki va tashqi bozorda talab etilgan tayyortovarlar ishlab chiqarishni kengaytirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasi hisoblanadi. Bu avvalo mamlakatimiz iqtisodiyotida industrial sanoat tarmoqlari va xizmatlarning jadal rivojlanib borayotgani bilan izohlanadi.

Qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisi ko‘rinishida hisoblangan YaIM tarkibiga sof bilvosita soliqlar, ya’ni davlat budjetiga tushgan qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksiz solig‘i va bojxona boji to‘lovlari bilvosita soliqlar bilan davlat budjetidan ishlab chiqaruvchilarga berilgan subsidiyalar o‘rtasidagi farq ham qo‘shiladi.

Sof soliqlarning YaIMdagi ulushi 2000-yilda O‘zbekiston Respublikasida 12,5 foizni, 2018-yilda esa 11,2 foizni tashkil etdi. Sof soliqlarning YaIMdagi ulushi kamayib borishini ijobiy tendensiya deb baholash mumkin. Shu bilan birga, ushbu davrda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi o‘shining yuqori sur‘atlari (har yili o‘rtacha 6,2 %) saqlab qolinganda YAIM tarkibida qishloq xo‘jaligining ulushi 34,4 foizdan 32,4 foizgacha o‘zgardi.

O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritishi bilan qisqa muddatlarda mamlakatning g‘alla va umuman oziq-ovqat mustaqilligiga erishish, aholini o‘zimizda ishlab chiqarilgan asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash strategik maqsadi qo‘yildi. Oziq-ovqat muammosini hal etish uchun paxta ekin maydonlari 2 marta qisqartirildi, bo‘shatilgan maydonlarda esa oziq-ovqat ekinlari, shu jumladan, g‘alla, meva-sabzavot, kartoshka, uzum, poliz va ozuqa ekinlari etishtirila boshladi. O‘zbekiston mustaqillik yillarida mamlakatimizda sanoatning avtomobilsozlik, neft-gaz-kimyoy, neft-gaz mashinasozligi, zamonaviy qurilish materiallari sanoati, temir yo‘l mashinasozligi, maishiy elektrotexnika, farmatsevtika, zamonaviy oziq-ovqat va to‘qimachilik kabi mutlaqo yangi tarmoqlari barpo etildi. Asaka va Pitnak shaharlarida «Jeneral Motors» kompaniyasi bilan hamkorlikda yengil avtomobillar, Samarqandda «Isuzu» avtobuslari va «MAN» kompaniyasi bilan hamkorlikda yuk avtomobillari ishlab chiqarish bo‘yicha yangi zavodlar ishga tushirildi. Neft-gaz-kimyoy tarmog‘ida Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Sho‘rtan gaz-kimyoy majmui, Qo‘ng‘irot soda zavodi, Dehqonobod kaliyli o‘g‘itlar zavodi va bir qator boshqa yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlar qurildi.

Mustaqillik yillarida xizmatlar ko'rsatish sohasi O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining eng istiqbolli va jadal rivojlanuvchi tarmog'iga aylandi. Barchamizga ayonki, xizmat ko'rsatish sohasi iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirishning eng muhim manbai va omili hisoblanadi. Jahon tajribasi bugun aynan ushbu soha yalpi ichki mahsulotni shakllantirish, aholi bandligini ta'minlash, odamlarning farovonligini oshirishda yetakchi o'rin tutishini ko'rsatmoqda.

Agar 2000-yilda YAIM tarkibida xizmat ko'rsatish sohasining ulushi 42,5 foizni tashkil qilgan bo'lsa, so'nggi 18 yil mobaynida mazkur sohaning jadal tarkibiy siljishlari (o'rtacha o'sish sur'ati 114%) ushbu sohaning YAIMdagi ulushini 2005-yildagi 41,4 %dan 2018-yilda 35,6 %gacha o'zgarishini ta'minladi (2.2- jadval).

2.2-jadval

Iqtisodiy faoliyat turlari tasniflagichi bo'yicha iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha YaIM tuzilmasi (yakunga nisbatan% da)

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
1. YaIM, jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	87,5	89,4	87,2	90,4	90,8	88,5	88,8
Mahsulotlarga sof soliqlar	12,5	10,6	12,8	9,6	9,2	11,5	11,2
2. Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	34,4	29,5	32,9	34,1	34,0	34,0	32,4
Sanoat (qurilishni qo'shgan holda)	23,1	29,1	26,0	26,2	26,6	27,9	32,0
Xizmatlar	42,5	41,4	41,1	39,7	39,4	38,1	35,6

Manba. O'zbekiston iqtisodiyoti. 2018-yil uchun axborot tahliliy bulletin, Toshkent- 2019., 17

Qayd etish joizki, 2019-yil yanvar oyida Davlat statistika qo'mitasi tomonidan 2017-yil uchun YaIM ko'rsatkichi keng miqyosda qayta ko'rib chiqildi va bu asosan qishloq xo'jaligi tarmog'i

ma'lumotlaridagi o'zgarishlar natijasida kelib chiqdi. Bu o'zgarishlar, bir necha yillar davomida qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmini hisoblashda bozor narxlariga nisbatan sezilarli darajada past bo'lgan narxlardan foydalanilganligi bilan izohlanadi. Ushbu muammoni bartaraf etish maqsadida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining barcha turlari bo'yicha o'rtacha yillik narxlar qayta ko'rib chiqilib, bozor narxlariga o'tkazildi

Bunda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish miqdori, ya'ni natura ko'rinishidagi hajmlari o'zgarmadi. Masalan, 2017-yil uchun qayta baholashga qadar 1 kg donning o'rtacha yillik narxi 648 so'mni tashkil qilgan bo'lsa, qayta baholashdan keyin 1686 so'mni, sabzavotlar qayta baholashga qadar – 895 so'mni, qayta baholashdan keyin – 2547 so'mni, poliz ekinlari qayta baholashga qadar – 865 so'mni, qayta baholashdan keyin – 1128 so'mni, tirik vazndagi mol go'shti qayta baholashga qadar – 5986 so'mni, qayta baholashdan keyin – 17470 so'mni; sut qayta baholashga qadar – 577 so'mni, qayta baholashdan keyin – 1678 so'mni tashkil etdi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'rtacha yillik narxlari qayta hisoblab chiqilganidan so'ng ushbu tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymati hajmi 43,1 trln. so'mdan 91,0 trln. so'mga va mos ravishda, YaIM hajmi 254,0 trln. so'mdan 302,5 trln. so'mga oshdi (+47,9 trln. so'm qishloq xo'jaligi hisobiga, +0,6 trln. so'm boshqa tarmoqlarga kiritilgan aniqliklar hisobiga). Shu bilan birga, qayta hisoblash natijasida YaIMning o'sish sur'atlari 5,2 % dan 4,5 % gacha pasaydi. Shuningdek, qishloq xo'jaligining YaIM tarmoqlari bo'yicha tarkibidagi ulushi 19,7 % dan 34,0 % gacha o'sdi, sanoatning ulushi 27,2 % dan 22,2 % gacha, qurilishning ulushi 6,9 % dan 5,7 % gacha, xizmatlar sohasining ulushi 46,2 % dan 38,1 % gacha kamaydi.

Qayd etib o'tish lozimki, mahsulotlarga sof soliqlar ko'rsatkichidagi o'zgarishlar Milliy hisoblar tizimi va Davlat moliyasi statistikasi ma'lumotlari o'rtasidagi o'zaro muvofiqlikni ta'minlash maqsadida amalga oshirilganligi bilan izohlanadi. Jahon tajribasida qabul qilinganidek, dinamik qatorlarda o'zaro muvofiqlikni ta'minlash maqsadida 2014–2016-yillar uchun YaIMni qayta baholash ishlari amalga oshirildi.

Ta'kidlash lozimki, uzoq davrlar uchun statistik ko'rsatkichlarni bunday qayta hisoblash ishlari tez-tez amalga oshirilmaydi va ular,

odatda, uslubiy yondashuvlardagi sezilarli o'zgarishlar bilan bog'liqdir.

YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblash. Bu usul yakuniy foydalanish usuli deb ham yuritilib, unda YaIMni hisoblash uchun yakuniy mahsulotlarni sotib olishga qilingan barcha xarajatlar o'zaro qo'shib chiqiladi. Bu xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C):

- a) uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- b) kundalik foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- v) iste'mol xizmatlari to'loviga.

Yalpi ichki xususiy investitsiya xarajatlari (I):

- a) asbob-uskunalar, mashinalarni yakuniy sotib olishga;
- b) korxonalar, inshootlar, turarjoy binolarini qurishga sarflangan;
- v) tovar zaxiralari o'rtasidagi farqlar yoki zaxiralarning o'zgarishi.

Tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G).

Bu guruh xarajatlariga mahalliy va markaziy boshqaruv hokimiyati idoralari tomonidan korxonalarining pirovard mahsulotlari va resurslari xaridi (avtomobil yo'llari va pochta muassasalari qurilishi, davlat korxonalarida to'lanadigan ish haqi) xarajatlari kiritiladi. Lekin shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bu xarajatlarga davlat transfert to'lovlari kiritilmaydi.¹⁵

Sof eksport (Xn): mamlakatning import va eksport operatsiyalari bo'yicha xarajatlar o'rtasidagi farq.

YaIMni xarajatlar orqali hisoblash formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\mathbf{YaIM = C + I + G + Xn}$$

O'zbekiston Respublikasida yaratilgan YaIMning foydalanish (xarajatlarga ko'ra) tarkibi tahlili (2.3-jadval) shuni ko'rsatadiki uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari YaIM tarkibidagi eng salmoqli komponent ekan. Bu ko'rsatkichning YaIMdagi ulushiga ko'ra O'zbekiston Rossiya Federatsiyasi, Yaponiya va Ispaniya davlatlariga yaqin turadi. Yalpi jamg'arish, yoki yalpi investitsiyalar ulushi kattaligi bo'yicha ikkinchi komponent bo'lib 2017-yilda YaIMning 27,6 %ini (shu jumladan asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 26,1 %ni, zaxiralarning o'zgarishi 1,5 % ni tashkil etgan. Taqqoslov uchun ma'lumotlar keltiradigan bo'lsak, 2017-yil yakunlariga ko'ra, yalpi investitsiyalarning YaIMdagi ulushi Rossiya Federatsiyasida 24,1%ni, Yaponiyada 24,0 foizni, Ispaniyada 20,6%ni, Xitoy Xalq Respublikasida

esa 44,4 foizni tashkil etgan.

2.3-jadval

O‘zbekiston Respublikasida YaIMning foydalanish tarkibi (%)

Davr	Yakuniy iste'mol xarajatlari jami, %		Yalpi jamg'arish		Sof eksport
	Xususiy	Davlat	Asosiy kapitalga yalpi ichki investitsiya	Zaxiralarning o'zgarishi va boshqalar	
2000	61,9	18,7	24,0	-4,4	-0,2
2001	61,5	18,5	27,9	-6,8	-1,1
2002	60,2	18,0	22,1	-0,9	0,6
2003	55,6	17,4	21,5	-0,7	6,2
2004	51,9	16,2	23,5	1,0	7,4
2005	48,4	15,9	22,0	6,0	7,7
2006	48,2	15,3	21,6	8,0	6,9
2007	47,9	15,6	23,5	4,7	8,3
2008	47,1	17,5	25,5	5,5	4,4
2009	48,3	18,9	28,6	-1,7	5,9
2010	49,0	15,8	27,3	-1,8	9,7
2011	50,3	15,4	25	1,5	7,8
2012	52,2	15,8	25,4	3,5	3,1
2013	54,5	15,8	23,2	4,4	2,1
2014	56,0	15,9	23,0	4,8	0,3
2015	55,3	17,6	26,9	-0,1	0,3
2016	56,5	18,1	26,2	-0,9	0,0
2017	53,2	16,7	26,1	1,5	2,5

Mamlakatda 2000 –2017-yillarda iste'mol ulushi o‘rtacha 53,2% ga teng bo‘lib, uning tarkibidagi 2017-yilda davlat xarajatlari ulushi o‘rtacha 16,7%, xususiy iste'mol ulushi esa o‘rtacha 53,2% ga teng bo‘lgan.

YaIMni daromadlar (taqsimot usuli) bo‘yicha hisoblash. YaIMni daromadlar bo‘yicha aniqlashda yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida rezident-ishlab chiqarish birliklari tomonidan, qo‘shilgan qiymatlar hisobidan, to‘langan dastlabki daromadlar qo‘shib chiqiladi.

YaIMni daromadlari yig'indisi ko'rinishida hisoblashda asosan quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

-sof bilvostia soliqlar (Tn) – bilvosita soliqlar(qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, bojxona bojlari) va subsidiyalar hajmlari o'rtasidagi farq;

- **yollanma ishchilarning ish haqlari (W)** - xususiy va davlat kompaniyalarining yollanma ishchilarga hisoblagan barcha turdagi mehnat haqi to'lovlarining nominal miqdori plus ish beruvchilar tomonidan ish haqi fondiga nisbatan hisoblanib to'lanadigan ijtimoiy sug'urta ajratmalari. O'zbekiston Respublikasida bu ajratma normasi 2005-yilda ish haqi fondiga nisbatan 31% bo'lgan bo'lsa. 2006-yildan boshlab 25 % qilib belgilandi, 2017-yildan boshlab 15-25 % atrofida qilib belgilandi.

- **Korporatsiyalarning yalpi foydasi + nokorporativ korxonalar daromadi (R).**

Nokorporativ korxonalar –kichik hajmdagi, uy xo'jaliklariga tegishli korxonalar bo'lib ularda korxonalar foydasi va korxonalar egasining ish haqi elementlari o'zaro qo'shib ketgan bo'ladi. Bu holat aralash daromad atamasini qo'llashga sabab bo'ladi.

R= Korporatsiyalarning sof foydasi (R1) + nokorporativ korxonalar sof daromadlari(R2) +amortizatsiya (A);

YaIMni daromadlar ko'rinishida yalpi qo'shilgan qiymatni ko'rsatilgan uch guruhga bo'lib topish mumkin:

$$\mathbf{YaIM = Tn + W}$$

Olingan dastlabki daromadlar qayta taqsimlanishi natijasida dividend, renta, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalardan olingan reinvestitsiya ko'rinishidagi daromadlar paydo bo'ladi.

Shuningdek, YaIMni daromadlar ko'rinishida aniqlashda, iqtisodiy nazariyada, daromadlarni quyidagi komponentlarga bo'lish ko'zda tutiladi:

- amortizatsiya (A);
- bilvostia soliqlar (T);
- yollanma ishchilarning ish haqlari (W);
- ijara haqi to'lovi va renta ko'rinishidagi daromadlar(R1);
- kapital uchun olingan foiz daromadlari (R2);
- mulkdan keladigan daromad (nokorporativ korxonalar

daromadi) (P1);

- korporatsiya foydasi (P2).

Korporatsiyalar foydasi o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

a) korporatsiyasi foydasidan to'lanadigan soliqlar (P2.1);

b) hissadorlar o'rtasida taqsimlanadigan dividendlar(P2.2);

v) korporatsiyaning taqsimlanmagan foydasi(P2.3). Keltirilgan yondashuvga ko'ra:

$$\text{YaIM (Y)} = \text{A} + \text{T} + \text{W} + \text{R1} + \text{R2} + \text{P1} + \text{P2}$$

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblab topilgan YaIM hajmi o'zaro mos keladi. Chunki milliy iqtisodiyot doirasida bir subyekt tomonidan qilingan har qanday xarajat ikkinchi subyekt uchun daromad bo'lib tushadi.

2.4. Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar va ular o'rtasidagi nisbat

Milliy hisobchilik tizimiga ko'ra milliy iqtisodiyot rivojlanishini tahlil etish uchun YaIM ko'rsatkichidan boshqa yana bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bu ko'rsatkichlar jumlasiga Yalpi milliy daromad (YaMD) ko'rsatkichi ham kiradi. Bu ko'rsatkich MHTning oldingi ko'rinishida hisoblangan Yalpi milliy mahsulot (YaMM) ko'rsatkichi bilan mohiyatan bir xil.

YaMD - mamlakat rezidentlari tomonidan, mamlakatda va mamlakat tashqarisida, ishlab chiqarishda ishtirok etish va mulkdan olgan boshlang'ich daromadlari yig'indisidir.

YaIM va YaMD ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqni quyidagi formula ko'rinishida tasavvur etish mumkin:

YaMD = YaIM + mamlakat rezidentlari tomonidan xorijdan olingan daromadlari - norezidentlarning mamlakatdan xorijga jo'natgan daromadlari.¹⁷

YaIM va YaMD ning prinsipal farqlari shundaki ulardan birinchisi mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlar oqimini o'lchasa, ikkinchisi ular olgan boshlang'ich daromadlarni o'lchaydi.

Sof ichki mahsulot (SIM) va Sof milliy daromad (SMD) ko'rsatkichlari YaIM va YaMD ko'rsatkichlaridan amortizatsiya

(iste'mol qilingan asosiy kapital) summasi miqdoriga farq qiladi.

$$\text{SIM} = \text{YaIM} - \text{A SMD} = \text{YaMD} - \text{A}$$

Makroiqtisodiy tahlilda shuningdek MHTga kirmagan Shaxsiy daromad (**ShD**) ko'rsatkichi ham qo'laniladi.

ShD = SMD – [ISA (Ijtimoiy sug'urta ajratmalari) + T (bilvosita soliqlar) + (R1.1) korporatsiya foydasiga soliqlar) + R1.3 (Korporatsiya-larning taqsimlanmagan foydasi + biznesning foiz daromadlari) + transfert to'lovlari (TR) + foizlar ko'rinishida olingan shaxsiy daromad¹⁹

Foizlar ko'rinishida aholi olgan daromadga davlat qarzlari bo'yicha olingan foiz daromadlari ham kiritiladi.

Shaxsiy daromaddan aholi to'laydigan daromad solig'i, mulk solig'i va ayrim nosoliq to'lovlarini ayirib tashlab **shaxsiy tasarrufdagi daromad (ShTD)** ko'rsatkichi topiladi.

ShTD uy xo'jaliklari tomonidan **iste'mol (C)** va **jamg'arish (S)** uchun ishlatiladi.

$$\text{ShTD} = \text{C} + \text{S}$$

Makroiqtisodiy tahlilda uy xo'jaliklarining ShTD va Yalpi milliy tasarrufdagi daromad (YaMTD) ko'rsatkichlari o'zaro farqlanadi.

YaMTD = YaMD + Xorijdan olingan sof transfertlar

Xorijdan olingan sof transfertlar = Mamlakat tashqarisidan olingan transfertlar – Mamlakatdan tashqariga berilgan transfertlar)

Yalpi milliy tasarrufidagi daromad yakuniy iste'mol va milliy jamg'arish uchun ishlatiladi.

YaMTD = Yakuniy iste'mol + Milliy jamg'armalar

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlaridan tashqari hukumatning iste'mol xarajatlarini ham o'z ichiga oladi.

2.5. Nominal va real Yalpi ichki mahsulot

Iqtisodiyotda mavjud bo'lgan inflatsiya jarayonlari YaIMni hisoblashni qiyinlashtiradi. Bu ko'rsatkich dinamikasi bir vaqtning o'zida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdor va baho darajalarining o'zgarishini ifodalaydi. Bu shuni bildiradiki, YaIM miqdoriga bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarilayotgan

mahsulotlarning fizik hajmi, ham baho darajasi o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiyotda doimiy inflatsiya jarayonining mavjudligi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslama baholarda hisoblashni zarur etib qo'yadi. Chunki, inflatsiya iqtisodiyotning real holatini buzib ko'rsatadi. Iqtisodiyotni tahlil qilish, muammolarni aniqlash hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishni qiyinlashtiradi. Bu vazifani bajarish uchun joriy baholarda hisoblangan nominal ko'rsatkichlardan emas, balki taqqoslama (bazis) baholarda hisoblangan real ko'rsatkichlardan foydalanish zarur. Ayrim yagona firmadan farqli o'laroq milliy iqtisodiyotda juda ko'p sonli tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilishi sababli ularning barchasini bir varakayiga taqqoslama baholarda hisoblash qiyin. Shu tufayli YaIM tarkibida katta ulushni tashkil etgan eng muhim tovarlar va xizmatlar bahosining o'zgarishi koeffitsienti (baholar indeksi) hisoblab topilib olingan natija butun milliy iqtisodiyot uchun tadbiq etiladi.

Baholar indeksini yoki inflatsiya darajasini hisoblash uchun:

- deflator (Paashe indeksi);
- iste'mol narxlari indeksi (Laspeyres indeksi);
- sanoat ishlab chiqarish baholari indeksleri hisoblanishi lozim.

Deflator ko'rsatkichi quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\text{Deflator} = \frac{\text{Nominal YaIM}}{\text{Real YaIM}} \cdot 100$$

Nominal YaIM yakuniy tovarlar va xizmatlar hajmini joriy narxlarda, real YaIM esa doimiy narxlarda baholaydi.²⁰

$$\text{Real YaIM} = \frac{\text{Nominal YaIM}}{\text{Deflator}} \cdot 100$$

Shunday qilib, real YaIM hajmi faqatgina ishlab chiqarish hajmi o'sishi bilan oshadi, nominal YaIM esa tovar va xizmatlar baho darajasining o'sishi natijasida ham oshishi mumkin.

Iste'mol narxlari indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$INI = \frac{\sum Q^{i_0} P^{i_1}}{\sum Q^{i_0} P^{i_0}} \cdot 100$$

Bu yerda:

Q^{i_0} – bazis yilda iste'mol savatiga kiritilgan i – tovar va xizmatlar hajmi;

P^{i_1} – i – tovarning joriy yildagi bahosi; P^{i_0} – i – tovarning bazis yildagi hajmi.

Iste'mol narxlari indeksi hisoblashning shartlari;

- iste'mol savati bazis yil uchun aniqlanadi va bir necha yil davomida o'zgarmaydi;

- iste'mol savatiga faqat iste'mol xarakteridagi tovarlar va xizmatlar kiritiladi;

- iste'mol savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlarning hajmi iste'mol xarajatlarining katta qismini tashkil etishi kerak.

YaIM deflatori indeksi (2018-yil yakunlari bo'yicha – 128,1 %) bo'yicha shuni ta'kidlash kerakki, bu ko'rsatkich mohiyatan iste'mol narxlari indeksi (2018-yil yakunlari bo'yicha – 114,3 %) ko'rsatkichidan farq qiladi. Iste'mol narxlari indeksi faqatgina iste'mol savatiga kiritilgan cheklangan sonli tovarlar va xizmatlar narxlarining o'zgarishini ifodalasa, YaIM deflatori indeksi iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan barcha tovarlar va xizmatlar, jumladan, investitsion tovarlar, eksport qilinadigan tovar va xizmatlar hamda bozorga xos bo'lmagan (bepul ko'rsatilgan) xizmatlarni ham qamrab oladi. Shuningdek, iste'mol narxlari indeksi import qilinadigan tovarlarni ham qamrab olsa, YaIM deflatori indeksi hisob- kitoblarida faqatgina milliy iqtisodiyot rezidentlari tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlar hisobga olinadi.

Iste'mol narxlari indeksi ko'rsatkichining kamchiligi shundaki iste'mol savati tarkibi o'zgaras bo'lganligi tufayli aholi iste'moli tarkibida tovarlar va xizmatlar ulushining o'zgarganligini, shuningdek tovarlar va xizmatlar sifatida ro'y bergan o'zgarishlarni hisobga olish imkonini bermaydi. Shu sababli bu indeks baholar darajasini biroz oshirib ko'rsatadi.

YaIM deflatori esa tarkibga joriy yilda kiritilmay qolgan tovarlar baholarining oshishini hisobga olish imkonini bermasligi tufayli

baholar darajasini biroz pasaytirib ko'rsatadi. Shu sababli bu ikki indeksning o'rtacha darajasini xarakterlovchi Fisher indeksi hisoblanadi:

$$I_f = \sqrt{I_{def} * I_{ini}}$$

Sanoat ishlab chiqaruvchilar baho indeksi iste'mol narxlari indeksi singari hisoblanadi. Lekin tarkibga sanoat mahsulotlarigina kiritilib ular ulgurji baholarda hisoblanadi.

2.6. Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar

Milliy iqtisodiyot rivojlanishi jarayonlarida turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasida ma'lum proporsiyalar yoki tenglik ta'minlanishi lozim. Proporsiya atamasi aynan tenglikni bildirmasdan bir butunga nisbatan uning bo'laklarining nisbatini, yoki shu bo'laklar o'rtasidagi nisbatni bildiradi. Bunga mavzuyimizning YaMTD ning yakuniy iste'mol va milliy jamg'arishga bo'linishini misol qilib keltirish mumkin.

Odatda YaMTD hajmida yakuniy iste'mol hajmi yuqori bo'ladi. Ammo mavzuning 4-savolida Xitoy Xalq Respublikasi misolida ko'rdikki milliy jamg'armalarning ulushi ham yuqori bo'lishi mumkin ekan. Demak yakuniy iste'mol va milliy jamg'armalarning YaMTD dagi ulushi 3:1 proporsiyada ham, 2:1 proporsiyada ham bo'lishi mumkin ekan.

Shu bilan birga iqtisodiyotda muvozanat bo'lishi uchun ayrim ko'rsatkichlarning aynan teng bo'lishi talab etiladi. **Turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, yoki ko'rsatkichlar guruhlari o'rtasidagi mavjud bo'ladigan, yoki mavjud bo'lishi iqtisodiy qonuniyat hisoblagan o'zaro tenglikka makroiqtisodiy ayniyat deyiladi.**

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblangan YaIM ko'rsatkichlarining o'zaro tengligi asosiy makroiqtisodiy ayniyat hisoblanadi.

$$Y = C + I + G + X_n$$

Ikkinchi bir makroiqtisodiy ayniyat investitsiyalar va jamg'armalar

o'rtasidagi tenglik hisoblanadi.

Investitsiyalar miqdori mamlakatdagi jamg'armalar miqdoriga bog'liq bo'ladi. Bu ikki ko'rsatkich o'rtasidagi tenglikka erishish makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning muhim shartidir. Agarda, milliy iqtisodiyot tashqi dunyo bilan hech qanday aloqaga ega emas ($X_n = 0$) va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi nolga teng ($G=0$), deb faraz qilinsa, unda YaIM orqali ifodalangan ishlab chiqarish hajmi ShTD ga teng bo'ladi. Ya'ni:

$$\mathbf{YaIM = ShTD = C + S, \text{ ayni paytda: } \mathbf{YaIM = C + I}$$

Bu yerda makroiqtisodiy ayniyat quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\mathbf{C + I = C + S \text{ yoki } \mathbf{I = S}}$$

Ushbu ayniyatdan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklarining jamg'arishga bo'lgan istaklari tadbirkorlikning qancha miqdorda investitsiyalash xohishlariga mos tushsa, unda daromadlar hajmi (C+S) va yalpi xarajatlar (C+I) hajmiga tengligiga yoki ishlab chiqarishning muvozanat darajasiga erishish mumkin.

Aytaylik, mamlakat iqtisodiyoti ochiq, ya'ni eksport-import aloqalari yo'lga qo'yilgan, soliq solish va transfert to'lovlari ko'rinishida davlat aralashuvi mavjud bo'lsin. Bunday holatda jamg'arish tushunchasi murakkablashib, quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:²¹

$$\mathbf{S = S_p + S_g + S_x}$$

Bu yerda: S_p - xususiy jamg'armalar; S_g - davlat jamg'armalari; S_x - boshqa mamlakatlar jamg'armalari.

Bunda xususiy jamg'armalar daromadlar (Y), transfert to'lovlari (TR), davlat zayomlari bo'yicha foizlar yig'indisidan (N) soliqlar (T) va iste'mol (C) xarajatlari yig'indisini ayirish natijasiga teng bo'ladi.

$$\mathbf{S_p = (Y + TR + N - T) - C}$$

Davlat jamg'armalari quyidagi miqdorga teng bo'ladi:

$$\mathbf{S_g = (T - TR - N) - G}$$

Agar davlat jamg'armalari nolga teng bo'lsa, davlat budjeti muvozanatlashgan, jamg'arishning manfiy miqdori budjet taqchilligini (BT) bildiradi:

$$\mathbf{BT = - S_g}$$

Bu yerda: BT – budjet taqchilligi miqdori.

Boshqa mamlakatlarning jamg'armalari tashqi dunyoning bizning importimiz hisobiga olgan daromadlaridan ularning bizning eksportimizga sarflangan xarajatlarini ayirib topiladi.

$$S_x = M - X \text{ yoki } S_x = -X_n$$

Agar mamlakat eksportiga nisbatan ko'proq import qilsa, unda daromadlarning bir qismi xorijda qoladi va keyinchalik undan xorijiy sheriklar tomonidan mamlakatimizda ko'chmas mulk va moliyaviy aktiv sotib olishda foydalaniladi.

Har qanday holatda ham barcha turdagi jamg'armalarning umumiy yig'indisi investitsiyalarga teng bo'ladi:

$$S_p + S_g + S_x = (Y + TR + N - T) - C + (T - TR - N) - G + (-X_n)$$

yoki

$$S_p + S_g + S_x = Y - C - G - X_n \quad S = C + I + G + X_n - C - G - X_n \quad S = I$$

Demak, iqtisodiyotdagi investitsiya xarajatlari nafaqat ichki jamg'armalar hisobiga, balki tashqi dunyo jamg'armalari hisobiga ham amalga oshirilishi mumkin. Mamlakatda investorlarga kafolatlangan yuqori foyda olishi uchun yaratilgan shart-sharoitlar xorijiy investorlar oqimining o'sishiga olib keluvchi muhim shartlardan biridir

2.4-jadval

O'zbekiston iqtisodiyotida jamg'arma va investitsiyaning muvozanat tahlili, YaIMga nisbatan foizda²²

Yil	Jamg'arma (S)	Investitsiya (I)	Muvozanat S=I	Sof jamg'arma (2 ust. - 3 ust.)
1	2	3	4	5
2011	31,7	22,5	S>I	9,2
2012	24,4	22,9		1,5
2013	26,2	23,2		3,0
2014	23,5	23,3		0,2
2015	27,1	24,4		2,7
2016	25,1	24,1		1,0
2017	30,1	22,6		7,5

Keynschilar fikriga ko'ra, **S= I** ayniyatga bozor mexanizmlari vositasida tasodifan erishiladi, xolos. Chunki investorlar va jamg'aruvchilarning rejalari o'zaro mos kelavermaydi. Shu tufayli

davlat to'g'ri iqtisodiy siyosat yurguzib makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashi shart.

Qisqacha xulosalar

Mamlakatning makroiqtisodiy holati ko'rsatkichlar tizimi orqali baholanadi. Makroiqtisodiy tahlilda YaIM, YaMD, SIM, SMD, ShD, ShTD, YaMTD, S, S, INI, YaIM deflatori kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

YaIM –mamlakat rezidentlari tomonidan ma'lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarining umumiy yig'indisidan iborat.

YaIMni hisoblashning ishlab chiqarish, yakuniy iste'mol va taqsimot usullari mavjud bo'lib, ulardan dastlabki ikki turi keng qo'llaniladi.

YaIMni hisoblashda bir qiymatni ikki qayta hisoblashga yo'l qo'ymaslik uchun uni qo'shilgan qiymatlar yig'indisi ko'rinishida hisoblanadi. Bu usul YaIMni hisoblashning ishlab chiqarish usuli deyiladi.

YaIMni xarajatlar ko'rinishida to'rt guruhdagi xarajatlar - iste'mol, investitsiya, davlat xaridi va sof eksport xarajatlari yig'indisi orqali hisoblanadi.

Har uchala usulda hisoblangan YaIM ko'rsatkichi hajmi statistik xatolar istisno etilganda o'zaro teng bo'ladi.

Milliy hisobchilik tizimining barcha ko'rsatkichlarini hisoblashning uslubiy bazasi bitta bo'lgani uchun ularni o'zaro taqqoslash imkoni mavjud.

Makroiqtisodiy tahlilda YaIM ko'rsatkichi bilan birga YaMd ko'rsatkichidan ham foydalaniladi. YaMD - mamlakat rezidentlari tomonidan, mamlakatda va mamlakat tashqarisida, ishlab chiqarishda ishtirok etish va mulkdan olgan boshlang'ich daromadlari yig'indisidir.

Soddalik uchun YaIM yalpi ishlab chiqarish, YaMD esa yalpi daromad deb ham yuritiladi.

Milliy ishlab chiqarish va daromad hajmining real o'zgarishini aniqlash uchun baholar indekslaridan: YaIM deflatori va INI

ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilish uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlardan qaysilari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hisoblanadi?

2. Qo'shilgan qiymat, yakuniy mahsulot, oraliq mahsulot ko'rsatkichlarini tavsiflab bering.

3. Nima uchun YaIM ko'rsatkichini qayta hisoblashdan ehtiyot bo'lish zarur va bunga qanday erishiladi?

4. YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblashda qo'llaniladigan komponentlar tarkibini sanab o'ting.

5. O'zbekiston Respublikasida YaIMning ishlab chiqarish strukturasi tahliliy sharh bering.

6. YaIMni taqsimot usulida aniqlashda MHTning yangi talqinida keltirilgan hamda iqtisodiy adabiyotlarda qo'llab kelinayotgan uslublardagi farqlarni tushuntirib bering.

7. YaMD ko'rsatkichi qanday hisoblanadi va YaIM ko'rsatkichidan nimasi bilan farq qiladi?

8. ShD, ShTD, YaMTD ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar nimada?

9. Baholar indekslarini va real YaIM ni hisoblash zaruratini asoslab bering?

10. YaIM deflatori va iste'mol narxlari indeksi ko'rsatkichlarining farqlarini izohlang.

3-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING DAVRIY RIVOJLANISHI. ISHSIZLIK

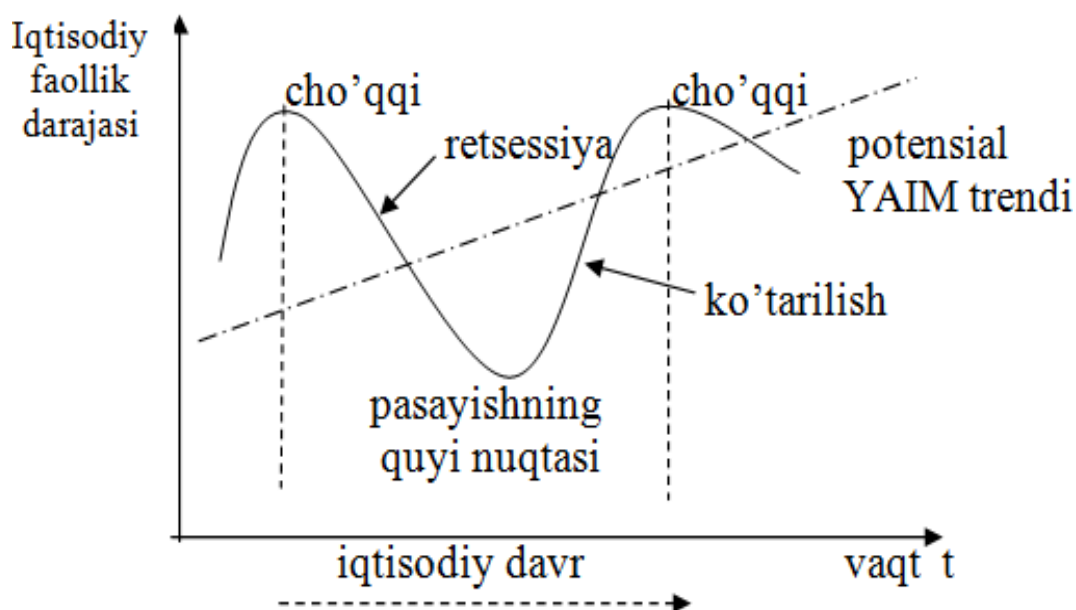
Reja:

- 3.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari.
- 3.2. Ishsizlik tushunchasi va ishsizlik darajasining o'lchanishi.
- 3.3. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. A. Ouken qonuni.
- 3.4. O'zbekiston Respublikasida ishsizlikni kamaytirish va aholining ish bilan bandligini ta'minlash siyosatining xususiyatlari.

3.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tarixini o'rganish, ulardan hech biri uzoq muddatda bir tekis rivojlanmaganligi, aksincha, barcha malakalar uchun davriy rivojlanish xos ekanligini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish, bandlilik va inflatsiya darajasining davriy tebranishga iqtisodiy davr (sikl)lar deyiladi. Ayrim iqtisodiy davrlar boshqalaridan o'tish davrining davomiyligi va faolligi bilan farq qiladi. Shunga qaramasdan ularning barchasi bir xil bosqichlardan tashkil topadi (3.1-rasm).

3.1-rasm. Iqtisodiyotning davriy rivojlanishi

Iqtisodiy davrlar to'rtta bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqich iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishilgan bosqich bo'lib, u «**cho'qqi**» deb yuritiladi. Bu iqtisodiyotda ish bilan to'liq bandlik, ishlab chiqarish to'la quvvatda ishlayotganligi, shuningdek, mahsulotlarning baho darajasining o'sish holati kuzatiladi.

Keyingi bosqich **pasayish (retsessiya)** bosqichidir. Bunda ishlab chiqarish va bandlik darajalari kamayadi, ammo bahoning o'sish darajasi pasaymaydi. Bu bosqich faol va uzoq davom etsagina bahoning o'sish darajasi sustlashishi mumkin. **Pasayishning quyi** nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik eng quyi darajaga tushadi va turg'unlik davri boshlanadi.

Ko'tarilish bosqichida ishlab chiqarish va bandlik darajasi asta-sekin oshib, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish va to'liq bandlik darajasiga erishiladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, iqtisodiy davrlar bir xil bosqichlarga ega bo'lsa-da, ammo ular davomiyligi va faolligiga ko'ra o'zaro farq qilib turadi. Shuning uchun ham iqtisodchilar, bu jarayonlarni iqtisodiy davrlar deb emas, balki iqtisodiy tebranishlar deb atash to'g'ri bo'ladi deb hisoblashadi. Iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi sifatida iqtisodchilar uch omilni ko'rsatadi.

Birinchi guruh olimlar iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi texnika va texnologiyalarda ro'y beradigan o'zgarishlar deb hisoblaydilar. Ularning fikricha fan-texnika yutuqlarini qo'llash natijasida iqtisodiyotda o'sish ro'y beradi. Masalan avtomobilning yaratilishi yoqilg'i sanoati, neft qazib chiqarish, ximiya, yo'l qurilishi materiallari sanoatlarining jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish unumdorligini bir necha baravar oshirish, ilgari foydalanilmagan resurslarni ishga tushirish imkonini beradi. Texnik va texnologik yangiliklar doim ham yaratilavermasligi iqtisodiyotdagi tebranishlarga sabab bo'ladi.

Olimlarning yana bir guruhi iqtisodiy bosqichlarni siyosiy va tasodifiy vaziyatlarga bog'lashadi.

Bu jarayonni monetar siyosatga bog'laydigan olimlar ham mavjud. Ya'ni, davlat qanchalik ko'p pul bosib chiqarsa, uning qadri shunchalik kamayib boradi va aksincha, pul miqdori qanchalik kam bo'lsa, ishlab chiqarish ko'laminin pasayishi va ishsizlar sonining

ortishi shunchalik tezlashadi. Xullas, iqtisodiy bosqichlarni baholashga turli xil yondashuvlar mavjud. Ammo barcha iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlilik darajalarini yalpi talab va boshqacha aytganda yalpi xarajatlar miqdoriga bog‘liq, degan fikrni qo‘llab-quvvatlaydilar. Chunki, korxonalar o‘z tovar va xizmatlarini ularga talab bo‘lsagina ishlab chiqaradi. Boshqacha aytganda, talab katta bo‘lmasa, korxonalarda tovar va xizmatlarni katta miqdorda ishlab chiqarish foydali emas. O‘z navbatida, ishlab chiqarishda bandlilik va daromadlar darajasi ham, aynan shu sababli, past bo‘ladi. Yalpi xarajatlar miqdori qanchalik ko‘p bo‘lsa, ishlab chiqarishning o‘sishi katta foyda olib keladi. Shuning uchun ishlab chiqarish, bandlilik va daromadlar darajasi ortib boradi. Iqtisodiy tebranishlar sabablarini, ularga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish, iqtisodiy tebranishlar amplitudasini qisqartirish barcha hukumatlar makroiqtisodiy siyosatining muhim maqsadlaridan biridir.

Shu o‘rinda quyidagi misolni keltiramiz. 2008-yilda yuzaga kelgan jahon moliyaviy -iqtisodiy inqirozi dunyodagi deyarli barcha rivojlan–gan mamlakatlarda makroiqtisodiy berqarorlikni keltirib chiqardi.

Dastlab AQSh ipoteka bozorlarida namoyon bo‘lgan mazkur inqiroz yetarlicha to‘lov layoqatiga ega bo‘lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo‘lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro‘y berdi.

Modomiki, ipoteka krediti o‘zining mohiyati bo‘yicha ko‘chmas mulk garovi hisobiga beriladigan kreditlar bo‘lsa-da, AQSh bozorlari bunday likvidli ko‘chmas mulklarga etarlicha «to‘yindi» va ularning narxleri keskin tusha boshladi. Buning ustiga investitsion banklarning AQSh ipoteka bozorlaridagi yangi moliyaviy «mahsulot» hisoblangan aktivlarni sekyuritizatsiyalash bo‘yicha operatsiyalarining avj olishi ipoteka bozorlaridagi tanazzullik holatlari ehtimoligini oshirdi.

AQSh iqtisodiyoti yaratilgan shart-sharoitlar tufayli arzon kredit resurslariga to‘yindi va bu Federal zaxira tizimi (FZT) amalga oshirayotgan pul-kredit siyosatini o‘zgartirishiga olib keldi. Natijada 2004 –2006 yillarda Federal zaxira tizimi foiz stavkalarini 6,25% gacha ko‘tardi. Kreditlarning qimmatlashuvi aholini ipotekaga nisbatan talabining pasayishiga va kreditlarni qaytarish bo‘yicha qarzdorlar to‘lovining qisqarishiga olib keldi. Pirovard natijada 2007- yil

boshida AQShda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog‘liq muammo kuchaydi. Qarzdorlarning ko‘chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko‘ra to‘lovlarni to‘lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to‘lov qobiliyatiga ega bo‘lmagan mijozlarning ko‘chmas mulklarini qayta sotuvga qo‘yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko‘payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi.

Pirovard natijada 2007-yil boshida AQShda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog‘liq muammo kuchaydi. Qarzdorlarning ko‘chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko‘ra to‘lovlarni to‘lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to‘lov qobiliyatiga ega bo‘lmagan mijozlarning ko‘chmas mulklarini qayta sotuvga qo‘yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko‘payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi.

Aksariyat moliyachi-iqtisodchilar vujudga kelgan moliyaviy inqirozning haqiqiy sabablaridan biri sifatida rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosatining «mevasi» ekanligini, ya’ni «o‘z-o‘zini boshqaruvchi bozor» g‘oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvini cheklanganligi bilan ham izohlamodalar.

Yuzaga kelgan global moliyaviy–iqtisodiy inqiroz jahonning asosiy moliyaviy markazlari hisoblangan yirik fond bozorlarini o‘z ichiga oluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Uning o‘ziga xos xususiyati shundaki, moliyaviy inqiroz inflatsiya, qator banklar va moliyaviy muassasalarning tanazzulga yuz tutishi ta’sirida ishsizlik, ishlab chiqarish sur’atlarining pasayishi va boshqalar negizida iqtisodiy inqiroz shaklida kuchayib bormoqda. Bundan ko‘rinadiki, hozirgi jahon moliyaviy inqirozining o‘ziga xos xususiyati – bu uning iqtisodiyotning moliyaviy sektoridan boshlanib, real sektoriga o‘tganligidir.

Global inqiroz bo‘yicha ko‘p sonli nashrlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, dunyoning rivojlangan davlatlari uchun inqirozning harakat nuqtasi moliyaviy bozorlarning beqarorligi bo‘ldi va inqirozning rivojlanishi sxemasi quyidagi ko‘rinishda bo‘ldi:

Moliyaviy bozorlarning beqarorligi → Kreditlarning qisqartirilishi va iste’molning pasayishi → Ishlab chiqarish va eksportning

qisqarishi, ishsizlikning o'sishi.

Shunga ko'ra, hukumatlar darajasida inqirozdan chiqish bo'yicha davlat dasturlarini ishlab chiqishda bandlik masalalarini, talabni rag'batlantirish orqali ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirishga qaratilgan keskin choralarni ko'rish masalasini ko'ndalang qilib qo'ydi.

3.2. Ishsizlik tushunchasi va ishsizlik darajasining o'lchanishi

Iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi oqibatida, iqtisodiy pasayish davrida ishlab chiqarish resurslari to'liq foydalanilmay qoladi.

YaIMni yaratishda qatnashadigan iqtisodiy resurslarning eng asosiylaridan biri bo'lgan mehnat resurslaridan to'liq foydalanilmaslik ishsizlikda namoyon bo'ladi.

Makroiqtisodiy tahlilda mehnat resurslari emas balki ishchi kuchi kategoriyasidan ko'proq foydalaniladi.

Ishchi kuchi yoki iqtisodiy faol aholi deganda mehnatga layoqatli yoshdagi ishlayotgan va ishsiz yurgan aholining umumiy soni tushuniladi.

Mehnat bozorida boshqa resurslar bozori singari talab va taklif qonuni amal qiladi. Ishchi kuchining bahosi hisoblangan real ish haqi hajmi oshsa ishchi kuchiga bo'lgan talab qisqaradi, agar real ish haqi hajmi kamaysa ishchi kuchiga bo'lgan talab ortadi, ishchi kuchi taklifi esa kamayadi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab miqdorining ishchi kuchi taklifi miqdoridan kam bo'lishi ishsizlikni keltirib chiqaradi.

Ishsizlar – bu, ishchi kuchining bir qismi bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan, lekin ishlashni xohlovchi va faol ish qidirayotgan aholidir.

Ishsizlik darajasi deb ishsizlarni ishchi kuchi soniga nisbatiga (% hisobida) aytiladi va uni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$\text{Ishsizlik darajasi} = (\text{ishsizlar soni} / \text{ishchi kuchi soni}) \times 100$$

Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

Friksion ishsizlik. Unga ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotgan ishchi kuchi kiradi. Ishsizlikning bu turi asosan ish yoki turar joylarni o'zgartirish, o'quv yurtlarini tugatish va shuningdek, boshqa sabablardan kelib chiqadi. U doimo mavjud bo'lib, ma'lum bir darajada kerakli hisoblanadi.

Tarkibiy ishsizlik. Tarkibiy ishsizlar guruhiga ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi natijasida ishchi kuchiga talab tarkibining o'zgarishi natijasida ishsiz qolganlar kiradi. Unga asosan malakalarini o'zgartirishi va oshirishi, ma'lumot olishi, yangi kasb egallashi lozim bo'lgan ishsizlar guruhlari kiradi. Friksion ishsizlik bilan tarkibiy ishsizlikning asosiy farqi shundaki, birinchisida, ma'lum malaka va tajriba mavjud bo'ladi va undan foydalanib, ish joylarini tezroq topib olishadi, ikkinchisida esa, ishchi kuchi darhol va tezroq ish joylarini topa olmaydi.

Davriy ishsizlik asosan ishlab chiqarishning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kamayishidan paydo bo'ladi. Davriy pasayish tovar va xizmatlarga bo'lgan yalpi talabning kamayishini, shunga muvofiq, yalpi talabning kamayishini va oqibatda aholining ish bilan bandligi qisqarishi va ishsizlikning o'sishini bildiradi.

To'la ish bilan bandlik ishchi kuchining 100 foiz ish bilan ta'minlanganligini bildirmaydi. Aksincha, friksion va strukturali ishsizlik ilojsiz hol bo'lganligini hisobga olsak, biz mutlaq to'la ish bilan bandlikka erishib bo'lmazligini tushunamiz.

Agarda davriy ishsizlik bo'lmasa, u holda to'la ish bilan bandlikka erishiladi. To'la ish bilan bandlik davridagi ishsizlik, **ishsizlikning tabiiy darajasi** deyiladi. Bunga ish qidiruvchilar soni bo'sh ish joylari soniga muvofiq kelsagina erishish mumkin. Ishsizlikning tabiiy darajasi friksion va tarkibiy ishsizlik yig'indisiga teng bo'ladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi doimiy emas, chunki u iqtisodiy vaziyat, qonun va milliy an'analar bilan bog'liq holda o'zgarib turadi. Ishsizlikning tabiiy daraja-si mamlakatdagi oxirgi o'n yilda mavjud bo'lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keyingi o'n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik darajalarining o'rtacha miqdori sifatida belgilanadi. Umumiy holda ishchi kuchi ish bilan band va faol ish qidirib yurgan ishsizlarga bo'linadi.

3.3. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. A. Ouken qonuni

Barcha mavjud resurslardan to'liq foydalanish yoki ishsizlikning tabiiy darajasi holatida iqtisodiyotda yaratilishi mumkin bo'lgan mahsulot hajmini iqtisodiyotning **ishlab chiqarish potentsiali** deb ataladi. Mamlakatning ishlab chiqarish potentsiali potentsial YaIM ko'rsatkichi bilan o'lchanadi.

Makroiqtisodiy beqarorlik tufayli, iqtisodiy pasayish davrida

mamlakat o‘z iqtisodiy potensialini to‘liq ishga solmasdan, yaratilgan haqiqiy YaIM hajmi (Yh) potensial YaIM (Yp) hajmidan ortda qoladi. Ya’ni YaIMning uzilishi (YuZ) ro‘y beradi.

$$YuZ = \frac{Yh - Yp}{Yp} \cdot 100$$

Potensial YaIM deganda mamlakatdagi ishlab chiqarish resurslaridan to‘liq foydalanilgan sharoitda mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish hajmi tushuniladi.

Potensial YaIM*ni hisoblashda mamlakatda ishsizlik mutlaqo yo‘q deb emas, balki mavjud, biroq u tabiiy darajada, deb hisoblanadi.

Ishsizlik darajasining oshishi natijasida iqtisodiyot potensial YaIM hajmini ololmaydi. Shu sababli mamlakat miqyosida ishsizlikni uning tabiiy darajasida saqlash va tartibga solish iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega. Ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan qanchalik yuqori bo‘lsa, YaIM uzilishi shuncha ko‘p bo‘ladi. Shuning uchun ham potensial hajmdagi YaIM* haqiqiy YaIM dan katta bo‘ladi.

Ishsizlik darajasi va YaIM uzilishi o‘rtasidagi miqdoriy nisbatni ingliz iqtisodchisi Artur Ouken matematik holda isbotlab bergan. Shuning uchun bu qonun, Ouken qonuni deyiladi. Qonunning mohiyati shundan iboratki, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga oshib ketsa, ya’ni davriy ishsizlik 1 foizni tashkil etsa milliy iqtisodiyot YaIMni ikki yarim foizga kam yaratadi. YaIMning pastroq darajasi o‘z navbatida, ishlab chiqarishda qatnashuvchilar daromadlarining nisbatan kamroq bo‘lishini va iqtisodiyotning kelgusi taraqqiyotini investitsiyalash imkoniyatlari qisqarishini bildiradi.

Ouken qonuni ishsizlikning turli darajalaridagi mahsulot yo‘qotishlari hajmini aniqlash imkonini beradi. Hozirgi kunda β koeffitsienti deb atalgan bu koeffitsient miqdori 2 foizdan 3 foiz oralig‘ida deb hisoblanadi.

Ouken qonunini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$YuZ = -2,5[u - u^*]$$

Bu yerda: u^* – ishsizlikning tabiiy darajasi;

u – ishsizlikning haqiqiy darajasi.

YaIM uzilishini ifodalaydigan formula bilan Ouken qonunini formulasini umumlashtirib quyidagi formulani olamiz:

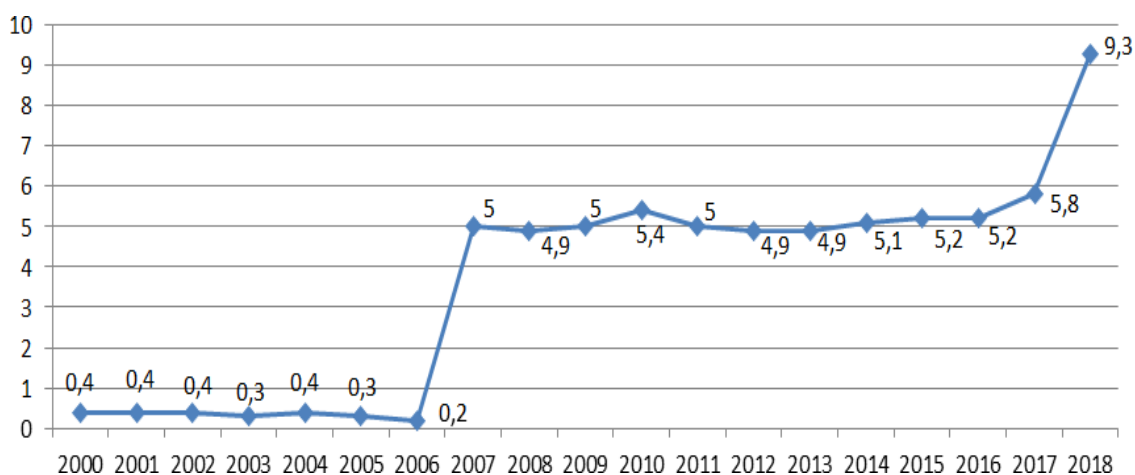
$$\frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \cdot 100 = -\beta [u - u^*]$$

Ouken qonuni izohlagan miqdoriy bog‘liqlikning teskari jihatiga e’tibor qaratamiz. Iqtisodiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki YaIMning 2-3 foizga o‘shishi davriy ishsizlik darajasini 1 foizga qisqarishini keltirib chiqarmas ekan. Ya’ni dastlabki 1 foizlik iqtisodiy o‘shish fan-texnika taraqqiyoti natijasida resurslardan foydalanish samaradorligi hisobiga erishilishi mumkin, shuningdek bu paytda aholi sonining ko‘payishi ham ishsizlik sonining pasaymasligiga sabab bo‘ladi. Dastlabki 2-3 foizdan yuqori bo‘lgan har 2-3 foiz iqtisodiy o‘shish esa davriy ishsizlikni 1 foizga qisqarishini keltirib chiqaradi. Demak 1 foizlik davriy ishsizlikni tugatish uchun yillik 4-6 foizlik iqtisodiy o‘shish ta’minlanishi kerak.

3.4. O‘zbekiston Respublikasida ishsizlikni kamaytirish va aholining ish bilan bandligini ta’minlash siyosatining xususiyatlari

Ishsizlik mehnat bozorining asosiy muammolaridan biri bo‘lib, biror bir mamlakat iqtisodiyotning bu “nuqsoni”dan hali qutulganicha yo‘q.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda bu ko‘rsatkichning yillar bo‘yicha o‘zgarishi uning bir me’yorda bo‘lmaganini ko‘rsatadi. Jumladan, 2000 – 2006 yillarda mamlakatimizda ishsizlik darajasi 0,3-0,4 foizni tashkil etgan. Lekin, 2007-yildan boshlab real ishsizlik darajasi o‘rtacha 5 foiz va undan yuqori darajada bo‘lmoqda.

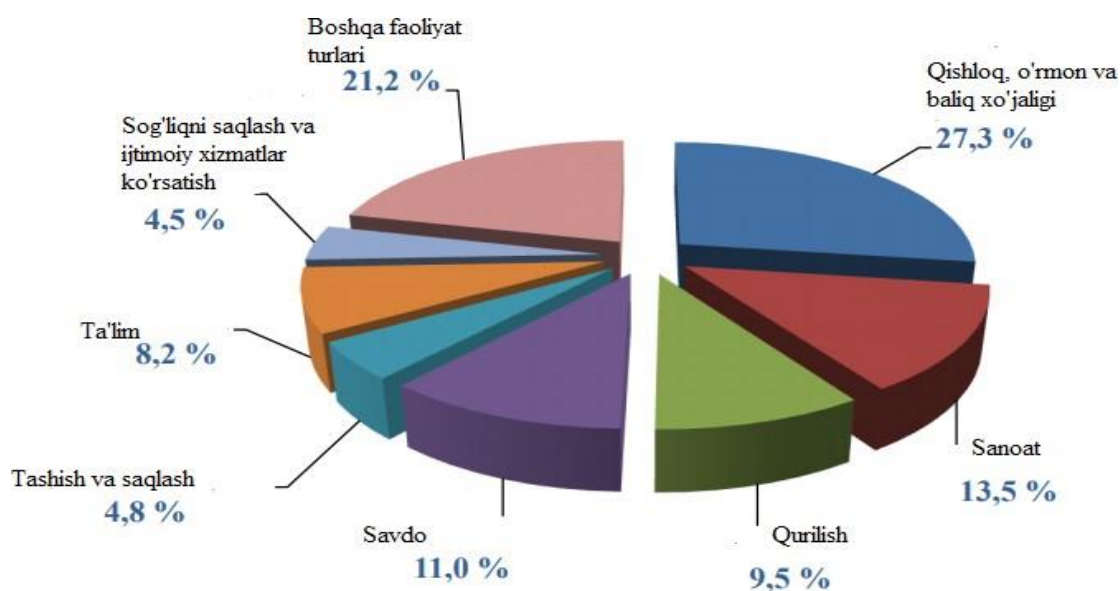

3.2- rasm. O‘zbekiston Respublikasida aholining ishsizlik darajasi, foizda

Bu holatni shunday izohlashimiz mumkinki, O‘zbekiston Respublikasida 2007-yilning 1-iyuligacha amal qilib kelgan mehnat resurslari balansi shakli Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 31-yanvardagi “Aholini ish bilan bandligini hisobga olish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 42 – sonli Qarori bilan tasdiqlangan metodika asosida hisoblab kelinar edi.

Mazkur balans Prezident farmon va qarorlari asosida mamlakatda ish bilan bandlikning yangi noan‘anaviy shakllarining (uy mehnati, kasanachilik, oilaviy biznes, shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarda qoramol yetishtirish, xizmat ko‘rsatish va servis) paydo bo‘lishi natijasida o‘z qamrovini yo‘qotdi. shuningdek, mazkur metodika respublika aholisi va uy xo‘jaliklari statistikasini yuritish va ularning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatlari monitoringini amalga oshirishda xalqaro standartlar va yangi talablarga javob bermay qo‘ydi.

Shundan kelib chiqqan holda 2007-yil 24-mayda Vazirlar Mahkamasining “Ishga joylashtirishga muhtoj ish bilan band bo‘lmagan aholini hisobga olish metodikasini takomillashtirish to‘g‘risida” gi 106 – sonli qarori qabul qilindi va unga muvofiq joriy yilning 1-iyulidan boshlab “Ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo‘lmagan aholini hududlar bo‘yicha hisoblab chiqish” metodikasi amaliyotga tatbiq etildi.

3.3- rasm. O‘zbekiston Respublikasida ish bilan band aholi soni dinamikasi (2017-yil, ming kishi hisobida)

Metodika Xalqaro mehnat tashkiloti tomonidan belgilangan normalardan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan hamda O‘zbekiston Respublikasining ish bilan ta‘minlash va mehnat bozorining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oladi.

Aholi bandligini ta‘minlash jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi va u iqtisodiyotda alohida ahamiyatga ega.

Bugungi kunda respublikamizdagi ustuvor yo‘nalishlardan biri – aholi bandligini oshirish, ishchi kuchidan maqsadli foydalanish, foydali mehnatga layoqatli aholining ilmiy salohiyatini oshirishga qaratilmoqda. Ana shularni hisobga olgan holda, yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan dasturiy chora-tadbirlarni amalga oshirishda Hukumatning asosiy e‘tibori aholi

bandligini, eng avvalo, kasb-hunar kollejlari va oliy ta‘lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirishni ta‘minlash uchun zarur shart- sharoitlar yaratish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishni amalga oshirishga qaratiladi. Birinchi navbatda, bu iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning ehtiyojini hisobga olgan holda, yangi ish o‘rinlari tashkil etish bo‘yicha har yilgi dasturlarni ishlab chiqishni ko‘zda tutadi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy davrlar asosan to‘rtta bosqichini o‘z ichiga oladi va ularni iqtisodiy tebranishlar deb yuritish maqsadga muvofiq. Iqtisodiy tebranishlarning sabablari xilma - xil bo‘lsa-da, ularning barchasi yalpi xarajatlar hajmining o‘zgarishi orqali YaIM dinamikasiga ta‘sir ko‘rsatadi.

Ishsizlik darajasi deb ishsizlar sonining ishchi kuchi soniga nisbatiga aytiladi. Ishchi kuchi ham boshqa tovar mahsulotlari kabi bozorda sotiladi va sotib olinadi. To‘la ish bilan bandlik 100% ish bilan ta‘minlanganlik darajasini anglatmaydi.

Kelib chiqish sabablariga ko‘ra friksion, tarkibiy va davriy ishsizlik turlari mavjud.

Ishsizlikning tabiiy darajasi friksion va tarkibiy ishsizlik darajalari yig‘indisiga teng bo‘lib, mamlakatdagi oxirgi o‘n yilda

mavjud bo'lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keying o'n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik darajalarining o'rtacha miqdori sifatida belgilanadi. Ishsizlar sonining oshishi, ya'ni ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan yuqori bo'lishi potensial hajmdagi YaIM bilan haqiqiy hajmdagi YaIM o'rtasida uzilishga olib keladi. Ouken qonuni bunday bog'liqlikning miqdoriy darajasini ifodalaydi.

AQSh ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan inqiroz asta-sekin butun moliya tizimini qamrab oldi va pirovardida iqtisodiy inqirozga ham aylandi. Natijada iqtisodiyotda pasayish va ishsizlik darajasining o'sishi kuzatildi.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tebranishlarning sabablarini qanday izohlaysiz?
2. Ishsizlikning qanday turlari mavjud? Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?
3. Ishsizlikning tabiiy darajasi, ish bilan to'liq bandlilik tushuncha-lariga tavsif bering.
4. Potensial YaIM ko'rsatkichini izohlab bering.
5. Makro darajada ishsizlikning iqtisodiy oqibatlarini qanday o'lchash mumkin?

4-BOB. INFLATSIYA VA ANTIINFLATSIYA SIYOSATI

Reja:

- 4.1. Inflatsiyaning mohiyati va hisoblanish usullari.**
- 4.2. Inflatsiyaning turlari. Talab va taklif inflatsiyasi.**
- 4.3. Inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik. Fillips egri chizig'i.**
- 4.4. Inflatsiya siyosati va O'zbekiston Respublikasida uni amalga oshirish xususiyatlari**

4.1. Inflatsiyaning mohiyati va hisoblanish usullari

Inflatsiya – ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi, pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishi. Inflatsiya (lotincha inflatio - shishish, bo'rtish, taranglashish) - bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur'ati qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyotga xavfli ta'siri shunchalik katta bo'ladi. Ayniqsa bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o'tayotgan mamlakatlarda inflatsiyaning iqtisodiyotga ta'siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog'liq.

Ammo inflatsiya davrida barcha tovarlarning baholari ham oshavermaydi: ayrimlariniki barqaror bo'lib tursa, ba'zilariniki esa tushishi mumkin.

“Inflatsiya” atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861–1865-yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo'llanildi. Inflatsiyaning atamasi muomaladagi qog'oz pul massasining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan ziyod ko'payib ketishi holatini izohlangan. . Ammo inflatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi. Umuman olganda inflatsiya pul muomalasi qonunlarining buzilishi shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keynschilar maktabi namoyondalari bunday nomutanosiblikning sababi to'liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo'lishida deb bilishadi. Shu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo'lsa budget taqchilligi va qo'shimcha pul chiqarish yo'li

bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda yalpi talabni ko‘paytirish inflatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondashuv tarafdorlari inflatsiyaning manbai ishlab chiqarishning haddan ziyod o‘shishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko‘payishida deb bilishadi. Demak keynschilar inflatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondashishadi.

Agar iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar massasi yalpi talabga nisbatan sekinroq o‘ssa, yoki yalpi talab ko‘paygani holda o‘zgarmasdan tursa, bu nomutanosiblik baholar darajasining ko‘tarilishi orqali bartaraf etiladi. Oqibatda pul birligining xarid qobiliyati pasayadi va milliy iqtisodiyotning qo‘shimcha pul massasiga ehtiyoji paydo bo‘ladi.

Inflatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining kasali, makroiqtisodiy buzilishlar natijasidir. Baholarning o‘shishi, pul birligi xarid qobiliyatining pasayishidan tashqari inflatsiya namoyon bo‘lishining quyidagi uch belgisi ham bor. Bular:

- 1) valuta kurslarining o‘zgarishi;
- 2) kredit berish shartlarining qimmatlashuv va muddatlarining qisqarishi tomon o‘zgarishi;
- 3) kundalik ehtiyoj mollaridan iborat iste‘mol savati bahosining o‘shishi.

Inflatsiya baho indeksleri –deflator va iste‘mol narxlar indeksi yordamida aniqlanadi.

Baholar o‘rtacha (umumiy) darajasining nisbiy o‘zgarishi **inflatsiya darajasi (baholarning o‘shish sur‘ati)** deb ataladi. Makroiqtisodiy modellarda inflatsiya darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\pi = \frac{P - P_{-1}}{P_{-1}}$$

bunda: π – yillik inflatsiya sur‘ati;

P - joriy yilning narxlar indeksi; **P₋₁** - o‘tgan yilning narxlar indeksi.

Inflatsiyani miqdoran o‘lchash uchun makroiqtisodiyotda «70-miqdor qoidasi» deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul narxlarning barqaror o‘shishi sharoitida inflatsiya darajasi necha yilda

ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflatsiya darajasiga bo'lish kifoya:

$$\text{Baholar ikki martaga oshishi uchun zarur} = \frac{70}{\text{yillar soni} \cdot \pi}$$

Misol uchun, yillik inflatsiya darajasi 7 % ga teng bo'lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, ya'ni, (70:7 = 10).

Real YaIM va jamg'armaning necha yildan so'ng ikki marta oshishini hisoblash zarur bo'lgan hollarda ham «70-miqdor qoidasidan» foydalaniladi.

4.2. Inflatsiyaning turlari. Talab va taklif inflatsiyasi

Talab inflatsiyasi iqtisodiyotda talab keskin oshib ketishi va uni ishlab chiqarishning real hajmi bilan qondirish mumkin bo'lmay qolgan sharoitlarda kelib chiqadi. Ya'ni, to'liq bandlikka yaqin sharoitda iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borayotgan yalpi talabni qondirolmaydi. Ortiqcha talab esa real tovarlar bahosining ko'payishiga iqtisodiy bosim beradi va talab inflatsiyasi kelib chiqadi. Yoki, oddiy so'zlar bilan aytganda, «haddan ziyod pullar haddan kam tovarlarni ovlaydi». Talab inflatsiyasini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar aholining ish bilan to'liq bandligi va ish haqining oshib borishi hisoblanadi. Demak, inflatsiya talab, taklif, ish bilan bandlik, baho, ishlab chiqarish sur'atlari kabi ko'pgina omillarga bog'liq.

Iqtisod pasayish holatida bo'lganda mamlakatda yalpi talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, ishsizlik kamayadi, baho darajasi esa deyarli o'zgarmaydi yoki kam miqdorda o'zgaradi. Baho o'zgarماسligining sababi shundaki katta hajmdagi bo'sh turgan mehnat va xomashyo resurlarini shu o'zgarماس bahoda ishga tushirish mumkin bo'ladi. Chunki, ishsiz yurgan kishi ish haqini oshirishni talab qilmaydi, uning uchun ishga yollanishning o'zi kifoya hamda qo'shimcha stanok sotib olishga hojat yo'q.

Bundan tashqari, baho ishchi kuchini to'la ish bilan bandligiga erishishdan oldin ham oshishi mumkin. Ya'ni, ba'zi sanoat korxonalarida bo'sh turgan resurs va zaxiralarni ishlab chiqarishga

ertaroq to'liq jalb qilinadi, natijada ular talabning o'sishiga mos ishlab chiqarishga, taklifga erisha olmaydi. Talab, taklifdan ko'payib ketadi, natijada baho yana osha boshlaydi.

Taklif inflatsiyasi bu, mamlakat iqtisodiyotida tovar va xizmatlar taklifining kamayishi natijasida tovar va xizmatlar baholarining oshishidan paydo bo'ladi. Bunday hollarda ortiqcha talab bo'lmasa ham tovarlarning baholari oshib boradi. Hatto ish bilan bandlik va YaIM ishlab chiqarish kamaygan yillari tovarlarning bahosi oshadi. Yalpi taklif qisqarishining asosiy sababi mahsulot birligiga sarflangan xarajatlarning o'sishi hisoblanadi. Bunda nominal ish haqi, xomashyo va yoqilg'i narxlarining oshishi natijasida ishlab chiqarish tannarxi ham oshadi.

Taklif inflatsiyasining kelib chiqishiga, shuningdek, taklif mexanizmining buzilishi ham ta'sir qiladi. Taklif mexanizmi esa tasodifiy holda asosiy ishlab chiqarish omillari bahosining keskin ko'payishidan kelib chiqadi. Iqtisodchi olimlarning fikriga ko'ra, taklif inflatsiyasi o'z-o'zini cheklaydi. Ishlab chiqarishning pasayishi xarajatlarning qo'shimcha o'sishini cheklaydi, chunki ishsizlikning o'sishi nominal ish haqining asta-sekin pasayishiga olib keladi. Talab inflatsiyasini cheklash uchun esa maxsus chora-tadbirlar ko'rish zarur bo'ladi. Inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi qisqarishi bilan bir vaqtda nominal hajmining ortib borishi kabi vaziyat sodir bo'ladi. Daromadlarni ishlab chiqarish tomonidan ta'minlanmagan o'sishi aholi qo'lidagi pulning taklif qilinayotgan tovar va xizmatlardan oshiqchaligiga olib keladi. Bunday hol pul birligining xarid quvvatini pasaytiradi, bir miqdordagi pulga joriy yilda o'tgan yildagiga nisbatan aholi kamroq mahsulot sotib oladi, ya'ni, uning real daromadi kamayadi. Misol uchun, joriy yilda aholining nominal daromadlari 30% ga ko'paygan, narxlar darajasi 50% ga oshgan bo'lsa, unda aholining real daromadlari 20% ga kamaygan bo'ladi. Chunki, narxlarning o'sishi aholi pul daromadlarining o'sishidan yuqori bo'lgan (30% - 50%q- 20%).

Inflatsiyani real daromadlar darajasiga ta'siri u kutilayotgan yoki kutilmayotganiga ham bog'liq. **Kutilayotgan inflatsiya** sharoitida daromad oluvchi inflatsiyaning u olayotgan daromadga ta'sirini kamaytirish, ya'ni real daromadi darajasini saqlab qolish chorasini ko'radi.

Bu uchun Fisher tenglamasidan foydalanish mumkin:

$$i = r + \pi_{kut}$$

bu yerda i -nominal foiz stavkasi; r - real foiz stavkasi; π_{kut} - kutilayotgan inflatsiya darajasi.

Inflatsiya sur'ati 10 foizdan oshganda Fisher tenglamasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$r = \frac{i - \pi_{kut}}{1 + \pi_{kut}}$$

Kutilmagan inflatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar o'rtasida kreditorlar foydasiga qayta taqsimlaydi. Shuningdek kutilmagan inflatsiya daromadlarni qayd qilingan daromad oluvchilar va qayd qilinmagan daromad oluvchilar o'rtasida keyingilari foydasiga qayta taqsimlaydi. Talab va taklif inflatsiyasini qat'iy chegaralash qiyin. Ba'zida bu ikki turdagi inflatsiya bir-biri bilan qo'shilib ketadi. Masalan, talab inflatsiyasi sharoitida yollanma ishchilar kutilayotgan inflatsiya darajasini e'tiborga olib ish haqlari oshirilishini mehnat shartnomalariga kiritadilar. Bu esa mahsulot tannarxini oshirib taklif inflatsiyasini keltirib chiqaradi. Tovarlar taklifning kamayishini kuzatayotgan iqtisodiy agentlar pul mablag'larini tovarlarga aylantirishga shoshadilar. Bu holat talab inflatsiyasi ko'rinishini keltirib chiqaradi. Bunday ketma-ketlik oxir-oqibat giperinflatsiyani keltirib chiqarishi mumkin. Giperinflatsiya boshqarib bo'lmaydigan inflatsiya jarayoni bo'lib, ishlab chiqarish va bandlik darajalariga halokatli ta'sir ko'rsatadi.

Yillik sur'ati bir necha o'n yoki yuz foizni tashkil etgan inflatsiya pul tizimining boshlanayotgan yoki kuchayayotgan inqirozi belgisidir. Giperinflatsiya uning halokatini, butun bozor mexanizmi falajlanishini anglatadi. Giperinflatsiyaning rasmiy mezoni amerikalik iqtisodchi Fillipp Kegan tomonidan kiritilgan.

F. Kegan giperinflatsiyaning boshlanishi deb baholarning birinchi bor 50% dan oshgan oyni, tugallanishi deb esa baholarning o'sishi bu sur'atdan pasaygan va shundan so'ng kamida bir yil davomida undan oshmagan oydan oldingisini hisoblash kerak deb taklif qilgan.

Giperinflatsiya sharoitida pul o'zining qiymat o'lchovi va almashinuv vositasi singari funksiyalarini bajarolmay qoladi. Normal

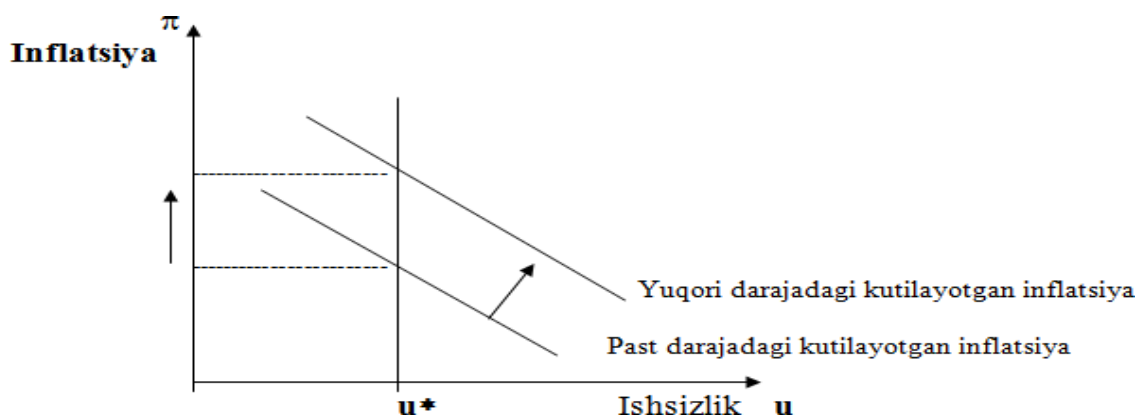
iqtisodiy munosabatlar buziladi. Mablag‘lar ishlab chiqarishga emas, balki tovar- moddiy boyliklari jamg‘arishga yo‘naltiriladi.

4.3. Inflatsiya va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liklik. Fillips egri chizig‘i

Iqtisodiyot o‘z rivojlanishida potensial darajaga yaqinlashgan sharoitda yoki bandlilik darajasini oshirish yoxud inflatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo‘linadi. Chunki qisqa muddatli davrda ishsizlik va inflatsiya darajalari o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo‘shimcha mablag‘lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasining ko‘tarilishiga olib keladi, ya‘ni talab inflatsiyasi ro‘y beradi.

Ishsizlik va inflatsiya ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ingliz iqtisodchisi A.V.Fillips tomonidan aniqlangan va **Fillips egri chizig‘i** (4.1 -rasm) deb ataladi.

Fillips egri chizig‘i ishsizlik va inflatsiya darajalari o‘rtasidagi teskari bog‘liqlikni xarakterlaydi.

4.1-rasm. Fillips egri chizig‘i

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga ko‘ra, shuningdek, inflatsiyaning qaysi turi mavjudligiga qarab Fillips egri chizig‘idagi inflatsiya va ishsizlik darajalarining kombinatsiyasi farq qilishi mumkin. Bunday tanlov kutilayotgan inflatsiyaning sur‘atiga bog‘liq. Kutilayotgan inflatsiya darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa ishsizlikning

har qanday darajasida (sur'ati past bo'lgan inflatsiya darajasiga nisbatan) haqiqiy inflatsiya darajasi yuqori bo'ladi. Ishsizlik darajasi va inflatsiya sur'atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} + f\left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p}\right) + \varepsilon$$

Bu yerda π - inflatsiyaning haqiqiy darajasi; π_{kut} - inflatsiyaning kutilayotgan darajasi;

$$f\left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p}\right) - \text{talab inflatsiyasi};$$

f-Fillips egri chizig'ining og'ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsient;

ε - tashqi baho shoki (taklif inflatsiyasi).

Ouken qonuniga ko'ra YaIMning uzilishi, ya'ni $(Y_h - Y_p) / Y_p$ miqdor davriy ishsizlikning o'zgarishiga bog'liqligi sababli qisqa muddatli Phillips egri chizig'ini tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\square = \pi_{kut} - \beta [u - u^*] + \varepsilon$$

Keltirilgan tenglamadan ko'rinib turibdiki, haqiqiy inflatsiya darajasi miqdori kutilayotgan inflatsiya darajasiga hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog'likka ega ekan.

Hukumat Phillips egri chizig'iga asoslanib, qisqa davr uchun, iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib ishsizlik va inflatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

4.4. Antiinflatsiya siyosati va O'zbekiston Respublikasida uni amalga oshirish xususiyatlari

Jahonning iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarida inflatsiyaga qarshi kurash olib borishda juda katta nazariy va amaliy tajriba to'plangan. Inflatsiyani butunlay yo'qotish imkoniyati yo'q. Chunki uni yuzaga chiqishiga sabab bo'lgan omillarni (ichki va tashqi, pullik va pulsiz) to'liq yo'qotish mumkin emas. Shuning uchun hozirgi

davrda eng asosiy maqsad inflatsiyaning butunlay yo‘qotish emas, balki uni boshqaruvchan qilish va salbiy iqtisodiy – ijtimoiy oqibatlarini zaiflashtirish hisoblanadi.

Dunyoning turli mamlakatlarida hukumat tomonidan mavjud iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda inflatsiyaga qarshi turli antiinflatsiya siyosatini ishlab chiqaradilar va uni amalga oshiradilar.

Antiinflatsiya siyosati-baholar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflatsion keskinlikni yumshatishga yo‘naltirilgan makroiqtisodiy siyosat. Antiinflatsiya siyosati inflatsiyani yuzaga keltirgan sabablarni tugatishga qaratilgan faol va inflatsiya sharoitlariga moslashishga qaratilgan passiv ko‘rinishda bo‘lishi mumkin.

Antiinflatsiya siyosati o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

- yalpi talabni tartibga solish;
- yalpi taklifni tartibga solish.

Keynschi iqtisodchilar birinchi yo‘nalish tarafdorlari bo‘lib, ular davlat buyurtmasi va arzon kredit hisobiga samarali talabni shakllantirish asosida yalpi taklif darajasini ko‘tarish mumkin deb hisoblashadi. Hukumatning bu tadbirlari iqtisodiy pasayishni qisqartiradi va ishsizlikni kamaytiradi.

Ammo bunday antiinflatsiya siyosati davlat budjeti taqchilligini yuzaga keltiradi va qo‘shimcha pul emissiyasiga ehtiyoj tug‘diradi. Keynes davlat budjeti taqchilligini davlat tomonidan olinadigan uzoq muddatli qarzarlar hisobiga qoplashni taklif etgan.

“Antiinflatsiya siyosatining monetaristik yo‘nalishi tarafdorlari keyinchalik, keynschilarning inflatsiyaga qarshi kurash bo‘yicha takliflari doimo samara beravermagach va kamchiliklari yuzaga chiqib qolgach yuzaga keldi. Jumladan, bir qator mamlakatlarda davlat qarzi haddan oshib ketdi. Bunday sharoitda monetaristlar radikal asil inflatsiya usullarini taklif etishdi. Ular yalpi talabni konfiskatsiya tipidagi pul islohoti o‘tkazish hisobiga cheklash va budjet taqchilligini ijtimoiy dasturlarni qisqartirish kamaytirishni taklif etishdi”³².

Monetaristlar inflatsiya aynan pul bilan bog‘liq hodisa bo‘lganligi sababli shok terapiyasi pul massasining o‘sish sur‘atlarini keskin qisqartiradi va inflatsiya sur‘atlarini tushiradi deb hisoblashadi. Ammo bunda ishlab chiqarish keskin pasayishi va bandlilik qisqarishi mumkin.

Konfiskatsiya tipidagi shok terapiyasi ko‘rinishlaridan biri bo‘lib daromadlarning va baholarning nominal darajalarini o‘zgartirmagan holda eski pullarni belgilangan nisbatda yangisiga alishtirish hisoblanadi.

Bunday tadbirlar aholi tomonidan oxir qabul qilinishi sababli, u qisqa muddatda samara berishi zarur.

Monetaristlar tomonidan taklif qilinayotgan antiinflatsiya siyosatining yana bir ko‘rinishi - inflatsiya sur‘atlarini asta sekinlik bilan pasaytirib borish (graduallash) usulidir. Bu usulda inflatsiya sur‘atlari pul massasini ko‘p marotaba, lekin oz ozdan kamaytirish orqali pul massasining o‘shish sur‘atini pasaytirishni ko‘zda tutadi. Graduallash usuli inflatsiyani asta sekinlik bilan pasaytirib borib iqtisodiyotda chuqur pasayishni oldini olish imkonini beradi.

Graduallash usulini qo‘llash pul massasi va baholar darajasining yillik o‘shish sur‘ati 20-30 foizdan oshmaganda muvaffaqiyatli bo‘ladi, deb hisoblanadi.

Antiinflatsiya siyosatining monetar usullarga muqobil bo‘lgan variantlaridan biri baholar va daromadlarni tartibga solish siyosatidir. Bu usul daromadlarning o‘shishi va baholarning o‘shishi ni muvofiqlashtirishni (adaptiv siyosat) ko‘zda tutadi.

Daromadlar va baholarni tartibga solish siyosatini amalga oshirish hukumat tomonidan baholar (narxlar) va daromadlar darajalarini muzlatib qo‘yish, pul ko‘rinishidagi ish haqining o‘shishini o‘rtacha mehnat unumdorligining o‘shishiga bog‘lab qo‘yish orqali amalga oshiriladi.

“Soliqlar tarkibini o‘zgartirish, yalpi soliq tushumlaridagi to‘g‘ridan- to‘g‘ri soliqlarning ulushini kamaytirish, bilvosita soliqlar ulushini ko‘paytirish, soliq stavkalarini pasaytirish, ularning rag‘batlantirish funksiyalarini kuchaytirish, davlat budjeti xarajatlarini pasaytirish kabilar ham inflatsiyaga qarshi kurash tadbirlari hisoblanadi”.

Antiinflatsiya siyosatining u yoki bu turini tanlash inflatsiya jarayonlarining xususiyatiga bog‘liq.

Inflatsiyaning yuqori sur‘atlarini oldini olish uchun hukumat quyidagilarni ta‘minlashi kerak:

- samarali soliq tizimini va davlat xarajatlarining barqarorligini;
- pul massasi va milliy daromadning bir maromdagi o‘shish sur‘atlarini;
- “inflatsiyani import qilish” ga yo‘l qo‘ymaslik.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o‘tayotgan mamlakatlarda

inflatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustaxkamlash uchun asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

- milliy iqtisodiyotni sog'lomlashtirish, investsiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta'minlash;
- raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;
- xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o'zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;
- tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag'batlantirish;
- soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo'nalishda asosiy e'tiborni soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;
- davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash;
- mamlakat ichida mahsulotlar, valuta, kredit, ko'chmas mulk, mehnat va qimmatli qog'ozlarining yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;
- pul-kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanishi holatiga asosan o'zgartirib turish;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va mahsulotlar, ishlar, xizmatlarni eksport qilishni rag'batlantirish;
- erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx-navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;
- davlat budjet taqchilligini noinflatsion yo'llar bilan qisqartirish;
- davlatning strategik oltin-valuta zaxiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanish.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish ma'lum muddat talab etadi. Oqilona ishlab chiqilgan antiinflatsion siyosatni amalga oshirish pirovard natijada milliy pul birligini mustahkamlanishiga va pul tizimini barqarorlashuviga olib keladi.

Har qanday inflatsiyaning negizida asosiy iqtisodiy muvozanat-

larning buzilishi yotadi. shu sababli inflatsiyaga qarshi kurash – uni shunchaki bostirish emas, balki iqtisodiyotda vujudga kelgan nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan baquvvat tarkibiy siyosatini amalga oshirishdir. Bir qator chet mamlakatlarning inflatsiyaga qarshi kurash tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ular inflatsiya bilan iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining buzilishi bir-biriga chambarchas bog‘liq ekanligini anglagan holda, muomala sohasini qat‘iy boshqarish va to‘lovga qobiliyatli ortiqcha umumiy talabni bartaraf etish bilangina cheklanmadilar. Muayyan maqsadlarga qaratilgan yirik investitsiya dasturlarini ishlab chiqdilar va amalga oshirdilar. Bu dasturlar ana shu nomutanosiblikni tugatish va, binobarin, inflatsiyani keltirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etish imkonini berdi.

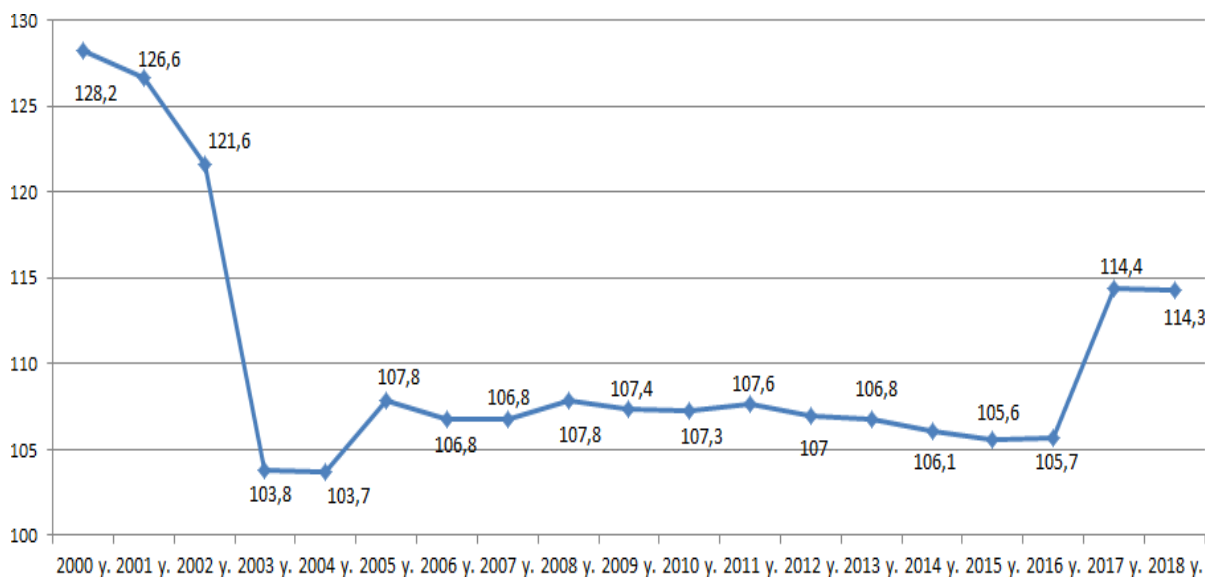
Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan keyingi sharoitida inflatsiyaga qarshi chora tadbirlarni keskin amalga oshirish zarurati yanada kuchaydi.

Bugungi kunda inflatsiyaga qarshi kurash milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta‘minlashning muhim omiliga aylandi.

O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarishni modernizatsiya va texnik qayta qurollantirishni izchil davom ettirish, energetika tizimini modernizatsiya qilish, kommunal xizmatlar baholari o‘shishini cheklash mexanizmini shakllantirish, bank tizimini yanada takomillashtirish, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, qabul qilingan Inqirozga qarshi chora- tadbirlar dasturida ko‘zda tutilgan vazifalarni amalga oshirish, jumladan asosiy sanoat tarmoqlarida mahsulot tannarxini 20 foizga qisqartirish, va h.k.lar inflatsiya sur‘atlarini cheklash imkonini beradi (4.2-rasm).

Mamlakatimizda iste‘mol narxlari indeksi asosida hisoblangan inflatsiya darajasi 2000-yilda 28,2 foizni, 2001-yilda 26,6 foizni, 2002-yilda 21,6 foizni tashkil qilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich 2003-yilda 3,8 foizni tashkil qilgan. 2002-yilga nisbatan 2003-yilda inflatsiya darajasining keskin pasayishiga makroiqtisodiy siyosatdagi o‘zgarishlar hamda metodologiyadagi o‘zgarishlar ta‘sir ko‘rsatgan.

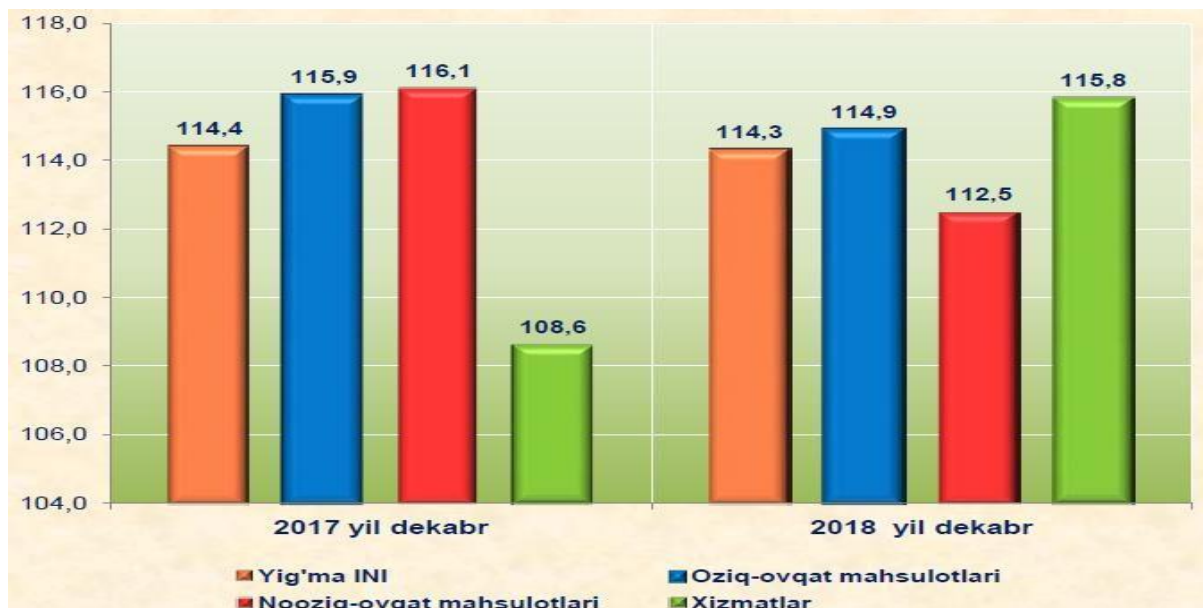
Makroiqtisodiy siyosatdagi o‘zgarishlar: 2003-yildan boshlab davlat budjeti kamomadini qoplash uchun Markaziy bank tomonidan kreditlash to‘xtatildi hamda Markaziy bank tomonidan markazlashgan kreditlarni berishga chek qo‘yildi.

4.2- rasm. O‘zbekiston Respublikasida iste‘mol narxlari indeksi dinamikasi, o‘tgan yilning dekabr oyiga nisbatan %

Metodologiyadagi o‘zgarishlar: Respublikamiz aholisining iste‘mol savatiga kiruvchi meva-sabzavotlar guruhidagi 16-18 turdagi mahsulotlarni xalqaro andozalarda belgilanganidek har oyda bir xil miqdorda emas, balki eng pishiqchilik fasllarida, masalan, kartoshka, piyoz, sabzi kabi mahsulotlarni katta miqdorda, odatda oktyabr va noyabr oylarida eng arzon paytda ko‘p miqdorda xarid qilib, qish oylarida, ya‘ni narxi qimmat fasllarda kamroq xarid qilishini hisobga olib, metodologiyaga ma‘lum o‘zgartirishlar kiritilgan. Unga ko‘ra yilning har bir oyida aholi tarafidan 16 turdagi meva-sabzavotlarni qancha miqdorda xarid qilingan bo‘lsa, iste‘mol savatida ushbu vazn qo‘llanila boshlandi. Ya‘ni, yangi metodologiyaga ko‘ra turli davr mobaynida istemol va xarid qilinayotgan mahsulotlarning tarkibining o‘zgarishlari ham hisobga olinib boshlangan.

2018-yilning dekabr oyida mamlakat iste‘mol bozoridagi tovarlar va xizmatlar narxi o‘rtacha 2,1 %ga oshdi. Umumiy hisobda 2018-yil davomida iste‘mol sektoridagi inflatsiya darajasi 14,3 %ni tashkil etdi.

4.3- rasm. O'zbekiston Respublikasida inflatsiya darajasi (narxlar o'sishi %da)

2018-yil davomida INIning o'rtacha oylik o'sish sur'ati 1,1%ni tashkil etib, iqtisodiyotga inflyatsion bosim sentabr oyidan boshlab kuchayib borgan. Jumladan, 2018-yilning oxirgi to'rt oyi davomida tovar va xizmatlarning iste'mol narxlari o'sish darajasi 7,6 %ni tashkil etdi.

2017-yil davomidagi INI o'rtacha oylik o'sish sur'ati ham 1,1 % darajasini tashkil etgan. 2017-yilning sentabr-dekabr oylarida iste'mol sektoridagi umumiy inflatsiya darajasi ko'rsatkichi 7,6 %ni tashkil etgan.

Qisqacha xulosalar

Inflatsiya ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi va pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishini anglatadi. Inflatsiyaning iqtisodiyotga salbiy ta'siri normal iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqarishida namoyon bo'ladi.

Inflatsiya darajasi baho indeklari vositasida o'lchanadi.

Kelib chiqish sabablariga ko'ra talab inflatsiyasi va taklif inflatsiyasi o'zaro farqlanadi. Inflatsiyaning bu ikki turi ko'pincha aralash holda yuzaga keladi. Kutilmagan inflatsiya daromadlarni

debitorlar va kreditorlar, aholining turli qatlamlari hamda davlat va aholi o'rtasida qayta taqsimlaydi.

Ishsizlik va inflatsiya sur'atlari o'rtasidagi teskari bog'liqlik Fillips egri chizig'ida aks etadi.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib qisqa davr uchun ishsizlik va inflatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

Antiinflatsiya siyosati-baholar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflatsion keskinlikni yumshatishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy siyosat.

Antiinflatsiya siyosati o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- yalpi talabni tartibga solish;
- yalpi taklifni tartibga solish.

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarishni modernizatsiya va texnik qayta qurollantirishni izchil davom ettirish, energetika tizimini modernizatsiya qilish, kommunal xizmatlar baholari o'sishini cheklash mexanizmini shakllantirish, bank tizimini yanada takomillashtirish, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, qabul qilingan Inqirozga qarshi chora- tadbirlar dasturida ko'zda tutilgan vazifalarni amalga oshirish inflatsiya sur'atlarini cheklash imkonini beradi.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Inflatsiyaning mohiyati faqatgina muomaladagi pul massasining ortiqchaligi bilan izohlanishi to'g'rimi?
2. Inflatsiyani tushuntirib berishga keynschilarning va neoklassiklarning yondashuvlari qanday farq qiladi?
3. Inflatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari qanday?
4. Talab inflatsiyasi qanday sodir bo'ladi?
5. Taklif inflatsiyasiga izoh bering?
6. Fillips egri chizig'iqaysi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi? Bu bog'liqlik qanday tavsiflanadi?
7. Antiinflatsiya siyosatining mohiyatini tushuntirib bering.

5-BOB. YALPI TALAB-YALPI TAKLIF MODELI

Reja:

- 5.1. Yalpi talab-yalpi taklif modeliga umumiy tavsif. Yalpi talab tushunchasi va grafigi.**
- 5.2. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari.**
- 5.3. Yalpi taklif grafigi va omillari.**
- 5.4. AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat.**

5.1. Yalpi talab-yalpi taklif modeliga umumiy tavsif. Yalpi talab tushunchasi va grafigi

Har qanday bozorda vaziyat talab va taklif o'rtasidagi nisbatga bog'liq bo'lib, ular hajmlarining o'zgarishi baholarning o'zgarishini keltirib chiqaradi. Baholarning o'zgarishi esa talab va taklif hajmlariga ta'sir ko'rsatadi. Bunday o'zaro bog'liqlik umumlashtirilgan holda ko'rib chiqiladigan milliy bozorga ham taalluqlidir.

Alohida tovarlar va xizmatlar bozoridagi bunday bog'liqlik talab va taklif modeli yordamida tadqiq qilinishini yaxshi bilamiz. Ammo makroko'lamda milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi bilan birga baholar umumiy darajasining o'zgarishi o'rtasida bog'liqlikni tadqiq qilish, nima uchun milliy ishlab chiqarish hajmi ayrim davrlarda barqaror o'sishi, ba'zi davrlarda esa pasayib ketishni izohlab berish uchun bu modellardan foydalanib bo'lmaydi.

Bu vazifani bajarish uchun yalpi talab –yalpi taklif (AD-AS aggregate demand- aggregate supply) modelidan foydalanamiz.

Bu modelda yalpi taklif, baholarning umumiy darajasi kabi agregat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.³⁶

Makroiqtisodiyotda AD-AS modeli ishlab chiqarish hajmlari va baholar darajalarining tebranishlarini hamda ular o'zgarishining oqibatlarini o'rganish uchun bazaviy model bo'lib hisoblanadi. AD-AS modeli yordamida davlat iqtisodiy siyosatining turli variantlari tasvirlab berilishi mumkin.

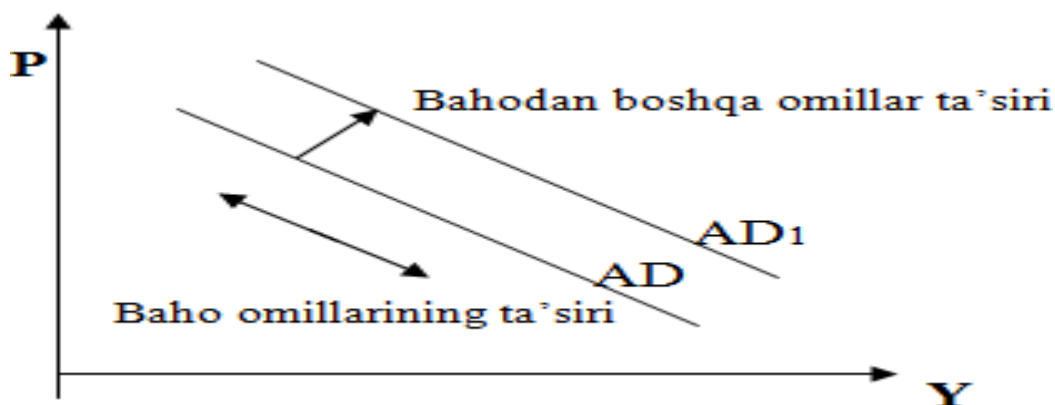
Yalpi talab – uy xo'jaliklari, korxonalar, hukumat va chet ellik xaridorlarning baholarning ma'lum darajasida iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmiga bo'lgan talabidir.

Yoki boshqacha qilib aytganda yalpi talab iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilingan umumiy xarajatlar yig'indisidir. Formula ko'rinishida yalpi talabni quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$AD = C + I + G + X_n.$$

Baholar darajasi va talab qilingan milliy mahsulot hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etuvchi chiziq yalpi talab egri chizig'i deb ataladi.³⁷ Buni chizma ko'rinishida tasvirlash mumkin (5.1-rasm).

5.1-rasmdan ko'rinib turibdiki, yalpi talab egri chizig'i doimo pastga va o'ngga suriladi.

5.1-rasm. Yalpi talab egri chizig'i

Bunday surilishning sababi har xil. Ma'lumki, alohida olingan tovarlar bozorida talab egri chizig'ining surilishiga asosan daromad samarasi va o'rinbosar tovarlar sabab bo'ladi. Ayrim tovarlarning bahosi pasayganda, iste'molchilarning pul daromadlari ko'proq mahsulot sotib olish imkonini beradi (daromad samarasi). Shuningdek, baho pasayganda iste'molchi ushbu tovarni ko'proq boshqa sotib oladi, chunki u boshqa tovarlarga nisbatan arzonroq bo'ladi (o'rnini bosadigan tovarlar).

Milliy bozorda AD-egri chizig'ining trayektoriyasini, ya'ni uning quyiga egilganligini, avvalo pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi yordamida izohlash mumkin:

$$M V = Y P$$

Bu yerda: M – muomaladagi pul miqdori; V – pulning aylanish tezligi;

P – iqtisodiyotdagi baholar darajasi (baholar indeksi); Y – talab

qilinayotgan real ishlab chiqarish hajmi.

Bu tenglamadan:

$$P = M V / Y \text{ va } Y = M V / P$$

tenglamalarni keltirib chiqaramiz. Bu tenglamalardan ko'rinadiki, baholar darajasi qancha oshsa, real YaIM hajmiga talab shuncha past bo'ladi, ya'ni pul massasi (M) va uning aylanish tezligi (V) o'zgarmas bo'lsa baholar darajasi va yalpi talab o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud bo'ladi.³⁸

5.2. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari

Baholar darajasi va yalpi talab o'rtasidagi teskari bog'liqlikni, shuningdek quyidagi baho omillari bilan izohlanadi:

1. Foiz stavkasi samarasi;
2. Boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi;
3. Import xaridlar samarasi.

Foiz stavkasi samarasi shuni bildiradiki, yalpi talabning egri chiziq bo'yicha surilishi narxlar darajasi o'zgarishining foiz stavkasiga bo'lgan ta'siriga bog'liq.

Demak, tovarlarning baho darajalari oshsa, iste'molchilarga xarid qilish uchun katta miqdorda naqd pul kerak bo'ladi. Ishbilarmonlar uchun ham ish haqi va boshqa xarajatlarni to'lashga katta miqdorda pul zarur bo'ladi. Qisqacha aytganda, tovarlar bahosi darajalarining yuqoriligi pulga bo'lgan talabni oshiradi.

Pul taklifi hajmi o'zgarmagan holatda talabning oshishi foiz stavkasini ko'rsatilishiga olib keladi. Foiz stavkalari yuqori bo'lgan sharoitda ishbilarmonlarning investitsiya tovarlariga bo'lgan talabi pasayadi.

Investitsiya xarajatlari yalpi talabning bir qismi bo'lganligi tufayli bu yalpi talab hajmining pasayishiga olib keladi.

$$P \uparrow \rightarrow MD \uparrow (MS \text{ const}) \rightarrow R \uparrow \rightarrow I \downarrow \rightarrow AD \downarrow$$

Boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi shuni bildiradiki, narxlar darjasining oshishi, jamg'arilgan moliyaviy aktivlari (omonatlar, obligatsiyalar) real xarid qobiliyatini pasaytirib yuboradi. Bunday sharoitda aholi moliyaviy aktivlarning real

qiymatini tiklash uchun joriy daromadidan iste'mol xarajatlar miqdorini qisqartiradi. Masalan, muayyan shaxs aktivida 10 mln. so'm bo'lsa, undan hech ikkilanmasdan birorta avtomashina sotib olishi, agarda inflatsiya ta'sirida mashina narxi 12 mln. so'mga ko'tarilsa, u mashina sotib ololmasligi mumkin va yana 2 mln. so'm to'plash uchun joriy davrda olgan ixtiyoridagi daromadidan ko'proq qismini jamg'aradi.

Iste'mol xarajati yalpi talabning bir qismi bo'lganligi tufayli uning kamayishi ADning pasayishiga olib keladi.

**Moliyaviy $P \uparrow \rightarrow$ aktivlarning $\downarrow \rightarrow C \downarrow (S \uparrow) \rightarrow AD \downarrow$
real qiymati**

Import xaridlar samarasi shuni bildiradiki, biror mamlakatda tovar va xizmatlarning ichki narxlari tashqi narxlarga nisbatan oshib borsa, shu mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarga talab kamayadi va o'z navbatida shu mamlakatda import mahsulotlarga bo'lgan talab oshadi. Va, aksincha, ichki narxlarning pasayishi importning kamayishiga va eksportning oshishiga yoki YaIMga talab oshishiga olib keladi. Bu esa sof eksport hajmi orqali yalpi talab hajmiga ta'sir ko'rsatadi.

$P \uparrow \rightarrow X \downarrow (M \uparrow) \rightarrow X_n \downarrow \rightarrow AD \downarrow$

Yuqorida ko'rib o'tilgan omillar yalpi talabning baho omillari deb ataladi. Bundan tashqari yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillari ham mavjud. Bu omillardagi o'zgarishlar yalpi talabning miqdorida o'z aksini topadi va uning egri chizig'ini chapga yoki o'ngga siljitadi (5.1-rasm). Yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillariga quyidagilarni kiritamiz:

1. Iste'mol xarajatlaridagi o'zgarishlar:
  - a) iste'molchilarning real moddiy aktivlari miqdorining o'zgarishi;
  - b) iste'molchilar kutishi;
  - v) iste'molchilarning qarzlar miqdorining o'zgarishi;g) iste'molchilar daromadlaridan olinadigan soliqlar miqdorining o'zgarishi.
2. Investitsiya xarajatlaridagi o'zgarishlar:
  - a) foiz stavkasidagi o'zgarishlar;

- b) investitsiyalardan kutilayotgan foyda normasining o'zgarishi;
- v) korxonalardan olinadigan soliqlar miqdorining o'zgarishi;
- g) yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga jalb qilinishi;
- d) zaxiradagi quvvatlar o'zgarishi.

3. Davlat xarajatlarining o'zgarishi. Masalan, harbiy xarajatlar va yangi kasalxona va boshqa muassasalar qurishga qaror qilinganda.

4. Sof eksport hajmidagi o'zgarishlar.

- a) boshqa mamlakatlar milliy daromadlarining o'zgarishi.
- b) valuta kurslaridagi o'zgarishlar.

Pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi yuqoridagilardan tashqari yalpi talabning narxlarga bog'liq bo'lmagan yana ikki omilini beradi. Bular: pul taklifi (M) va pulning aylanish tezligi (V) dir.

Yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillari ta'sirida AD egri chizig'i o'ngga yoki chapga siljiydi (5.1-rasm). Natijada ma'lum baho darajasiga mos keluvchi talab qilinayotgan yalpi ichki mahsulot hajmi o'zgaradi.

Pul taklifining, pulning aylanish tezligining oshishi, boshqa davlatlar milliy daromadining oshishi, milliy valuta kursining ma'lum miqdorda pasayishi (bular eksportning ortishi, importning pasayishiga olib kelishi tufayli) oqibatida sof eksportning pasayishi va yalpi xarajatlar turli komponentlarining oshishi AD egri chizig'ining o'ngga siljishiga olib keladi. Bunga aksincha bo'lgan holatlarda AD egri chizig'i chapga siljiydi.

5.3. Yalpi taklif grafigi va omillari

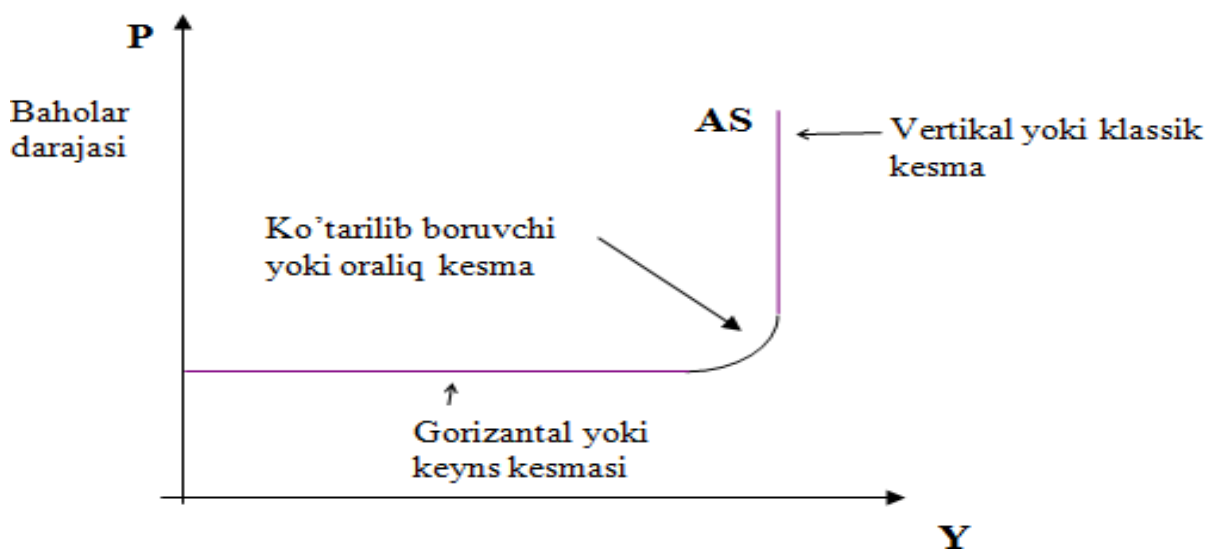
Yalpi taklif deganda muayyan baholar darajasida ishlab chiqarilishi va taklif qilinishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning real hajmi tushuniladi. Yalpi taklif tushunchasi ko'pincha yalpi ichki mahsulot sinonimi sifatida qo'llaniladi. Baholarning yuqori darajasi ishlab chiqaruvchilarga qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishga rag'bat yaratadi va aksincha past baholar mahsulot ishlab chiqarish hajmini qisqarishga olib keladi. Shuning uchun ham milliy ishlab chiqarish hajmi bilan baholar darajasi o'rtasida to'g'ri aloqa mavjud.³⁹ Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmi baholar o'sib borishi bilan o'sib, pasayishi bilan tushib boradi. Yalpi taklif (AS) egri chizig'i alohida tovar taklifi egri chizig'idan farq qilib uch qismdan, gorizontaal yoki

keyns kesmasi, ko‘tarilib boruvchi yoki oraliq kesma hamda vertikal yoki klassik kesmadan iborat (5.2- rasm). Bunday holat yalpi taklifni tahlil qilishga klassik va keynschilarga xos yondashuv bilan izohlanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda ko‘pincha oraliq kesma ham keyns kesmasiga kiritib yuboriladi.

Yalpi taklifning keyns kesmasida milliy ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi uning potensial hajmidan, ya’ni to‘liq bandlik sharoitida erishishi mumkin bo‘lgan hajmidan kamdir.⁴⁰

Demak, bu kesma iqtisodiyot pasayish bosqichida bo‘lgan va katta miqdordagi resurslardan foydalanilmagan sharoitni ko‘rsatadi. Foydalanilmayotgan ushbu resurslarni esa baholar darajasiga ta’sir ko‘rsatmagan holda ishga tushirish mumkin. Bu kesmada milliy ishlab chiqarish hajmi oshishi baholar darajasi o‘zgarmay qolgan sharoitda ro‘y beradi.

Yalpi taklif egri chizig‘ining **Keyns kesmasida** iqtisodiyotni nisbatan qisqa muddatda amal qilishini xarakterlaydi. Bu kesmada yalpi taklifni tahlil qilish quyidagi shartlarga tayanadi:

5.2-rasm. Yalpi taklif egri chizig‘i.

- iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to‘liq band bo‘lmagan sharoitda amal qiladi;
- baholar, nominal ish haqi qayd etilgan, bozor tebranishlaridan juda kam ta’sirlanadi;
- real miqdorlar (ishlab chiqarish, bandlilik, real ish haqi)

harakatchan va bozor tebranishlaridan tez ta'sirlanadi.

Vertikal yoki klassik kesmada iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitiga yoki ishsizlikning tabiiy darajasi sharoitiga erishgan vaziyatni ko'ramiz. Iqtisodiyot egri chiziqning bu kesmasida o'zining ishlab chiqarish potentsiali darajasida bo'ladi.

Bu shuni bildiradiki, baholarning har qanday oshishi ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib kelmaydi. Chunki, iqtisodiyot to'liq quvvatda faoliyat ko'rsatyapti. To'liq bandlik sharoitida ayrim firmalar boshqa firmalarga nisbatan resurslarga yuqoriroq baholarni taklif etish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishga harakat qiladi. Ammo, bunday holatda ayrim firmalarning resurslar va ishlab chiqarish hajmini oshirishi, boshqalari uchun yo'qotishga olib keladi. Natijada bu mahsulotlar bahosi oshishi mumkin, lekin ishlab chiqarishning real hajmi o'zgarmay qoladi.

Klassik nazariyada yalpi taklifni tahlil qilish quyidagi shartlarga tayanadi:

- ishlab chiqarish hajmi faqatgina ishlab chiqarish omillari hajmiga va texnologiyalarga bog'liq va baholar darajasiga bog'liq emas;

- ishlab chiqarish omillari va texnologiyalarda o'zgarish sekinlik bilan ro'y beradi;

- iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitida amal qiladi, ya'ni ishlab chiqarish hajmi potentsial darajaga teng;

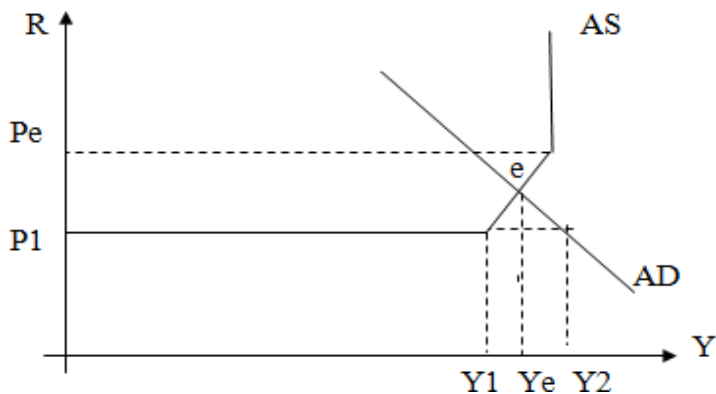
- baholar va nominal ish haqi o'zgaruvchan, ularning o'zgarishi bozorlarda muvozanatni ta'minlab turadi.

Oraliq kesma – ishlab chiqarish real hajmining o'sishi narxlar darajasining o'sishiga mos ravishda o'sib boradi. Nima uchun? Chunki, iqtisodiyotning pasayish holatidan to'liq bandlikka o'tishi notekis va turli vaziyatlarda ro'y beradi. Masalan, ayrim tarmoqlarda resurslarning yetishmasligiga duch kelinsa, boshqa tarmoqlarda hozircha ortiqcha resurslar mavjud bo'ladi. Shuningdek, ular ishlab chiqarishni kengaytirish uchun yangi asosiy vositalar sotib olish va malakasiz mutaxassislardan foydalanishiga to'g'ri keladi. Bu esa mahsulotlar birligiga ketadigan xarajatlarning oshishiga va natijada baholar darajasining o'sishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish hajmi ko'payishi yoki kamayishi bahoga bog'liq bo'lmagan omillar hisobiga ham ro'y berishi, bu omillar esa yalpi

taklif egri chizig'ini o'ng yoki chap tomonga siljitishi mumkin. Bahoga bog'liq bo'lmagan omillarning xususiyati shundaki, ular mahsulot birligiga ketgan xarajatlarga bevosita ta'sir qiladi va shu orqali yalpi taklif egri chizig'ining siljishiga sabab bo'ladi.

Bu omillarga texnologiyalardagi o'zgarishlar, ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi, resurslar baholarining o'zgarishi, firmalarni soliqqa tortishdagi o'zgarishlar boshqalar kiradi.

5.3-rasm. Yalpi taklif egri chizig'ining oraliq kesmasidagi muvozanat

5.4.AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat

AD va AS egri chiziqlarining kesishish nuqtasi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi va baholarning muvozanatli darajasini belgilaydi. Baholarning muvozanatli darajasi deganda baholarning shunday darajasi tushuniladiki, unda yalpi talab va taklif bir-biriga mos kelishi yoki teng bo'lishi kerak. Modelda makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmini dastlab oraliq kesmada ko'rib chiqamiz (5.3-rasm). Dastlab muvozanat e nuqtasida o'rnatilgan. Baholarning muvozanatli darajasi va yalpi ishlab chiqarish hajmining muvozanatli hajmlari mos ravishda P_e va Y_e lar bilan belgilangan. Nima uchun P_e narxlarning muvozanatli darajasini va Y_e esa yalpi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini bildirishini ko'rsatishimiz uchun baholarning muvozanatli darajasi P_e emas, balki P_1 deb hisoblaymiz.

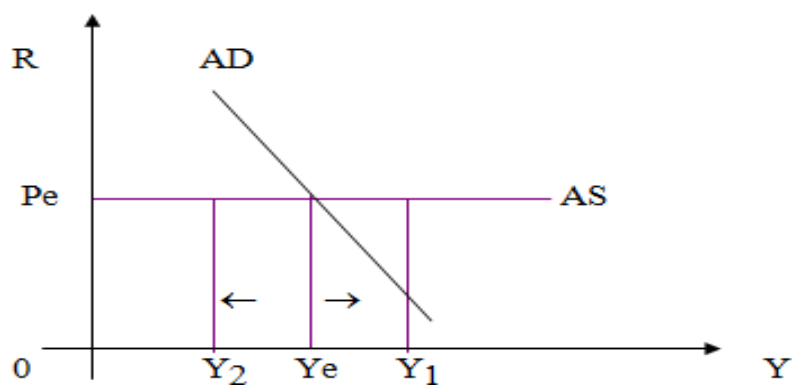
Baholar darajasi P_1 bo'lgan vaziyatda ishlab chiqaruvchilar yalpi ishlab chiqarish hajmini Y_1 miqdoridan oshirmaydi.

Iste'molchilar baholar darajasi P_1 bo'lganda mahsulotlarni Y_2

darajada sotib olishga tayyor turadi. $AD > AS$ bo'lganligi tufayli iste'molchilar o'rtasidagi raqobat baholar darajasini P_e gacha suradi. Baholar darajasining P_1 dan P_e gacha ko'tarilishi ishlab chiqarish hajmini Y_1 dan Y_e gacha oshirishga va iste'molchilar talabini Y_2 dan Y_e gacha kamayishga olib keladi. Natijada AD va AS egri chiziqlari e nuqtada kesishadi. Demak, aynan P_e baho baholarning muvozanatli darajasi va e muvozanat nuqtasidir.

5.4-rasmda yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'ini bilan keyns kesmasi kesishadigan vaziyat tasvirlangan. Bunday vaziyatda makroiqtisodiy muvozanat nuqtasi baholar darajasi bir xil turganda ham o'zgaradi. Buni tushunish uchun avvalo yalpi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini Y_e va muvozanatli baholar darajasini P_e bilan belgilaymiz.

5.4-rasm. Yalpi taklif egri chizig'ining keyns kesmasidagi muvozanati

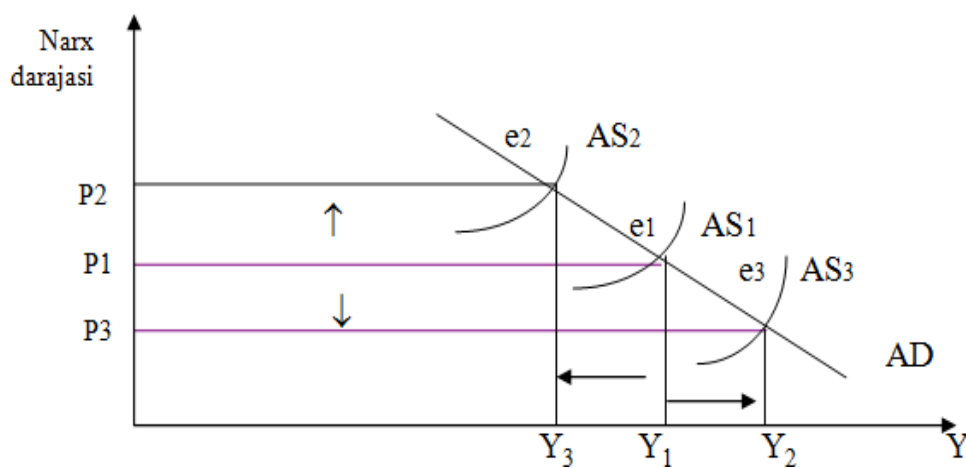
Muvozanatli ishlab chiqarish hajmi aynan Y_e ekanligini isbotlash uchun bu hajmni Y_1 deb hisoblaymiz. U holda $AD < AS$, oqibatida sotilmay qolgan tovarlar va xizmatlar hajmining ortishi ishlab chiqarishni Y_e darajaga pasaytirilishiga olib keladi.

Muvozanatli ishlab chiqarish hajmini Y_2 deb hisoblasak, aksincha, $AS < AD$, oqibatda korxonalarda tovar zaxiralari kamayib ularni ishlab chiqarishni Y_e darajaga oshirishga undaydi. Shunday qilib aynan yalpi taklif va yalpi talab egri chiziqlarining kesishish nuqtasigina $AD-AS$ modelda muvozanat nuqtasi deyiladi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yalpi taklif egri chizig'ining keyns kesmasida yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmining oshishi yoki kamayishiga olib keladi, baholar darajasi esa

o'zgarmaydi.

Yalpi talab egri chizig'ini AS egri chizig'ining vertikal kesmasida o'zgarsa bu ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi va faqat baholar darajasi o'zgaradi, xolos. Ya'ni, bu kesmada talabning oshishi talab inflatsiyasini keltirib chiqaradi. Yalpi taklifning bu kesmasida talabning har qanday o'zgarishi faqat baholar darajasi o'zgarishga olib keladi. Ishlab chiqarish hajmi esa to'liq bandlik sharoitida o'zgarmay qoladi.

5.5-rasm. Yalpi taklif o'zgarishining AD-AS modelidagi muvozanatga ta'siri

Oraliq va vertikal kesmalarda baholar o'sib borishi bilan kuzatilgan yalpi talabning ko'payishi talab inflatsiyasi mavjudligini ko'rsatadi. Yalpi taklif o'zgarishining baholarning va ishlab chiqarishning muvozanatli darajalariga ta'sirini 5.5-rasm misolida ko'rib chiqamiz.

Bahodan boshqa omillar ta'sirida yalpi taklifning AS1dan AS2ga siljishi natijasida ishlab chiqarish hajmi Y_1 dan Y_2 gacha kamayadi, baholar darajasi esa R_1 dan R_2 gacha ko'tariladi, ya'ni stagflatsiya ro'y beradi.

Boshqa bir vaziyatda, masalan, narxlarga bog'liq bo'lmagan omillardan birortasi o'zgarib, yalpi taklifning o'zgarishiga olib kelsin. Ya'ni, yerning bahosi pasaysa, korxonalaridan olinadigan soliqlar kamaysa va natijasida mahsulot birligiga ketgan sarf-xarajatlar qisqarsa, unda yalpi taklif egri chizig'i AS1dan AS3 holatga siljiydi. Bunda narxlar muvozanat darajasi P_1 dan P_3 ga qadar pasayadi va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi Y_1 dan Y_3 qadar oshadi, ya'ni, iqtisodiy o'sish holati

ro‘y beradi.

Yalpi taklif va yalpi talab o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi makroiqtisodiy beqarorlikni keltirib chiqaradi. Jumladan “jahon moliyaviy inqirozining yuzaga kelishida asosiy sabab – moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o‘rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi hisoblanishini ta’kidlash lozim. Pul muomalasi qonunlaridan ma’lumki, iqtisodiyot sog‘lom va barqaror amal qilishi uchun muomalaga chiqarilayotgan pul massasi bilan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmi o‘rtasida muayyan nisbatga amal qilinishi lozim. Biroq, milliy iqtisodiyotlarning baynalminallashuvi va globallashtirish jarayonlari pul muomalasining amal qilishiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazib, dastlab ayrim mamlakatlar, masalan AQShda, keyinchalik ko‘plab mamlakatlarda mazkur qonunga rioya qilishning zaiflashuviga, keyin esa uni umuman e’tiborga olmaslikka qadar olib keldi”.

Natijada muomaladagi pul massasi (yalpi talab) tovarlar va xizmatlar hajmi o‘rtasida muvozanat buzildi va moliyaviy inqiroz iqtisodiy inqirozga aylandi.

Shu sababli ham makroiqtisodiy siyosatning asosiy vazifalaridan biri makroiqtisodiy muvozanatni ta’minlashdan iboratdir. Bunda yalpi talab va yalpi taklifning dinamik muvozanatiga erishish uchun yalpi talabni rag‘batlantirish yoki cheklash siyosati, shuningdek yalpi taklifni rag‘batlantirish siyosati qo‘llaniladi.

Yalpi talabni rag‘batlantirish siyosatining ko‘rinishlariga daromadlarni o‘stirish, soliqlarni kamaytirish, bank kreditlarini arzonlashtirish, narxlarni cheklash tadbirlari kirsa, yalpi taklifni rag‘batlantirish siyosatida investitsiyalarni rag‘batlantirish, ishlab chiqaruvchilarga soliq yukini pasaytirish, eksportchilarni qo‘llab quvvatlash va h.k. choralar kiradi.

Qisqacha xulosalar

AD-AS modeli umumiy makroiqtisodiy muvozanat modeli bo‘lib milliy bozorni qisqa va uzoq muddatga tahlil qilish imkonini beradi. AD-AS modeli iqtisodiy tebranishlarni tahlil qilish va baholash uchun asos yaratadi.

Yalpi talab – uy xo‘jaliklari, korxonalar, hukumat va chet ellik xaridorlarning baholarning ma’lum darajasida iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmiga bo‘lgan

talabidir.

Baholar darajasi va talab qilingan milliy mahsulot hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etuvchi chiziq yalpi talab egri chizig'i deb ataladi AD egri chizig'i trayektoriyasini pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan hamda baho omillari bo'lgan foiz stavkasi samarasi, boylik samarasi va import xaridlari samarasi bilan izohlash mumkin. Bahodan boshqa omillar ta'sirida AD egri chizig'i o'ngga yoki chapga siljiydi.

AS egri chizig'i keyns, oraliq va klassik kesmalarni o'z ichiga oladi. Uzoq muddatli davrlarda AS egri chizig'i vertikal, qisqa muddatga esa gorizantal bo'ladi. Shuning uchun AD dagi o'zgarishlar ishlab chiqarish hajmi, bandlik hamda baholar darajasiga bu kesmalarda turlicha ta'sir ko'rsatadi. Yalpi talab va yalpi taklif hajmlari o'zaro mos kelgan, ya'ni AD va AS egri chiziqlari kesishgan nuqta makroiqtisodiy muvozanat nuqtasi, unga mos keluvchi baholar darajasi baholarning muvozanatli darajasi deb aytiladi.

AS egri chizig'i ishlab chiqarishga jalb qilingan resurslar hajmi ko'payishi hamda chngi texnologiyalarning kiritilishi hisobiga o'ngga siljiydi. Bu holat iqtisodiy o'sish deb ataladi. AS egri chizig'ining chapga siljishi stagflatsiyadan dalolat beradi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining yuzaga kelish sababini yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat buzilishi bilan izohlash mumkin.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Yalpi talabga va uning komponentlarini ta'rif bering.
2. Yalpi talab egri chizig'i quyiga egilgan trayektoriyaga ega bo'lishi sababi nimada?
3. Yalpi talabning boshqa omillariga va ularning AD egri chizig'iga ta'siriga izoh bering.
4. Yalpi taklif egri chizig'i shakli qaysi sabablarga ko'ra murakkab ko'rinishga ega?
5. AD-AS modelidagi makroiqtisodiy muvozanat holatini va uning shartlarini tushuntiring.
6. Yalpi talab o'zgarishi modeldagi muvozanat holatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
7. Yalpi taklif o'zgarishi modeldagi muvozanat holatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

6-BOB. ISTE'MOL, JAMG'ARISH VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI

Reja:

- 6.1. Iste'mol va jamg'arish, ularning grafiklari va funksiyalari.**
- 6.2. Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha hamda chegaralangan moyillik.**
- 6.3. Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funksiyasi.**
- 6.4. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar. Akselerator modeli.**
- 6.5. O'zbekiston Respublikasi investitsiya siyosatining o'ziga xos xususiyatlari**

6.1. Iste'mol va jamg'arish, ularning grafiklari va funksiyalari

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (bundan buyon iste'mol deb yuritiladi), yalpi talab, yoki YaIMning yakuniy iste'molga ko'ra tarkibida eng katta ulushga ega bo'lgan komponentdir. 2015-yilda O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra respublikamizda bu ulush 58,6 %ni tashkil etgan. Shuningdek, rivojlangan mamlakatlarda iste'mol xarajatlari shaxsiy tasarrufdagi daromadning 90 foizdan ortiq qismini tashkil etadi. Shu tufayli ham iste'mol xarajatlariga ta'sir etuvchi omillarni, uning o'zgarish qonuniyatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadning iste'mol qilinmasdan qolgan qismi ularning jamg'armalarini tashkil etadi. Klassik maktab vakillari jamg'arish hajmi foiz stavkasining funksiyasi deb qarashsa J.M. Keynes uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari va jamg'arishlari hajmini belgilovchi asosiy omil ularning ishlab chiqarishda ishtirok etishdan olingan daromadlari deb hisoblaydi. Yanada aniqlik kiritsak iste'mol va jamg'arish hajmini belgilovchi asosiy omil uy xo'jaliklarining ishlab topgan daromadlari, olgan transfert to'lovlari va to'lagan soliqlari bilan belgilanadigan tasarrufidagi daromadi (DI – disposable income, yoki Yd) ko'rsatkichidir.⁸ Makroiqtisodiy nazariyada iste'mol va jamg'armalar, milliy daromad yoki shaxsiy daromadlarning funksiyasi sifatida ham tadqiq qilinadi.

---

⁸ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 64

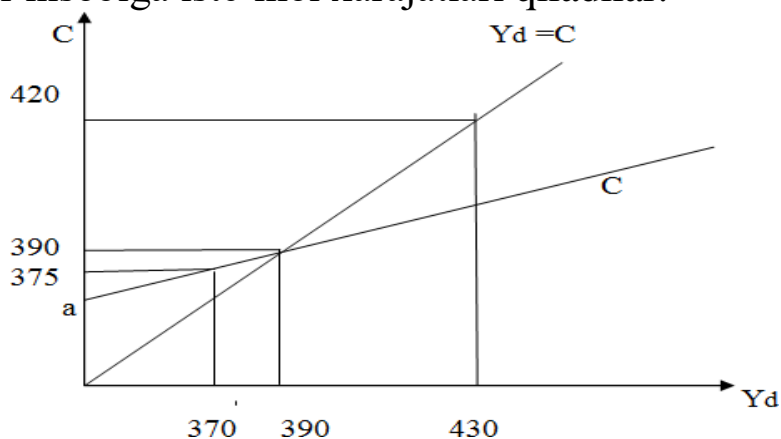
Ma'lumki, uy xo'jaligi tasarrufidagi daromad iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. Ya'ni, qancha ko'p iste'mol qilinsa, shuncha kam jamg'ariladi va aksincha. Iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik har xil daromadga ega bo'lgan shaxslarda bir xil emas: kam daromadga ega bo'lganlar, odatda, uning ko'proq qismini iste'mol qilib, kamroq qismini jamg'aradi, lekin daromadlari oshib borishi bilan bu nisbat jamg'arish foydasiga o'sadi. Bu bog'liqlikni gipotetik ma'lumotlar asosida ko'rib chiqamiz (6.1-jadval).

6.1-jadval

Daromad, iste'mol va jamg'arish ko'rsatkichlari

Yillar	Tasarrufdagi Daromad (Yd)	Iste'mol (C)	Jamg'arish (S)
1	370	375	-5
2	390	390	0
3	410	405	5
4	430	420	10
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

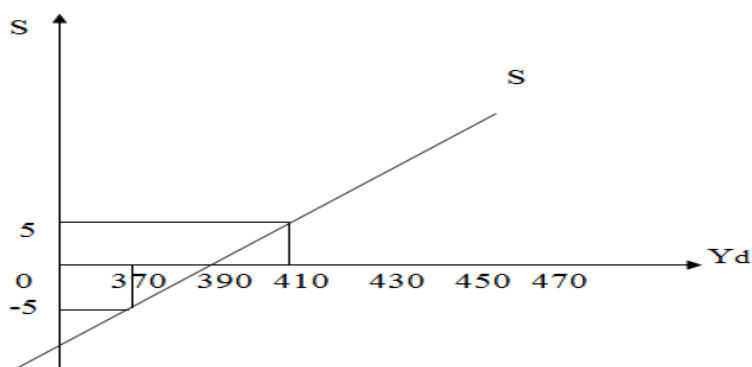
Tasarrufidagi daromad hajmi 370 shartli birlikka (sh.k.) teng bo'lganda uy xo'jaliklari iste'moli 375 sh.b.ka teng, ya'ni tasarrufidagi daromaddan 5 sh.b.ka ko'p bo'ladi. Ya'ni uy xo'jaliklari 5 sh.b.ka teng miqdorda qarz hisobiga yoki o'tgan yillarda to'plangan jamg'armalar hisobiga iste'mol xarajatlari qiladilar.

6.1-rasm. Iste'mol grafigi

Uy xo‘jaliklari tasarrufidagi daromadlar 390 sh.b.ka teng bo‘lganda, uning miqdori iste‘mol miqdori bilan tenglashadi. Bu miqdor bo‘lag‘aviy daromad deb yuritiladi. 6.1-jadval ma‘lumotlari asosida iste‘mol grafigini chizamiz.

Iste‘mol grafigi ikki to‘g‘ri chiziq ko‘rinishida berilgan. Bissektrisa ko‘rinishidagi $Y_d = C$ to‘g‘ri chizig‘ining har bir nuqtasida iste‘mol va tasarrufidagi daromad hajmlari teng bo‘ladi. Haqiqiy iste‘mol (C) grafigi haqiqiy iste‘mol va daromad teng bo‘lgan nuqtada (α) bissektrisa bilan kesishadi. Bo‘lag‘aviy nuqtadan quyida haqiqiy iste‘mol daromaddan oshiq. Bu vaziyat insonlarning qarz hisobiga hayot kechirishini bildiradi. α – nuqtada yuqorida haqiqiy iste‘mol daromaddan kam hamda ular o‘rtasidagi farq jamg‘arishni tashkil etadi. Haqiqiy iste‘mol to‘g‘ri chizig‘i iste‘mol hajmini belgilovchi vertikal o‘qni a nuqtada kesib o‘tadi. Bu hol uy xo‘jaliklari umuman daromad olmaganlarida ham ma‘lum miqdorda iste‘mol qilishlarini anglatadi. a – nuqta esa avtonom iste‘mol hajmini bildiradi.

6.2-rasm. Jamg‘arish grafigi

Keltirilgan ma‘lumotlar asosida jamg‘arish grafigini ham ko‘rib chiqamiz (6.2-rasm). Jamg‘arish grafigi daromad bilan jamg‘arish o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Vertikal o‘qdagi har bir nuqta jamg‘arma miqdorini bildiradi va daromad bilan unga muvofiq keladigan iste‘mol hajmi o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi ($S = Y_d - C$). Boshlang‘ich daromad darajasida jamg‘arish nolga (0) teng bo‘lgan holda ixtiyordagi daromad hajmi o‘sib borishi bilan uning miqdori ham oshib boradi.

Bobning birinchi savolida keltirilgan gepotetik ma‘lumotlar va grafiklarga tayanib iste‘mol funksiyasini yozamiz:

$$C = a + b Y_d,$$

bu yerda: a – avtonom xarajatlar; Y_d – tasarrufidagi daromad ($Y_d = Y - T$), bu yerda: T – soliqlar;

b – iste'mol hajmining tasarrufidagi daromadga bog'liqligini ifodalovchi koeffitsient, boshqacha aytganda iste'molga chegaralangan moyillik.

$$b = \frac{\Delta C}{\Delta Y_d} \cdot 100;$$

Demak, iste'mol hajmi avtonom iste'molga, tasarrufidagi daromad hajmiga va iste'mol hajmining tasarrufidagi daromad o'zgarishiga ta'sirchanligiga bog'liq.

Jamg'arish grafigini ham iste'mol grafigiga o'xshab algebraik ifodalash mumkin, ya'ni jamg'arish funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$S = -a + (1 - b) Y_d$$

Iste'mol va jamg'arish hajmiga tasarrufidagi daromad dinamikasidan tashqari quyidagi omillar, to'g'rirog'i bu omillardagi o'zgarishlar ham ta'sir ko'rsatadi:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari.
2. Uy xo'jaliklarida to'plangan mulk hajmi.
3. Baholar darajasi.
4. Iqtisodiy kutish.
5. Iste'molchilar qarzlari hajmi.
6. Soliqqa tortish hajmi.

Dastlabki besh omil ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari o'zaro teskari tomonga siljiydi. Bu besh omil ta'sirida joriy tasarrufidagi daromad tarkibida iste'mol va jamg'arish ulushi nisbatlari o'zgaradi. Soliqqa tortish darajasining o'zgarishi ixtiyordagi daromad hajmini o'zgartirgani tufayli uning ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari bir tomonga qarab siljiydi. Iste'mol funksiyasini aniqlash borasidagi tadqiqotlar, uning hajmi shuningdek, aholining daromadlari hajmi va to'plagan mulki ko'lamiga ko'ra tabaqalanishi darajasi hamda aholining soni va

yoshiga ko‘ra tarkibiga ham bog‘liqligini ko‘rsatdi.

6.2. Iste‘mol va jamg‘arishga o‘rtacha hamda chegaralangan moyillik

Makroiqtisodiy tahlil jarayonida iste‘mol va jamg‘arish funksiyalarini yanada to‘laroq bilish uchun iste‘mol va jamg‘arishga o‘rtacha moyillik va chegaralangan moyillik tushunchalarini mohiyatini anglab olishimiz lozim.

Iste‘molga o‘rtacha moyillik deganda tasarrufidagi daromaddagi iste‘mol xarajatlarining ulushi tushuniladi, ya‘ni:

$$\text{APC} = \frac{C}{Y_d} \cdot 100$$

bunda: APC – (average propensity to consume) iste‘molga o‘rtacha moyillik.

Tasarrufidagi daromaddagi jamg‘arish ulushini jamg‘arishga o‘rtacha moyillik deb ataladi, ya‘ni:

$$\text{APS} = \frac{S}{Y_d} \cdot 100$$

Bunda: APS (average propensity to saving) – jamg‘armaga o‘rtacha moyillik.

Misol uchun, tasarrufidagi daromad darajasi 410 va 530 shartli birlikka va iste‘mol darajalari 405 va 495 shartli birlikka teng bo‘lgan holatlar uchun iste‘molga o‘rtacha moyillikni hisoblaymiz, ya‘ni:

$$\text{APC} = (405 / 410) \times 100 = 98,78\% \text{ yoki } 0,98;$$

$$\text{APS} = (495 / 530) \times 100 = 93,39\% \text{ yoki } 0,93 \text{ ga teng.}$$

Demak, bu misollardan ko‘rinib turibdiki, tasarrufidagi daromadlar miqdori ko‘payib borishi bilan uning tarkibidagi iste‘mol ulushi kamayib va aksincha jamg‘arma ulushi ko‘payib boradi. Bu holatni Keynsning “asosiy psixologik qonun”i bilan izohlash mumkin. “Mavjudligiga nafaqat aprior tasavvurlarga ko‘ra, bizning inson tabiatini bilishimizdan kelib chiqib shuningdek o‘tmish tajribasini sinchiklab o‘rganish asosida biz to‘liq ishonishimiz lozim bo‘lgan asosiy psixologik qonun shundan iboratki kishilar daromadlari o‘sishi

bilan, odatda, o‘z iste‘mollarini oshirishga moyillar, ammo daromadlari o‘sgan darajada emas”.

Soliqlar to‘langandan keyin qolgan daromadning bir qismi iste‘mol qilinadi, ikkinchi qismi esa jamg‘ariladi, shu tufayli ham iste‘molga va jamg‘arishga o‘rtacha moyillik yig‘indisi 100% ga yoki koeffitsient ko‘rinishda 1 ga teng:

$$\mathbf{APC + APS = 100\% \quad \text{yoki } 1.}$$

Uy xo‘jaliklari tasarrufidagi daromadlarining o‘sgan qismini yo iste‘mol qiladi, yoki jamg‘arish. Iste‘moldagi o‘zgarishlarning shu o‘zgarishni keltirib chiqargan tasarrufidagi daromad o‘zgarishdagi ulushi iste‘molga chegaralangan moyillik deyiladi.⁴⁶

$$\mathbf{MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Yd} \cdot 100}$$

Bu yerda: MPC (marginal propensity to consume) – iste‘molga chegaralangan moyillik. Yuqorida keltirilgan 4-jadval ma‘lumotlariga ko‘ra ixtiyordagi daromad 410 sh.b.dan 430 sh.b.kacha oshgan holatda MPSni hisoblaymiz.

$$\Delta C = 420 - 405 = 15; \quad \Delta Yd = 430 - 410 = 20; \quad \mathbf{MPC = \frac{15}{20} \cdot 100 = 75\%};$$

Bu shuni bildiradiki, daromad 100 % ga (yoki bir birlikka) o‘zgarganda iste‘mol 75 % (yoki 0,75)ga o‘zgaradi. Jamg‘arishdagi o‘zgarishning ixtiyordagi daromad o‘zgarishdagi ulushi jamg‘arishga chegaralangan moyillik deyiladi.

$$\mathbf{MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Yd} \cdot 100}$$

Bu yerda: MPS (marginal propensity to saving) – jamg‘arishga o‘rtacha moyillik. Yuqorida keltirilgan misolda:

$$\Delta Yd = 430 - 410 = 20 \quad \Delta S = 10 - 5 = 5$$

$$\mathbf{MPS = \frac{5}{20} \cdot 100 = 25\%};$$

Shunday qilib, iste‘molga chegaralangan moyillik 0,75 ni tashkil etgan bo‘lsa, jamg‘armaga chegaralangan moyillik 0,25 ni tashkil etadi. Daromadning o‘sgan qismi yoki iste‘molga, yoki jamg‘armaga sarflanadi. Shu sababga ko‘ra iste‘mol va jamg‘arishga o‘rtacha

moyillik ko'rsatkichlari yig'indisi 100%ga yoki koeffitsient ko'rinishida 1 ga teng bo'ladi.

$$\text{MPC} + \text{MPS} = 100\% \text{ yoki } 1.$$

MPC va MPS ancha barqaror ko'rsatkichlar bo'lib, juda sekin o'zgarishga uchraydilar.

6.3. Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funksiyasi

YaIMning ikkinchi komponenti bo'lgan investitsiyalarga to'xtalib o'tamiz.

Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy mohiyatiga ko'ra investitsiyalar yangi korxonalar qurish, uzoq muddat xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob-uskunalarni yakuniy sotib olishga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir. Shuningdek investitsiyalar tarkibiga uy-joy qurilishiga ketgan xarajatlar ham kiritiladi.

Investitsiyalarni turli guruhlash mumkin. Makroiqtisodiy tahlilda eng ko'p duch kelinadigan guruhlashda investitsiyalar investitsiyalash obyektiga ko'ra uch turga bo'linadi.

1. Ishlab chiqarish investitsiyalari;
2. Tovar-moddiy zaxiralariga investitsiya;
3. Uy-joy qurilishiga investitsiya.

Makroiqtisodiy tahlilda investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil sifatida real foiz stavkasi qaraladi.⁴⁷ Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayishini kuzatishimiz mumkin. Chunki investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular ko'rsatadigan foyda normasini pasaytirib qo'yadi.

Avtonom investitsiyalarning grafigi investitsiyalar hajmi foiz stavkasi dinamikasiga teskari proporsional tarzda o'zgarishini ko'rsatadi.

Avtonom investitsiya funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$I = e - dR$$

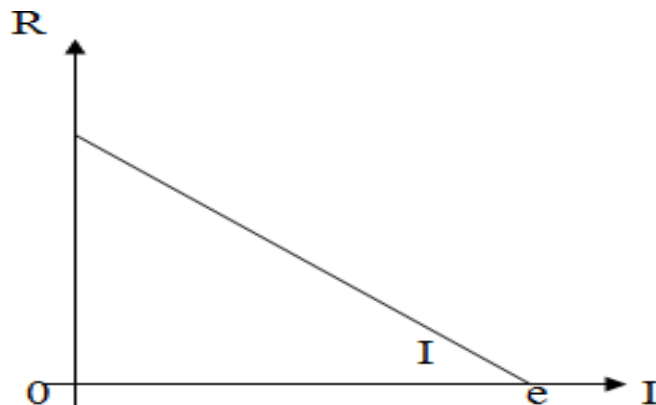
Bu yerda: I – avtonom investitsiya xarajatlari;

e – foiz stavkasi 0 ga teng bo'lgandagi investitsiya xarajatlarining

maksimal hajmi. U tashqi iqtisodiy omillar, resurs imkoniyatlari, yer, foydali qazilma boyliklari va boshqalar bilan belgilanadi;

R – real foiz stavkasi;

d – investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o‘zgarishga ta’sirchanligini miqdoriy belgilovchi empirik koeffitsient.

6.3-rasm. Avtonom investitsiyalar grafigi

Grafikdan e nuqtasi shuni bildiradiki, banklar nolga teng foiz stavkasi bilan kredit berganlarida hamda ularning kredit resurslari cheksiz ko‘p bo‘lganda ham mamlakatdagi boshqa resurslari miqdorining cheklanganligi tufayli investitsiya xarajatlari ma’lum miqdor bilan chegaralanadi.

6.4. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar. Akselerator modeli

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi eng muhim omillardan biri bo‘lib kutilayotgan sof foyda normasi hisoblanadi. Agar real foiz stavkasi bilan investitsiya xarajatlari miqdori o‘rtasida teskari bog‘liqlik bo‘lsa, kutilayotgan sof foyda normasi (KSFN) dinamikasi bilan investitsiya xarajatlari o‘rtasida to‘g‘ri bog‘liqlik bor.

Agarda kutilayotgan foyda me’yori foiz stavkasidan yuqori bo‘lsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo‘lsa, investitsiyalash foydali bo‘lmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 so‘mlik yangi stanok sotib olindi. Yangi stanokni qo‘llashdan zavod 10.000 so‘m sof foyda olgan bo‘lsin. Kutilayotgan sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$KSFN = 10000 / 100000 \times 100 = 10\%.$$

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavka narxlar darajasining o'zgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflatsiya darajasi ayirmasi ko'rinishida aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bo'lsa, inflatsiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizini (16%-12%) tashkil etadi.

Investitsiya xarajatlari dinamikasiga ta'sir etuvchi boshqa omillar quyidagilar kiradi:

1. Soliqqa tortish darajasi;
2. Ishlab chiqarish texnologiyalaridagi o'zgarishlar;
3. Mavjud bo'lgan asosiy kapital miqdori;
4. Investirlarning kutishi;
5. Yalpi daromadlarning o'zgarishi.

Soliqqa tortish darajasining pasayishi hamda yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi kutilayotgan sof foyda normasining (real foiz stavkasi o'zgarmagan sharoitda ham) ko'payishga olib keladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining ortishiga turtki beradi.

Investitsiyalar hajmining YaIM yoki daromadlar darajasiga bog'liqligini akselerator modeli aks ettiradi:

$I = f(Y)$, ya'ni investitsiyalar (I) YaIM (Y)ning funksiyasi ekan. Akselerator modelining to'liqroq ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$I = I_{reja} + \gamma Y \quad \text{bu yerda:}$$

$$\gamma = \frac{\Delta I}{\Delta Y} = \frac{I_t - I_{t-1}}{Y_t - Y_{t-1}}$$

I_{reja} – rejalashtirilgan investitsiyalar; Y – YaIM (daromad) hajmi.

Akselerator modelini hisobga olib, investitsiya funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$I = e - dR + \gamma Y$$

YaIM hajmi oshishi korxonalar foydasining ko'payishiga olib keladi. Korxonalar foydasi investitsiyalarning manbai ekanligini hisobga olsak, bu holatda investitsiya xarajatlari oshadi. YaIM hajmi pasayib

ketganda esa, ya'ni iqtisodiy faollik pasayishi sharoitida bo'sh turgan quvvatlar mavjudligi tufayli, investitsiya xarajatlari pasayib ketadi. Ammo YaIMning davriy tebranishlari, innovatsiyalarni doim ham bir tekisda bo'lmasligi, uskunalarni uzoq muddat xizmat qilishi, iqtisodiy kutishdagi xavflar tufayli investitsiyalar hajmi barqaror bo'lmaydi.

6.5. O'zbekiston Respublikasi investitsiya siyosatining o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasida olib borilgan oqilona makroiqtisodiy siyosat natijasida yuzaga kelgan qulay investitsiya muhiti yaxshilandi. Jumladan, siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning ta'minlanganligi, soliq yukining pasaytirilishi borishi, bozor infratuzilmasining rivojlantirilishi, bank tizimining mustahkamlanishi va bank foiz stavkalarining pasaytirilishi, investorlarga keng imtiyoz va kafolatlar tizimining yaratilganligi mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb qilinayotgan investitsiyalar hajmining o'sishiga olib keldi.

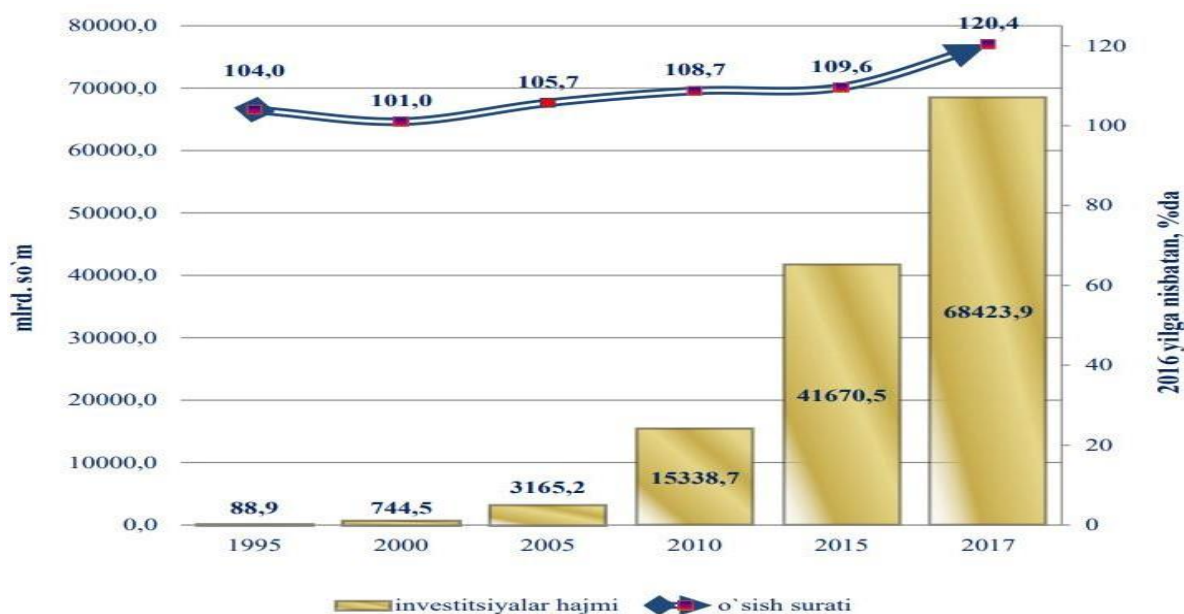
O'zbekistonda investitsiya hajmining yildan yilga o'sib borishida investitsiya faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning qabul qilinganligi alohida ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotni diversifikatsiya etish, iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatdoshligini oshirish hamda mahalliy ishlab chiqarish korxonalarining eksportdagi hajmini kengaytirishga qaratilgan investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi 50 dan ortiq huquqiy-hujjat qabul qilindi, jumladan, "Konsessiyalar to'g'risida"gi, "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi, "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi, "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi, "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi, "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi Qonunlar ayni shu maqsadga xizmat qilmoqda. Respublikamiz iqtisodiyotida investitsiyalarning so'nggi to'qqiz yildagi o'sish sur'atlari turlicha bo'lib, bunda oldingi yillardagiga nisbatan o'sish va pasayish tendensiyalari kuzatilmoqda (6.4-rasm).

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy soha va iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan 2017-yilda 68,4 trln. so'm (dollar ekvivalentida 13,4 mlrd. AQSh dollari) yoki 2016-yilga nisbatan 120,4 % asosiy kapitalga investitsiyalar

o‘zlash–tirildi. Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 1991-yilga nisbatan 5,1 marta, 2000-yilga nisbatan 6,6 marta, 2005 yilga nisbatan 5,1 marta, 2010-yilga nisbatan 2,0 marta va 2015-yilga nisbatan 129,7 %ga ko‘paydi.

YaIMga nisbatan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi 2017-yilda 26,9 %ni tashkil etib, o‘tgan yildagiga nisbatan 2,8 % punktga ko‘paydi (1991-yil 18,8 %, 2000-yilda 22,9 %, 2005-yilda 19,9 %, 2010-yilda 24,6 % va 2015-yilda 24,3 %ni tashkil etgan).

2017-yilda asosiy kapitalga investitsiyalarning hududlar bo‘yicha tarkibini ko‘radigan bo‘lsak, jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 60,5 %i Toshkent shahri, Buxoro, Qashqadaryo va Toshkent viloyatlarida (mos ravishda jami investitsiyalarning 19,8 %i, 16,6 %i, 15,9 %i va 8,2%i) o‘zlashtirildi.

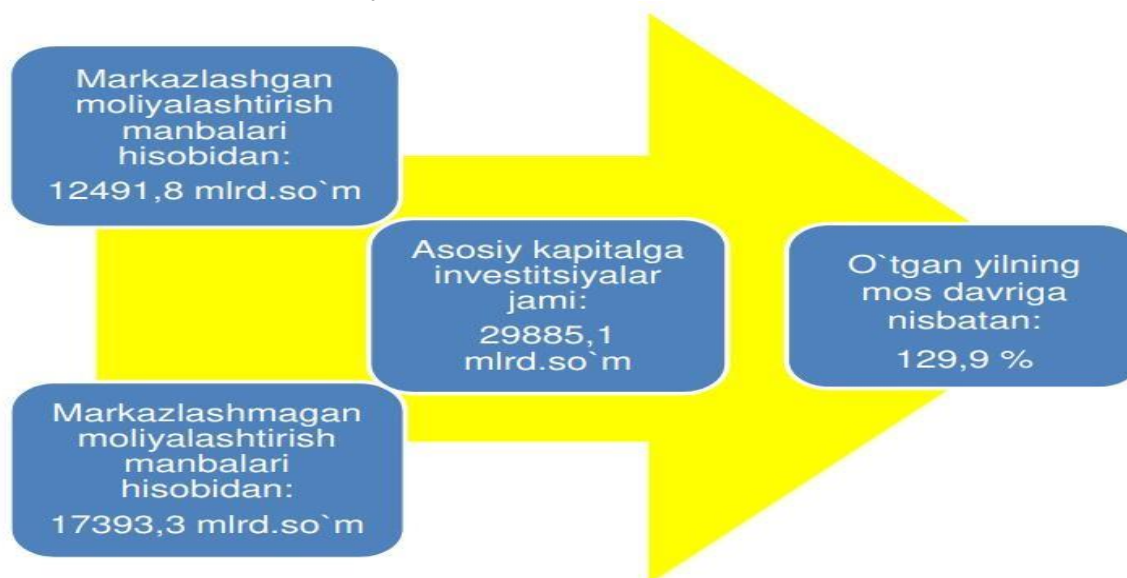
6.4-rasm. O‘zbekiston iqtisodiyotiga yo‘naltirilgan investitsiyalarning o‘shish sur‘atlari, foizda

Bu hududlarda amalga oshirilgan yirik investitsiya loyihalariga Kandim konlar guruhini o‘zlashtirish va gazni qayta ishlash majmuasi qurilishi, Hisor investitsiya bloki va Ustyurt hududida ulevodorod konlariga ishlov berish va ishlab chiqarish, Sho‘rtan gaz kimyo majmuasida tozalangan metan asosida suyultirilgan yoqilg‘i ishlab chiqarish, gazni oltingugurtdan tozalovchi 3 ta yangi blok qurilishi,

Yoshlik 1 metall konini o'zlashtirish kabilarni keltirish mumkin.

Investitsiya faolligi ko'proq Buxoro, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm, Toshkent viloyatlari va Toshkent shahrida kuzatildi (2016-yilga nisbatan 1,2 – 1,6 marta ko'payish). Qoraqalpog'iston Respublikasida esa o'tgan yilga nisbatan asosiy kaitalga investitsiyalar 42,4 %ni tashkil etdi.

2019-yil yanvar-mart oylarida 29885,1 mlrd. so'm asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirilib, ularning 68,7%i yoki 20522,4 mlrd. so'm jalb etilgan mablag'lar hisobidan moliyalashtirilgan bo'lsa, korxonalar, tashkilot va aholining o'z mablag'lari hisobidan 31,3 %i yoki 9362,7 mlrd. so'm moliyalashtirildi.

6.5-rasm. 2019-yil yanvar-mart oylarida asosiy kapitalga investitsiyalar

2019-yil yanvar-mart oylarida markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi o'tgan yilning mos davridagi ulushiga nisbatan 23,9 % punktga ko'payib, 41,8% ni yoki 12491,8 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Mos ravishda, markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi 23,9 % punktga kamayib, 58,2 % ni yoki 17393,3 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Qisqacha xulosalar

Iste'mol xarajatlarini YaIMning eng yirik komponenti bo'lib, uning hajmini avvalo uy xo'jaliklarining tasarrufidagi daromadi

belgilaydi. Aholining daromadlari miqdori oshib borishi bilan undagi jamg'armalar ulushi ham oshib boradi.

Iste'mol va jamg'arish hajmi, shuningdek iste'molchilar boyligi darajasiga, narx va soliq o'zgarishlari, iste'molchilarning qarzi darajasiga va boshqa omillarga bog'liq.

Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik aholi daromadlarining qancha qismi iste'molga va qancha qismi jamg'armaga sarflanganligini xarakterlovchi ko'rsatkichlardir.

Iste'molga chegaraviy moyillik (MRS) iste'moldagi o'zgarishlarni ixtiyordagi daromad darajasidagi o'zgarishga bo'lib topiladi. MRS ning katta yoki kichikligi fiskal siyosat samaradorligini belgilovchi omillardan biridir.

Investitsiya yoki kapital qo'yilmalar hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan mablag' hisoblanadi. Investitsiya xarajatlari dinamikasi, foiz stavkasi, kutilayotgan sof foyda normasi va boshqa bir qancha omillarga bog'liq.

Investitsiya hajmining YaIM hajmiga bog'liqligini xarakterlovchi model - akselerator modeli deyiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Daromad, iste'mol va jamg'armalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka izoh bering?
2. Avtonom iste'mol kategoriyasining mohiyatini tushuntirib bering.
3. Iste'mol va jamg'arish grafiklarini izohlang. Iste'mol va jamg'armaga o'rtacha va chegaraviy moyillik ko'rsatkichlarini izohlab bering?
4. Qaysi mablag'larni investitsiya tarkibiga kiritamiz?
5. Akselerator modelini tushuntirib bering.
6. Kutilayotgan sof foyda normasi o'zgarishi qaysi sabablarga ko'ra ro'y beradi va u investitsiya hajmiga qanday ta'sir ko'rsatadi.

7-BOB. KEYNSNING TOVARLAR VA XIZMATLAR BOZORIDAGI MAKROIQTISODIY MUVOZANAT MODEL

Reja:

- 7.1. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asoslari.**
- 7.2. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar.**
- 7.3. «Keyns xochi». Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi.**
- 7.4. Avtonom xarajatlar multiplikatori.**
- 7.5. Retsession va inflatsion uzilish**

7.1. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asoslari

Klassik maktab namoyondalari bozorlar va baholarning umumiy muvozanati nazariyasini yaratdilar. Ularning umumiy muvozanat konsepsiyasiga ko‘ra iqtisodiyotda faqatgina to‘liq bandlilik sharoitidagi muvozanat mavjud bo‘lishi mumkin. Bunday xulosa J.B.Seyning bozorlar qonuniga tayanadi. Bu qonunga ko‘ra mehnat taqsimotiga asoslangan iqtisodiyotda har bir subyektning ishlab chiqarishi bir vaqtning o‘zida boshqa subyektlarning ishlab chiqarish natijalariga talab hisoblanadi. Oxir-oqibat yalpi talab yalpi taklifga teng bo‘ladi. Klassik iqtisodchilar fikriga ko‘ra $AD \neq AS$ holati ro‘y bermaydi, umumiy xarajatlar miqdori yetishmay qolgan, ya’ni $AD < AS$ holati ro‘y bergan sharoitda ham baho, ish haqi va foiz stavkasi kabi dastaklar ishga tushadi va natijada xarajatlar miqdorining kamayishi ishlab chiqarishning real hajmi, bandlik va real daromadlar miqdorining kamayishiga olib kelmaydi.

Makroiqtisodiy muvozanatning klassik modeli ishlab chiqarish hajmi resurslarning bandligi va ishlab chiqarish texnologiyalarining funksiyasi hisoblanadi va egiluvchan baholar mexanizmi tomonidan potensial darajada tutib turiladi degan shartlarga tayanadi. Egiluvchan baholar mexanizmi hisobiga bozor iqtisodiyoti barcha mavjud resurslarning to‘liq bandligini ta’minlab turadi.

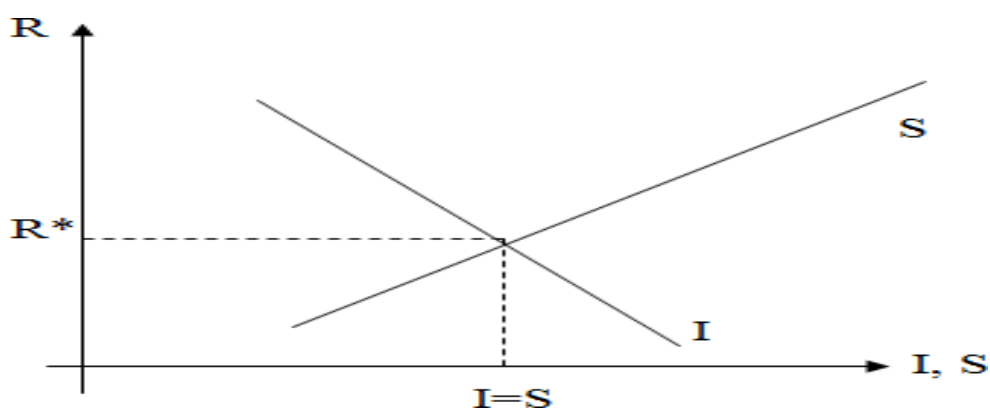
Klassik makroiqtisodiy muvozanat modelining o‘ziga xos xususiyati pulning neytralligi prinsipini ko‘zda tutishidir. Bu model pul massasi real ishlab chiqarishga hech qanday ta’sir ko‘rsatmaydi degan prinsipga asoslanib tuziladi. Klassiklar modelida pul bozor

agentlariga faqatgina bitimlarga xizmat qilishi, ya'ni oldi-sotti jarayonida sof texnik vazifalarni bajarishi uchungina kerak. Bu asosga ko'ra klassiklar tomonidan klassik dixotomiya konsepsiyasi shakllantirilgan. **Klassik dixotomiya** konsepsiyasida – ikki parallel bozor, real va pul bozori alohida-alohida amal qiladi, ular o'rtasidagi muvozanat avtomatik barqarorlashtirgichlar orqali ta'minlab turadi deb hisoblanadi.

Pul bozori investitsiya va jamg'armalar tengligini hamda to'liq bandlik sharoitini ta'minlaydi. Faqatgina, ishsizlikning tabiiy darajasida «ixtiyoriy» ishsizlik bo'lishi mumkin, deb hisoblashadi. Bu shuni bildiradiki, AD va AS ning muvozanat nuqtasida ishlab chiqarish hajmi (Y) uning potensial hajmiga esa (Y^*) teng. Iqtisodiyotda yaratilgan daromadlarning bir qismi jamg'arilishi yalpi talabning yalpi taklifni qoplashi uchun yetishmasligiga olib kelmaydi, chunki har bir jamg'arilgan so'm tadbirkorlar tomonidan investitsiyalanadi, deb ta'kidlashadi.

Agarda, tadbirkorlar uy xo'jaliklarining jamg'armalari miqdorida investitsiya qilishsa, ishlab chiqarish hamda bandlik darajalari doimiy bo'lib qoladi.

Klassik iqtisodchilar ta'kidlashlaricha, kapitalizmning o'ziga xos pul bozori mavjud va bu bozor jamg'arma va investitsiyalarning tengligini ta'minlaydi. Bunda tenglashtiruvchi omil rolini foiz stavkasi o'taydi (7.1- rasm).

7.1-rasm. Jamg'arish-investitsiya grafigi.

Shuning uchun ham to'liq bandlik mavjud bo'ladi. Bu iqtisodchilar davlatning iqtisodiyotga aralashuvi qisqa muddatli

samara bersa-da, uzoq muddatga, oxir-oqibat bozor iqtisodiyotining tabiiy harakat mexanizmiga notabiiy aralashilganligi uchun, salbiy oqibatlarga olib keladi deb hisoblashadi. 1936-yili ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns kapitalizm iqtisodiyotiga yangi, ish bilan bandlik nazariyasini kiritadi. U o'zining «Pul, foiz va ish bilan bandlikning umumiy nazariyasi» asarida yangicha iqtisodiy muvozanat nazariyasini izohlab berdi.

Keyns makroiqtisodiy muvozanatga to'liq bo'lmagan bandlik sharoitida ham erishish mumkinligini, to'la ish bilan bandlik qonuniy holat emasligini, balki tartibga solinmagan iqtisodiyotda tasodifiy ro'y berishigina mumkinligini isbotlab berdi. Shuningdek, bu nazariyada iqtisodiyotdagi tebranishlar faqat urush, tabiiy ofat va shu kabi vaziyatlargagina bog'liq emasligini, balki u tinchlik yillarida ham ichki omillarning salbiy oqibatlaridan kelib chiqishi mumkinligi asoslagan. Ishsizlik va inflatsiyaning kelib chiqishi investitsiya va jamg'armalarga bevosita bog'liq. Narxlarning oshishi va ish haqining pasayishi boshqa salbiy omillar bilan birga iqtisodiyotning beqarorligiga olib keladi.

Bunday nomutonositliklar rejalashtirilgan investitsiyalar va jamg'armalarning bir-biriga mos kelmasligi tufayli ro'y beradi (7.2- rasm).

Bunga sabab birinchidan, jamg'arish va investitsiyalash to'g'risidagi qarorlarni har xil guruhlardagi odamlar turli maqsadlarda qabul qilishi bo'lsa. Ikkinchidan, jamg'aruvchilar va investorlarni jamg'arish va investitsiyalashga turlicha sabablar undaydi. Keynschilar fikricha, jamg'arma va investitsiyalar bitta omilga bog'liq bo'lmagan holda turli sabablar asosida amalga oshiriladi. Masalan, kishilar qiymati o'zining ish haqi miqdoridan ortiq bo'lgan mahsulotlarni sotib olish uchun, masalan avtomobil yoki televizor xarid qilish uchun jamg'arishadi. Jamg'armalar biror shaxs yoki oilaning kelajakdagi iste'molini qondirish maqsadida, ya'ni, uy xo'jaliklari oila boshlig'ining nafaqaga chiqqandan keyingi hayotini yoki bolalari kelajagini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Bundan tashqari jamg'armalar tasodifiy vaziyatlarda foydalanish maqsadida ham amalga oshiriladi.

Investorlarni investitsiya qilishga undovchi sabablar esa foiz stavkasi bilan birga kutilayotgan sof foyda normasi hamdir.

Klassiklar nazariyasi bo'yicha jamg'arma va investitsiyalar miqdorini aniqlaydigan asosiy omil foiz stavkasi hisoblanadi. Agarda, u oshsa, uy xo'jaliklari kamroq iste'mol qilib, ko'proq jamg'arishga harakat qilishadi. Uy xo'jaliklarida jamg'armalarning ko'payishi kredit narxlarining kamayishiga olib keladi. Bu esa o'z vaqtida investitsiyaning o'sishini ta'minlaydi.

Keynschilar fikricha esa, foiz stavkasi emas, balki aholining ixtiyoridagi daromadi iste'mol va jamg'arish dinamikasini belgilab beradi. Keltirilgan nazariy asoslarga tayangan holda Keynes o'zining makroiqtisodiy muvozanat modelini ishlab chiqdi.

7.2. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar

Ishlab chiqarishning kamayishi natijasida mumkin bo'lgan yo'qotishlarning oldini olish uchun yalpi talabni tartibga solib turadigan faol davlat siyosati zarur. Shuning uchun ham Keynsning iqtisodiy nazariyasini ko'p hollarda yalpi talab nazariyasi deb yuritiladi. Yalpi talab komponentlari, ayniqsa investitsiyalarning o'zgarishi makroiqtisodiy beqarorlik sabablaridan biridir.

“Haqiqiy investitsiyalar rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini o'z ichiga oladi. Rejalashtirilmagan investitsiyalarga tovar – moddiy zaxiralariga (TMZ) investitsiyalardagi kutilmagan o'zgarishlar kiradi. Ushbu rejalashtirilmagan investitsiyalar tenglashtiruvchi mexanizm sifatida jamg'arma va investitsiyalar miqdorining o'zaro bir-biriga mos kelishiga olib keladi va makro-iqtisodiy muvozanatni ta'minlaydi”Rejalashtirilgan xarajatlarga uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyoning mahsulot va xizmat-larni sotib olishga mo'ljallagan xarajatlari kiradi.⁵² Firmalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdagi kutilmagan o'zgarishlar tovar moddiy zaxirasiga rejalashtirilmagan investitsiyalar qilishga olib kelsa, haqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlardan farq qiladi.

Rejalashtirilgan xarajatlar funksiyasi: $E=C+ I +G+X_n$ ko'rinishiga ega. Demak uning grafigi iste'mol funksiyasi ($C=a+ b (Y-T)$) grafigiga nisbatan $I+G+X_n$ miqdorda yuqoriga surilgan bo'ladi. Keltirilgan X_n - sof eksport bo'lib, uning funksiyasi esa quyidagi ko'rinishga ega:

$$X_n = g - m'Y$$

Bu yerda :g – avtonom sof eksport;

m' - importga chegaralangan moyillik; Y – daromad.

Importga chegaralangan moyillik import xarajatlaridagi o'zgarish miqdorini bunga sabab bo'lgan daromadlardagi o'zgarish miqdoriga bo'lib topiladi.

$$m' = \Delta M / \Delta Y;$$

bu yerda: ΔM - importga xarajatlarning o'zgarishi; ΔY - daromadlarning o'zgarishi.

Yalpi daromadlarning oshishi bilan import ham oshadi. Chunki, bunda iste'molchilar va investorlar ham milliy ham import mahsulotlarga bo'lgan xarajatlari miqdorini oshiradilar. Ayni paytda mamlakatning eksporti hajmi shu mamlakatdagi yalpi daromadlar (Y) miqdoriga bevosita bog'liq bo'lmaydi, balki tovar olib chiqib ketayotgan mamlakatning yalpi daromadlari o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham mamlakatdagi yalpi daromadlar (Y) o'zgarishi bilan sof eksport (X_n) o'rtasidagi bog'liqlik salbiydir va sof eksport funksiyasida minus ishorasi bilan belgilanadi.

Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modelini ko'rib chiqish jarayonini soddalashtirish uchun sof eksport miqdori yalpi daromadlar

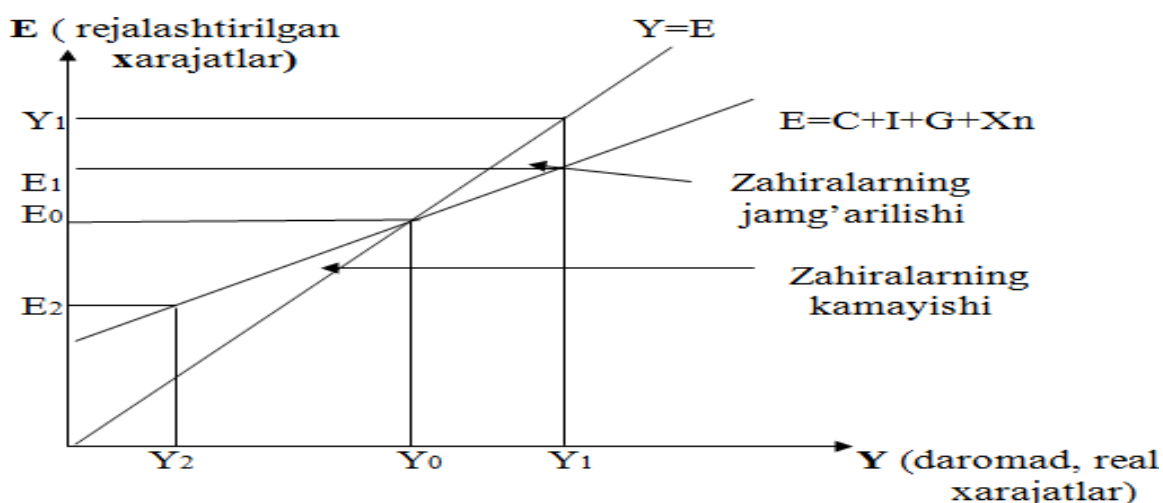
(Y) o'zgarishiga bog'liq emas deb olinadi. Shuning uchun sof eksport to'lig'icha avtonom xarajatlari miqdoriga qo'shiladi, ya'ni avtonom xarajatlari ($a + I + G + X_n$) yig'indiga teng deb olinadi.

7.3. «Keyns xochi». Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi

Rejalashtirilgan xarajatlari chizig'i haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlari bir-biriga teng bo'lgan ($Y=E$) chiziqni qaysidir a nuqtada kesib o'tadi. Quyida keltirilgan 7.2-rasmda tovarlar va xizmatlar bozorida qisqa muddatli muvozanatga erishish mexanizmi tasvirlangan bo'lib, u "Keyns xochi" nomini olgan. $Y=E$ chiziqda haqiqiy investitsiyalar va jamg'armalar tengligi saqlanadi. a nuqtada esa daromadlar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bo'ladi.

Shuningdek, bu yerda rejalashtirilgan hamda haqiqiy investitsiyalarning o‘zaro tengligiga erishiladi. Ya’ni, makroiqtisodiy muvozanat ta’minlanadi.

Agarda, ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (Y_1) uning muvozanat darajasi (Y_0) dan ko‘p bo‘lsa, iste’molchilar mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar taklif qilganga nisbatan kam sotib oladi ($AD < AS$). Sotilmagan mahsulotlar TMZ ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Zaxiralarning o‘shishi firmalarda ishlab chiqarish hamda bandlik darajalarini pasaytirishiga olib keladi. Bu esa YaIM hajmini Y_1 dan Y_0 gacha kamayishiga olib keladi va daromad va rejalashtirilgan xarajatlar tenglashadi.

7.2-rasm. Keyns xochi (Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli)

O‘z navbatida yalpi talab va taklifning tenglashishiga ($AD = AS$) erishiladi. Aksincha, haqiqiy ishlab chiqarish (Y_2) uning muvozanat darajasidan (Y_0) kam bo‘lgan vaziyatda esa, firmalar iste’molchilar talabiga nisbatan kam ishlab chiqarayotganligini ($AD > AS$) ko‘ramiz. Talabning oshishi esa firmalar zaxirasining kamayishi hisobiga qondiriladi. Natijada, YaIM asta sekin Y_2 dan Y_0 ga qarab o‘sadi va yana $AD=AS$ tengligiga erishiladi. Bu esa ayni paytda $E=Y$ va $I=S$ ayniyatlarga erishilganligini anglatadi.

Milliy ishlab chiqarishning muvozanat holati (Y_0), yalpi xarajatlar komponentlarining har birining (iste’mol, investitsiya, davlat xarajatlari yoki sof eksport) o‘zgarishi natijasida tebranishi mumkin. Ushbu tarkibdagi birorta omilning miqdorining o‘shishi rejalashtirilgan

xarajatlar egri chizig'ini yuqoriga suradi va aksincha kamayishi pastga surilishga olib keladi.

7.4. Avtonom xarajatlar multiplikatori

Avtonom xarajatlarning har qanday o'sishi, ya'ni

$$\Delta A = \Delta (a + I + G + X_n)$$

multiplikator samarasi hisobiga yalpi daromadlarning ko'proq miqdorga (ΔY) oshishiga olib keladi.

Avtonom xarajatlar multiplikatori muvozanatli YaIM o'zgarishning avtonom xarajatlarning har qanday komponenti o'zgarishiga nisbatini ko'rsatadi:

$$m = \Delta Y / \Delta A:$$

Bu yerda: m - avtonom xarajatlar multiplikatori; ΔY – muvozanatli YaIMning o'zgarishi;

ΔA – avtonom xarajatlarning Y o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan o'zgarishi.

Multiplikator - yalpi daromadlar avtonom xarajatlarning dastlabki o'sishi (kamayishi)dan necha marta ortiq o'sganligini (kamayganligi) ko'rsatadi.

Avtonom iste'mol ΔCA miqdorga o'ssa, bu yalpi xarajatlar va daromadlar (Y) ning o'sha miqdorda o'sishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida iste'molning ikkinchi marta (daromadlar oshishi hisobiga) $MPC \times \Delta CA$ miqdorda o'sishiga olib keladi. Keyinchalik yalpi xarajatlar va daromadlar $MPC \times \Delta CA$ miqdorda yana o'sadi. Shunday qilib,

«daromad-xarajat» ko'rinishidagi doiraviy aylanish bo'yicha jarayon davom etaveradi.

$$\Delta CA \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow C \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow C \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow \text{ va hokazo.}$$

Ushbu oddiy vaziyatdan ko'rinib turibdiki, yalpi daromadlar (Y), avtonom iste'molning dastlabki o'zgarishi $\Delta CA \uparrow$ ga nisbatan bir necha marta ko'p o'zgaradi. Bu shuni bildiradiki, C , I , G yoki X_n miqdorlardagi oddiy o'zgarishlar ham ishlab chiqarish hajmi va bandlik darajalarida katta o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Shunday

qilib, multiplikator iqtisodiy beqarorlik omili hisoblanadi. Shuning uchun ham davlatning budjet-soliq siyosatidagi asosiy vazifalardan biri bo'lib, o'rnatilgan barqarorlashtirgichlar tizimini yaratish hisoblanadi. Bu tizim iste'molga chegaralangan moyillikni kamaytirish orqali multiplikatsiya samarasini pasaytiradi.

Multiplikator samarasi mohiyatini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Aytaylik, dastlab iqtisodiyotga investitsiyalar miqdori 5 mlrd. so'mga ko'paysin. Bu, o'z navbatida ish haqi, renta, foyda ko'rinishda uy xo'jaliklari daromadiga aylanadi. Agar iste'molga chegaralangan moyillikni 0,75 ga yoki 75 %ga teng deb olsak. Uy xo'jaliklari bu daromadning 75 foizini, ya'ni 3,75 mlrd. so'mni iste'mol xarajatlariga sarflaydi, qolgan 1,25 mlrd. so'mni jamg'aradi. Sarflangan 3,75 mlrd. so'm boshqalar uchun daromad hisoblanadi. O'z navbatida ular ham 3,75 mlrd. so'mning 75 foizini iste'mol uchun sarflaydilar va 25 foizini jamg'aradilar. Bu jarayon oxirgi so'm jamg'arilmaguncha davom etadi.

Bunda: $m = \Delta Y / \Delta A = 20 / 5 = 4$ va $m = 1 / (1-0,75) = 4$ va bundan :

$$m = \frac{\Delta Y_1}{\Delta A_1 - MPC}$$

Demak iste'molga chegaralangan moyillik qancha katta bo'lsa multiplikator samarasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

Multiplikatorning matematik mohiyati cheksiz kamayib boruvchi geometrik progressiyani anglatadi, ya'ni $m=1+b+b^1+b^2+b^3+b^4+...+b^n$, bu yerda $b=MPC$. Tenglikning ikki tomonini b ga ko'paytiramiz: $mb=b+b^2+b^3+b^4+...+b^{n+1}$ Endi birinchi tenglamadan ikkinchisini ayiramiz:

$$m-mb=1-b^{n+1}, \quad m(1-b)=1-b^{n+1}$$

Hisob kitob natijalarini quyidagicha tasvirlaymiz:

$$m = (n+1) / (1-b)$$

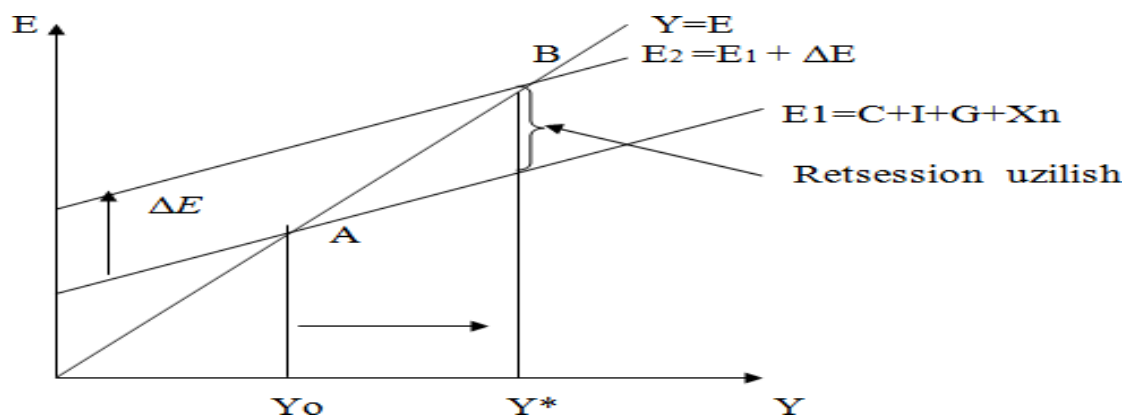
b kasr son va b^{n+1} nolga juda yaqin bo'lgani uchun $m = 1 / (1-b)$ tenglik to'g'ri bo'ladi.

Avtonom xarajlar multiplikatori miqdorining katta yoki kichikligi budjet soliq siyosati samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Davlat o'z

xarajatlarini oshirayotganda, yoki investitsiya xarajatlarini oshirish choralari ko'rayotganda, bu xarajatlar yalpi talabni qancha miqdorga oshirib yuborishi mumkinligini hisobga olishi zarur.

7.5. Retseession va inflatsion uzilish

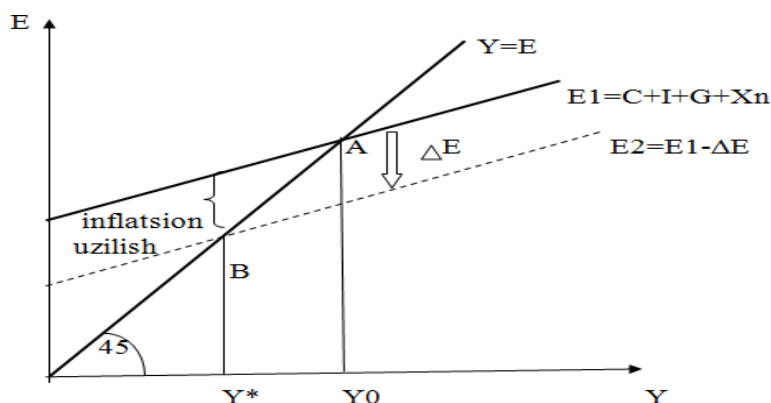
Agarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (Y_0) potensial (Y^*) hajmidan kam bo'lsa, yalpi talab samarasiz hisoblanadi. Ya'ni, $AD=AS$ tenglikka erishilgan bo'lsa-da, yalpi xarajatlar miqdori resurslarining to'liq bandligi darajasini ta'minlamaydi. Yalpi talabning yetishmasligi iqtisodiyotga depressiv ta'sir ko'rsatadi.

7.3-rasm. Ishlab chiqarishning haqiqiy va potensial hajmi o'rtasidagi retseession uzilish.

YaMM (YaIM)ni to'liq bandlikning noinflatsion darajasiga qadar o'stirish uchun yalpi talab (jami xarajatlar) ko'paytirilishi zarur bo'lgan miqdor retseession uzilish deyiladi (7.3-rasm).

Ishlab chiqarishda to'liq bandlikka erishish va retseession uzilishni yo'qotish uchun yalpi talabni rag'batlantirish va muvozanatni «A» nuqtadan «V» nuqtagacha surish lozim. Bu yerda muvozanatli yalpi daromadning o'sishi ΔU quyidagiga teng bo'ladi:

7.4-rasm. Ishlab chiqarishning haqiqiy va potensial hajmi o‘rtasidagi inflatsion uzilish.

$\Delta Y = \text{Ret session uzilish miqdori} \times \text{Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori.}$

YaIMni to‘liq bandlikning noinflatsion darajasigacha pasaytirish uchun yalpi talab (jami xarajatlar) kamayishi zarur bo‘lgan miqdor inflatsion uzilish deyiladi.

Agarda, ishlab chiqarish haqiqiy hajmi (Y_0) potensial (Y^*) hajmidan ko‘p bo‘lsa, jami xarajatlar ortiqcha hisoblanadi. Yalpi talabning ortiqchaligi iqtisodiyotda inflatsiya jarayoniga olib keladi. Boshqacha aytganda yalpi talab hajmining yalpi taklif hajmidan qisqa muddatda katta bo‘lishi oqibatida haqiqiy va potensial YaIM hajmlari o‘rtasida inflatsion uzilish ro‘y beradi (7.4-rasm). Bu uzilishni bartaraf qilish uchun jami xarajatlarni kamaytirish, boshqacha qilib aytganda yalpi talabni cheklash zarur.

Grafikda bu jarayon muvozanatni A nuqtadan B nuqttagacha surishni anglatadi. Bu yerda jami muvozanatli yalpi daromad hajmidagi (ΔY) qisqarish quyidagicha bo‘ladi:

$\Delta Y = \text{Inflatsion uzilish miqdori} \times \text{Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori.}$

Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli yalpi talab- yalpi taklif modelini qisqa muddatli makroiqtisodiy siyosat maqsadlarida aniqlashtirgan bo‘lib, uning xususiy holi hisoblanadi. Yalpi talab va yalpi taklif modelidan farqli o‘laroq bu modelda baholar darajasi va ish haqi o‘zgarmas miqdorlar hisoblanadi. Ayni shu sababga ko‘ra tovar moddiy zaxiralarining o‘sishi qisqa muddatda makroiqtisodiy muvozanatga erishishni belgilovchi omil bo‘ladi.

Qisqacha xulosalar

Klassik iqtisodchilar makroiqtisodiy muvozanat faqat to'liq bandlik sharoitida ro'y beradi, qisqa muddatli buzilishlar esa bozor mexanizmlari tomonidan, ya'ni baho, ish haqi kabi dastaklarning ishga tushishi bilan bartaraf etiladi deb hisoblashishadi. Klassik iqtisodchilar nazariyasidan farqli o'laroq ingliz iqtisodchisi J.Keyns o'zining to'liq bandlik mavjud bo'lmagan sharoitda ham makroiqtisodiy muvozanat ro'y beradi, tartibga solinmagan iqtisodiyotda to'liq bandlilik faqatgina tasodifiy ro'y beradi deb hisoblaydi. Keyns modelida makroiqtisodiy muvozanat ishlab chiqarishni ta'minlovchi ikkita omil yalpi xarajatlar va yalpi daromadlarning kesishuv nuqtasida ro'y beradi. Bu modelda tovar zaxiralarining o'zgarishi makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlovchi omil deb qaraladi.

Yalpi daromadlarning avtonom xarajatlar miqdoridagi dastlabki o'sishdan (kamayishi)dan necha marta ortiq o'sishi (kamayishi) multiplikator samarasi deyiladi. Multiplikator iqtisodiy tebranishlar darajasini kuchaytiruvchi omil hisoblanadi.

Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan belgilanadi va u bilan to'g'ri bog'liqlikka ega.

Makroiqtisodiy muvozanat potensial YaIM hajmidan kamroq bo'lgan haqiqiy YaIM hajmida o'rnatilsa retsersion uzilish, aksincha bo'lsa inflatsion uzilish ro'y beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiy muvozanat to'g'risida klassik nazariyaning mohiyatini tushuntirib bering.
2. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi mohiyati nimada va klassiklar nazariyasidan prinsipial farqlari nimada?
3. Avtonom xarajatlar deganda nimani tushunasiz?
4. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlarga ta'rif bering.
5. Keyns xochi nomli modelda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlovchi mexanizmga izoh bering.
6. Multiplikativ samara nima sababdan ro'y beradi.
7. Retssersion uzilish qanday vaziyatlarda ro'y beradi va u qay tariqa bartaraf qilinadi?
8. Inflatsion uzilish qanday vaziyatlarda ro'y beradi va u qay tariqa bartaraf qilinadi?

8-BOB. PULGA TALAB FUNKSIYASI

Reja:

8.1. Pul tushunchasi va uning funksiyalari. Pul agregatlari.

8.2. Pulga talabning klassik nazariyasi.

8.3. Pulga talabning keynscha nazariyasi.

8.4. O‘zbekistonda pul agregatlari va pul massasi tarkibi

8.1. Pul tushunchasi va uning funksiyalari. Pul agregatlari

Pul – iqtisodiyot subyektlari mulkining bir turi bo‘lib, mulkning boshqa turlaridan ikki xususiyatiga ko‘ra farq qiladi: birinchidan, pul yuqori likvidliliklar, ya‘ni qisqa muddatda, sezilarsiz sarf - xarajatlar bilan boshqa buyumga ayirboshlanish qobiliyatiga ega; ikkinchidan baholar o‘zgarmas bo‘lgan sharoitda pul yoki hech qanday daromad keltirmaydi, yoki uning daromadlilik darajasi boshqa mulk turlaridan ancha kam. Shunga qaramasdan kishilar nima uchun mulk sifatida pulga egalik qilishga harakat qiladilar? Bu savolga javobni pulning funksiyalaridan topamiz.

Odatda pulning uch asosiy funksiyasi mavjud deb qaraladi.

Bular: to‘lov vositasi (almashinuv vositasi); qiymat o‘lchovi vositasi, jamg‘arish (boylik to‘plash) vositasi.⁵⁶

Umumiy ekvivalentlilik, yuqori likvidlilik xususiyatlari pulni ideal to‘lov vositasiga aylantiradi.

Qiymat o‘lchovi sifatida pullar tovarlar bahosini ifodalaydi va turli tovarlar qiymatini taqqoslash imkonini beradi.

O‘z tovari uchun olgan pulni sotuvchi doim ham birdaniga ishlatavermaydi. Shu sababga ko‘ra pullar ularga o‘tkazilgan qiymatni saqlab turishlari juda muhim. Agar pul aytilgan xususiyatga ega bo‘lsa, unda u boylik to‘plash maqsadida jamg‘ariladi. Pulning bu funksiyasini muqobil tarzda mulkning boshqa turlari - obligatsiyalar, aksiyalar, ko‘chmas mulk ham bajarishi mumkin.

Rivojlangan iqtisodiyot sharoitida pulning to‘lov vositasi sifatidagi vazifasi jamg‘arish vositasi vazifasiga nisbatan muhimroq ahamiyat kasb etadi.

Pulning yuqori likvidlilik va qiymatni saqlab turishi xususiyatlar barcha turdagi to‘lov vositalarida bir xil emas. Naqd pullar va

muddatsiz depozitlarning likvidliligi darajasi muddatli depozitlarga yoki veksellarga qaraganda yuqoriroq. Shu sababli pul massasi likvidlilik darajasining pasayib borishi tamoyiliga asoslangan agregatlarga bo‘linadi. Rivojlangan mamlakatlarda pul massasini aniqlashda – M0; M1; M2; M3 deb belgilanadigan pul agregatlaridan foydalaniladi.

Pul agregatlarining tarkibi va miqdori turli mamlakatlarda o‘zaro farq qilish mumkin. Quyida umumlashtirib olingan pul agregatlari tarkibini keltiramiz:

M0 – muomaladagi naqd pullar;

M1 = M0 + talab qilib olinadigan depozitlar + chekli omonatlar + yo‘l cheklari;

M2 = M1 + muddatli depozitlar + jamg‘arma depozitlari;

M3 = M2 + depozit sertifikatlari + jamg‘arma sertifikatlari + davlatning qimmatli qog‘ozlari.

Makroiqtisodiy tahlilda M1 va M2 pul agregatlari eng ko‘p foydalaniladi. Pul agregatlarining dinamikasi turli sabablarga bog‘liq. Masalan, daromadlarning oshishi natijasida M1ga talab tezroq o‘ssa, foiz stavkasining o‘sishi natijasida M2 va M3ga talab M1ga nisbatan tezroq o‘sadi.

8.2. Pulga talabning klassik nazariyasi

Pulning miqdoriy nazariyasi pulga bo‘lgan talabni almashinuv tenglamasi yordamida aniqlaydi:

$$M \cdot V = P \cdot Y$$

Bu yerda: M – muomaladagi pul miqdori; V – pulning aylanish tezligi; P – baholar darajasi (baho indeksi); Y – real YaIM.

Pulning aylanish tezligi, iqtisodiyotda bitimlar tarkibi nisbatan barqaror bo‘lganligi uchun ham doimiy kattalik deb qabul qilinadi. Ammo bank tizimiga hisob-kitoblarni tezlashtiruvchi texnik vositalar joriy qilinishi natijasida u o‘zgarishi mumkin. V doimiy bo‘lgan sharoitda almashtirish tenglamasi quyidagicha bo‘ladi:

$M \cdot V^* = P \cdot Y$ (Fisher tenglamasi), bundan:

$$M = \frac{P \cdot Y}{V^*}$$

P · Y – nominal YaIM miqdorini bildirishini va doimiy miqdorligini

hisobga olsak, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlar miqdori va ularning bahosi o'zgarishlariga, boshqacha aytganda, nominal YaIM o'zgarishiga bog'liq. Muomaladagi pul massasining o'zgarishi, klassik nazariyaga ko'ra, Y sekin o'zgarishi tufayli asosan baholar darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Bu holat "pulning neytralligi" nomini olgan.

Monetaristlar qoidasiga ko'ra hukumat pul massasining o'sish sur'atini, real YaIMning o'rtacha o'sish sur'ati darajasida ta'minlab tursalar iqtisodiyotda baholar darajasi barqaror bo'ladi.

Fisher tenglamasidan tashqari bu tenglamaning boshqa bir shakli Kembrij tenglamasidan ham keng foydalaniladi:

$$M=k*PY$$

Bu yerda: $k=1/V$ – pulning aylanish tezligiga teskari miqdor.

k - koeffitsientni nominal pul miqdori (M)ning daromadlar ($P \cdot Y$)dagi ulushini ko'rsatadi.

Kembrij tenglamasi turli darajada daromadli bo'lgan turlicha moliyaviy aktivlar mavjudligini va daromadni ularning qaysi biri ko'rinishida saqlashni tanlash imkoniyati mavjudligini ko'zda tutadi. Pulga real talab quyidagi ko'rinishda hisoblanadi:

$$(M/P)^d = k Y$$

Bu yerda: M/P – "real pul qoldig'i", "pul mablag'larining real zaxirasi" deb nomlanadi.

8.3. Pulga talabning keynscha nazariyasi

Pulga talabning Keyns nazariyasi, likvidlilikning afzalligi nazariyasi, pulni naqd ko'rinishda saqlashga kishilarni undovchi uch sababni ajratib ko'rsatadi:

8.3.1. transaksion sabab (joriy bitimlar uchun naqd pulga talab);

8.3.2. ehtiyotkorlik sababli (ko'zda tutilmagan holatlar uchun ma'lum miqdorda naqd pullarni saqlash);

8.3.3. spekulyativ sabab (foйда olish maqsadida qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun pulga talab).

Spekulyativ sabab foiz stavkasi bilan obligatsiyalar kursi o'rtasidagi teskari bog'liqlikka asoslanadi. Agar foiz stavkasi ko'tarilsa, obligatsiyalar bahosi pasayadi, ularga talab esa oshadi. Bu esa o'z navbatida, naqd pul zaxiralarining qisqarishiga hamda naqd pullarga

talabning pasayishiga olib keladi.

Pul likvidlilik xususiyatiga ega bo'lganligi uchun ham aholi uni saqlashni afzal biladi. Likvidlilikning afzalligi nazariyasi ko'rsatadiki pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasiga bog'liq. Foiz stavkasi naqd pul vositalarini qo'lda ushlab turishning muqobil xarajatlari miqdorini, ya'ni, siz foiz olib kelmaydigan naqd pullarni qo'lda ushlab turgan sharoitda yo'qotadigan pul miqdorini bildiradi. Nonning narxi non talabi miqdoriga ta'sir qilganidek, naqd pullarni qo'lda ushlab turish miqdori ham pul zaxiralarga talab miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun foiz stavkasi oshganda, insonlar boyliklarini naqd pul shaklida kamroq ushlab turishga harakat qiladi.

Real pul zaxiralarga talab funksiyasini quyidagi ko'rinishda yozamiz:

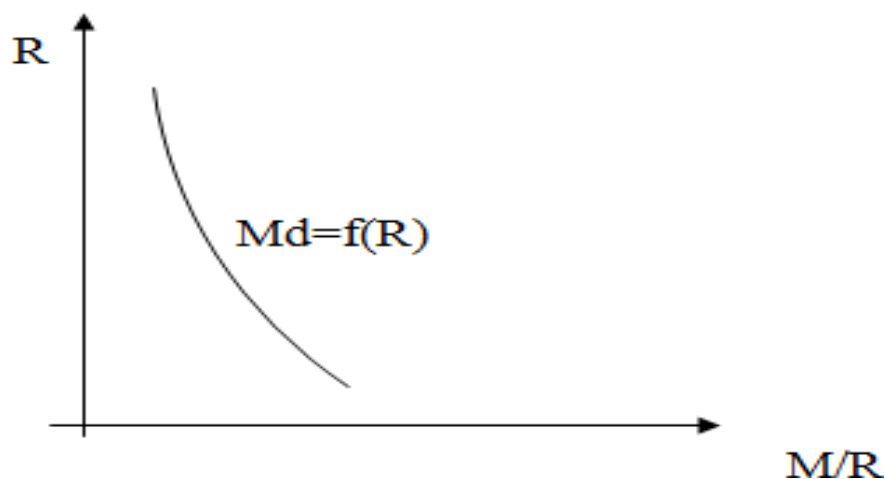
$$M/P = f(R)$$

Bu tenglama ko'rsatayaptiki, pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasi funksiyasi ekan. Grafikda foiz stavkasi va real pul zaxiralari miqdoriga talab teskari bog'liklikka ega ekanligi ko'rinadi. Chunki, yuqori foiz stavkasi pulga talab miqdorining kamayishini ko'rsatadi

Klassik va keynschilarga xos yondashuvlarni umumlashtirib, pulga talabning quyidagi omillarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) daromadlar darajasi;
- 2) pulning aylanish tezligi;
- 3) foiz stavkasi.

Agar klassik nazariya pulga talabni asosan, real daromad hajmi bilan bog'lasa, keynschilarda esa pulga talab asosan, foiz stavkasiga bog'liq deb hisoblanadi.

8.1-rasm. Pulga talab grafigi

Pulning aylanish tezligini hisobga olmaganda, real pul qoldig'i (likvidliligi) ga talab formulasi quyidagicha bo'ladi⁹:

$$(M/P)^d = L(R, Y);$$

Bu yerda: R – foiz stavkasi; Y – real daromad.

Chiziqli bog'liqlikni e'tiborga olsak, quyidagicha formula hosil bo'ladi:

$$(M/P)^d = kY - hR$$

Bu yerda: k va h – pulga talabning daromadlar va foiz stavkasiga ta'sirchanligini ifodalovchi koeffitsientlar; R – foiz stavkasi (real foiz stavkasi).

Real foiz stavkasi nominal foiz stavkasidan inflatsiya sur'atini ayirib topiladi.

Daromad darajasining o'zgarishi foiz stavkasi o'zgarmas bo'lgan sharoitda ham pulga talabning ko'payishiga olib keladi. Bu grafikda pulga talab egri chizig'ining siljishi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

8.4. O'zbekistonda pul agregatlari va pul massasi tarkibi

Mamlakatda valuta bozorining erkinlashtirilishi hamda aholi va tadbirkorlik subyektlarining naqd pulga bo'lgan ehtiyojini qondirish borasida amalga oshirilgan ishlar savdo va pullik xizmat ko'rsatish sohasidagi subyektlar tomonidan naqd pullarni bank kassalariga topshirishilishini rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Natijada, 2018-yil davomida banklar kassalariga qabul qilingan naqd pul tushumlari hajmi 2017-yilga nisbatan 2,1 barobarga ortib, 83,1 trln. so'mni tashkil qildi.

2018-yil davomida bank kassalariga naqd pul tushumini topshirish ko'lamining oshishi bilan bir qatorda, naqd puldagi chiqimlar hajmi ham 2017-yilga nisbatan 1,9 barobarga oshib, 85,8 trln. so'mni tashkil etdi.

---

⁹ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 114

Pul massasi va uning tarkibi¹⁰

Ko'rsatkichlar nomi	01.01.2018-yil		01.01.2019-yil		O'tgan yil nisbatan, foizda
	mlrd. so'm	ulushi, foizda	mlrd. so'm	ulushi, foizda	
Pul massasi (M2), jami	73 223,5	100,0	83 733,6	100,0	114,4
<i>shu jumladan:</i>					
muomaladagi naqd pullar (MO)	19 448,9	26,6	22 164,2	26,5	114,0
naqd pulsiz mablag'lar	53 774,6	73,4	61 569,4	73,5	114,5
<i>shundan:</i>					
yuridik shaxslarning mablag'lari	42 777,6	58,4	48 074,1	57,4	112,4
jismoniy shaxslarning mablag'lari	10 997,0	15,0	13 495,3	16,1	122,7

2018-yilda naqd pul chiqimi hajmining keskin oshib ketishiga asosan ushbu davrda:

- tijorat banklarining valuta ayirboshlash shaxobchalari orqali chet el valutarini sotib olishga yo'naltirilgan naqd pullar hajmining 2017-yilga nisbatan 14,8 trln. so'mga ko'payganligi;

- aholi daromadining oshishi, shu jumladan ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar miqdorining oshirilishi natijasida mazkur to'lovlarga yo'naltirilgan naqd pul hajmining 10,2 trln. so'mga oshganligi o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Shuningdek, aholiga bank kartalaridagi mablag'larni istalgan paytda va miqdorda banklar va bankomatlar orqali naqd pul shaklida

¹⁰ O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to'g'risida" gi Qonuni, 1995-yil, 21- dekabr /www.lex.uz

yechib olish imkoniyatlari kengaytirilganligi, shu jumladan banklar tomonidan bozorlar, yirik savdo majmualari va xizmat ko'rsatish obyektlarida bankomatlar tarmog'ini ko'paytirilishi natijasida bank kartasidagi mablag'larni naqd ko'rinishida yechib olishga bank kassalaridan yo'naltirilgan naqd pul hajmi 2017-yildagi 3,1 trln. so'mdan 2018-yilda 12,3 trln. so'mgacha oshdi.

Bank kartalaridan jami yechib olinayotgan naqd pullarda bankomatlardan olingan mablag'lar ulushi 2017-yilda 3,1 foizni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2018-yilda 40 foizga yetdi.

8.2-jadval

Rezerv pullar va uning tarkibi

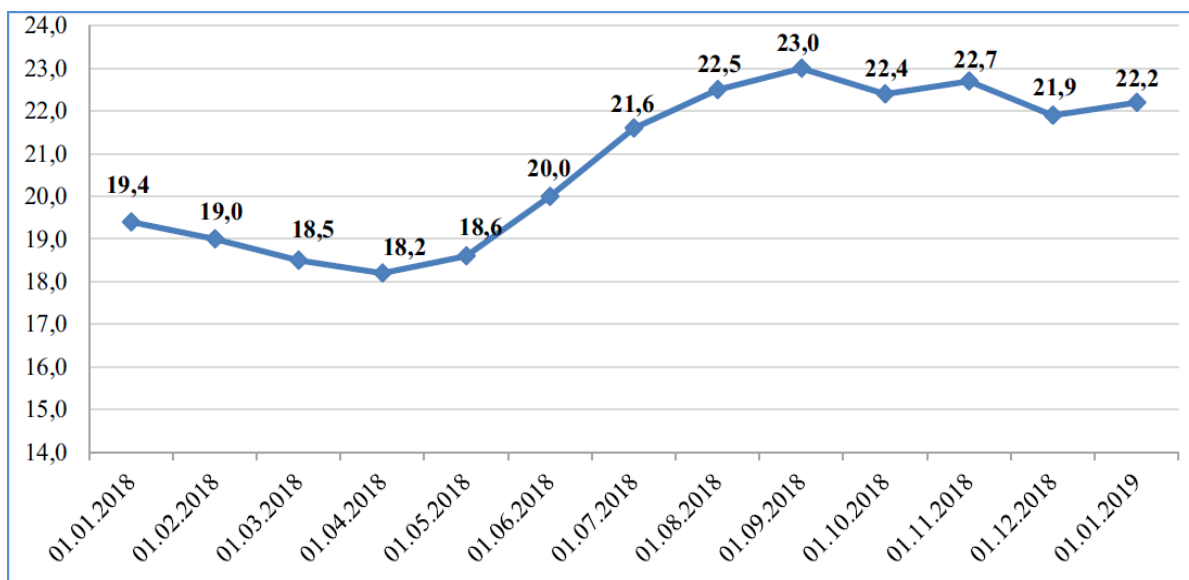
Ko'rsatkichlar nomi	01.01.2018-yil		01.01.2019-yil		O'tgan yilga nisbatan, foizda
	mlrd. so'm	ulushi, foizda	mlrd. so'm	ulushi, foizda	
Rezerv pullar, jami	31 923,7	100,0	31663,2	100,0	99,2
<i>shu jumladan:</i>					
Markaziy bankdan tashqaridagi naqd pullar	20 062,5	62,8	23122,3	73,0	115,3
banklarning vakillik hisob varag'idagi mablag'lari	6 661,1	20,9	5 378,1	17,0	80,7
banklarning majburiy zaxiralardagi mablag'lari	5 029,4	15,8	2 909,6	9,2	57,9
Markaziy bank mijozlarining depozitlari	170,7	0,5	253,2	0,8	148,3

2018-yilda bank kassalaridan chiqim qilingan naqd pullarning to'lov maqsadlari bo'yicha tahlili jami chiqimning 23 foizi ijtimoiy to'lovlarga, 24 foizi ish haqi to'lovlariga, 25 foizi naqd chet el valutasini sotib olishga, 7 foizi aholining banklardagi omonat hisob

varaqlaridan naqd pullar berishga, 14 foizi bank kartalaridagi mablagʻlarni naqdlashtirishga va 7 foizi boshqa naqd puldagi chiqimlar hissasiga toʻgʻri kelganligini koʻrsatmoqda.

Oʻz navbatida, 2018-yil davomida tijorat banklari tomonidan aholidan sotib olingan xorijiy valuta hajmining 2017-yilga nisbatan 3.1 barobarga (854 mln. AQSh dollaridan 2 695 mln. AQSh dollarigacha) oshganligi, naqd pulga boʻlgan jami 14,9 trln. soʻmlik yoki oʻrtacha bir oyda 1.2 trln. soʻm miqdordagi qoʻshimcha talabni yuzaga keltirdi.

Yuqoridagi omillar taʼsirida 2018-yilda muomaladagi naqd pullar hajmi oʻzgaruvchan dinamikaga ega boʻldi. Jumladan, muomaladagi naqd pullar hajmi 2018-yilning yanvar-mart oylarida mavsumiy omillar taʼsirida kamayib borish tendensiyasiga ega boʻlgan boʻlsa, aprel-sentabr oylari mobaynida oʻsib bordi.

8.2-rasm. 2018-yil davomida muomaladagi naqd pul hajmining oʻzgarishi, trln. soʻmda

2018-yilning IV choragida muomaladagi naqd pul hajmi nisbatan barqarorlashib, 2019-yilning 1-yanvar holatiga 22,1 trln. soʻmni tashkil qildi.

Iqtisodiyotda naqd pul muomalasini tashkil qilish va muomalaga chiqarilgan banknotlar tarkibini optimallashtirib borish borasidagi ishlar bilan bir qatorda, 2018-yilda xoʻjalik yurituvchi subyektlar tomonidan naqd pul tushumlarini bank kassalariga topshirish borasidagi mavjud tartibni soddalashtirish va inkassatsiya xizmati faoliyatini yanada

samarali tashkil etish yuzasidan ham muayyan ishlar amalga oshirildi.

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-oktabrdagi PF-5564-sonli "Tovar bozorlarida savdoni yanada erkinlashtirish va raqobatni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi Farmoni qabul qilinib, mazkur Farmon bilan:

- eng kam oylik ish haqining 20 barobaridan ortiq miqdorda kunlik o‘rtacha naqd pul tushumi bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga naqd pulni bank kassalariga inkassatsiya xizmatlari orqali yoki mustaqil ravishda kunlik topshirish;

- ushbu belgilangan miqdordan kam bo‘lgan kunlik o‘rtacha naqd pul tushumiga ega xo‘jalik yurituvchi subyektlarga esa naqd pulni bank kassalariga inkassatsiya xizmatlari orqali o‘zlari belgilagan davrlarda yoki mustaqil ravishda topshirish imkoniyati berildi.

Shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda muqobil inkassatsiya xizmatlarini tashkil etgan holda naqd pul tushumini faqat O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining inkassatsiya xizmati orqali topshirish tartibi bekor qilindi.

Qisqacha xulosalar

Pul to‘lov, jamg‘arish va qiymat o‘lchovi funksiyalarini bajaruvchi, yuqori likvidli tovardir. Pul tushunchasi faqatgina naqd pullar bilan cheklanib qolmasdan, uning tarkibiy elementlari likvidlilik darajasi tushib borishiga qarab agregatlarga ajratilgan. Makroiqtisodiy tahlilda e‘tibor ko‘proq M1 va M2 agregatlariga qaratiladi.

Pulga bo‘lgan umumiy talab bitimlar uchun pulga talab, ehtiyotkorlik vajidan pulga talab va moliyaviy aktivlar uchun pulga talab yig‘indisidn iborat.

Pulga bo‘lgan talab hajmi YaIM (daromad) hajmi, baholar darajasi, pulning aylanish tezligi va foiz stavkasiga bog‘liq.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Pulning mohiyatini tushuntiring va funksiyalariga izoh bering.
2. Pul agregatlari deganda nimani tushunasiz va uni belgilashda qaysi tamoyilga amal qilingan?
3. Pulga talabning klassik nazariyasi qanday asoslarga tayanadi?.
4. Pulga talabning keynscha nazariyasining mohiyati nimada va klassik nazariyadan nimasi bilan farq qiladi?

9-BOB. PUL TAKLIFI. PUL BOZORIDA MUVOZANAT

Reja:

9.1. Pul taklifi. Bank multiplikatori.

9.2. Pul taklifining kengaytirilgan modeli pul multiplikatori.

9.3. Pul bozorida muvozanat.

9.1. Pul taklifi. Bank multiplikatori

Pul taklifi (M) o‘z ichiga bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar (C) va zarur bo‘lganda (D) iqtisodiy agentlar bitimlar uchun ishlatishi mumkin bo‘lgan depozitlarni oladi¹¹:

$$M = C+D.$$

Aksariyat mamlakatlarda davlat pul chiqarishda monopol huquqqa ega. Uni amalga oshirish huquqi nisbatan mustaqil muassasa Markaziy bank ixtiyorida. “Markaziy bank O‘zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to‘lov vositasi sifatida banknotlar va tangalar ko‘rinishidagi pul belgilarini muomalaga chiqarish mutlaq huquqiga ega”⁶³. Ammo pul taklifini ko‘paytirish imkoniga yoki pul yaratish qobiliyatiga tijorat banklari ham ega. Ular kreditlar bera borib, to‘lov vositalari emissiyasini yoki kredit multiplikatsiyasini amalga oshiradi. Masalan, A bankning depoziti 2000 so‘mga o‘sgan bo‘lsa, zaxira normasi 20 % ga teng bo‘lganda (zaxira normasi – tijorat banklar depozitlarining ma‘lum qismini Markaziy bankda saqlab turish normasi), u 400 so‘mni Markaziy bankda zaxiralab, qolgan 1600 so‘mni qarzga beradi. Shunday qilib, A bank pul taklifini 1600 so‘mga ko‘paytiradi va u endi $2000+1600=3600$ so‘mni tashkil etadi. Ya‘ni, omonatchilarning depozitlardagi 2000 so‘mdan tashqari yana 1600 so‘m qarz oluvchilar qo‘lida qoladi. Agar, 1600 so‘m yana banka tushsa, (masalan, B bankka) unda 20 % ga teng bo‘lgan zaxira normasida u 320 so‘mni zaxirada qoldirib, 1280 so‘mni kreditga beradi hamda shu miqdorda pul taklifini oshiradi. Kredit berishning bu jarayoni so‘nggi pul birligidan foydalanishga qadar davom etadi. Yakuniy hisob kitob bank depozitlari jami 10000 so‘mga ko‘payganligini ko‘rsatadi. Bu jarayonni formula ko‘rinishida quyidagicha yozishimiz mumkin:

---

¹¹ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 87

$$M = (1/rr) \times D$$

bunda: M- pul taklifi hajmi; rr – majburiy zaxiralash normasi; D - dastlabki depozit.

Keltirilgan formuladan ko‘rinib turibdiki, pul taklifi 1/rr koeffitsientiga bog‘liq bo‘lib, uni bank multiplikatori yoki pul ekspansiyasi multiplikatori, deb ataladi. U ushbu bank zaxiralar normasida ortiqcha zaxiralarning bir pul birligi bilan yaratilishi mumkin bo‘lgan yangi kredit pullarining eng ko‘p miqdorini bildiradi.

9.2. Pul taklifining kengaytirilgan modeli, pul multiplikatori

Pul taklifining umumlashma modeli Markaziy bankning pul taklifidagi roli hamda pulning bir qismini depozitlardan naqd pullarga oqib o‘tishni hisobga olgan holda yoziladi. Bu model bir qator yangi o‘zgaruvchilarni o‘z ichiga oladi. Bular:

- pul bazasi (rezerv pullar, yuqori quvvatli pullar) – bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va tijorat banklari Markaziy bankda saqlaydigan depozitlar summasi;

- deponentlash koeffitsienti - $Cr = C/D$

Pul bazasini MB va bank rezervlarini R deb belgilasak,

$$B=C+R.$$

Pul taklifining kengaytirilgan modelini quyidagicha yozish mumkin⁶⁵:

$$M = \frac{Cr + 1}{Cr + rr} \cdot B \text{ yoki } M = m \cdot B$$

$(Cr + 1)/ (Cr + rr)$ nisbat pul multiplikatori deb yuritilib bir so‘mlik pul bazasi hisobiga necha so‘mlik pul taklifi yuzaga kelishini ko‘rsatadi.

Pul multiplikatorini – pul taklifining pul bazasiga nisbati ko‘rinishida yozish mumkin:

$$m = \frac{M}{B} = \frac{C+D}{C+R} = \frac{C/D + D/D}{C/D + R/D} = \frac{Cr + 1}{Cr + rr}$$

Cr miqdori – aholining o‘z mablag‘larini naqd pullar va depozitlar o‘rtasida qanday proporsiyada saqlashni tanlashga bog‘liq.

$rr = R / D$ miqdori esa – aholining nafaqat Markaziy Bank belgilab bergan majburiy rezerv normasiga, balki tijorat banklari saqlab turishni mo‘ljallanayotgan ortiqcha rezerv miqdoriga ham bog‘liq.

Demak, pul taklifi pul bazasi va pul multiplikatori miqdoriga bog‘liq ekan. Pul multiplikatori pul bazasining bir miqdorga oshishi natijasida pul taklifi qanday o‘zgarishini ko‘rsatadi.

Markaziy bank pul taklifini avvalambor, pul bazasiga ta’sir etish yo‘li bilan tartibga soladi.

Mamlakatda pul miqdori ko‘payadi, agar:

- pul bazasi o‘ssa;
- majburiy zaxiralash normasi pasaytirilsa;
- tijorat banklarining ortiqcha rezervlari kamaysa;
- naqd pullarningn depozitlar umumiy summasiga nisbati pasaysa.

9.3. Pul bozorida muvozanat

Pul bozori modeli pulga talab va taklifni birlashtiradi. Dastlab, soddalik uchun pul taklifi Markaziy Bank tomonidan nazorat qilinadi va $(M/P)^S$ darajasida qayd qilingan deb olamiz.

Agarda M -pul taklifini, P-narxlar darajasini bildirsa, M^*/P^* pul vositalarining real zaxirasi miqdorini ko‘rsatadi.

$$(M/P)^S = M^*/P^*$$

Bu yerda: M - pul taklifi darajasini bildiradi;

P – baholar darajasi (ushbu modelda ekzogen o‘zgaruvchi)ni ko‘rsatadi.

9.1-rasm real pul taklifi miqdoridagi foiz stavkasiga bog‘liq bo‘lmagan vaziyatni ko‘rsatadi. Shuning uchun real pul vositalari taklifi grafikda ko‘rsatayotganimizdek vertikal chiziq ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Bu holat foiz stavkasi qanchalik o‘zgarishiga qaramasdan real pul taklifi miqdori o‘zgarmasdan qolgan vaziyatni aks ettiradi.

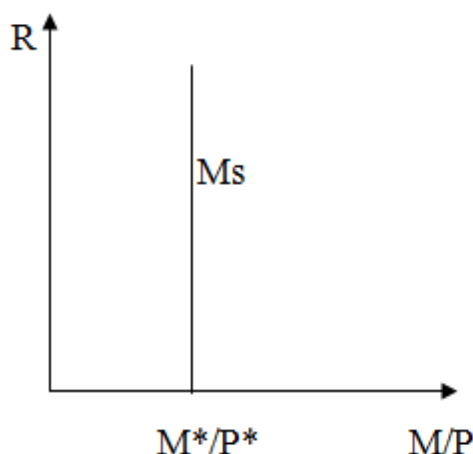
Baholar darajasini ham barqaror deb qabul qilamiz. Bu holatda real pul taklifi M^*/P^* ga teng va grafikda M^S to‘g‘ri chiziq

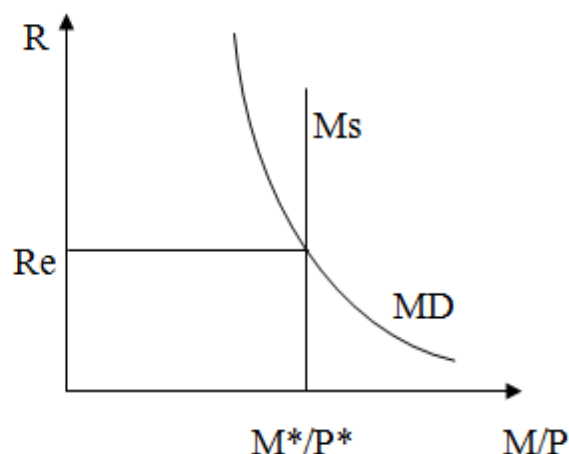
ko‘rinishiga ega bo‘ladi.

Pul talabi berilgan daromad darajasida foiz stavkasiga teskari proporsional egri chiziq ko‘rinishiga ega. Muvozanat nuqtasida pul talabi va taklifi o‘zaro teng, (9.2-rasm).

O‘zgarib turuvchi foiz stavkasi pul bozorini muvozanatda ushlab turadi. Foiz stavkasining o‘zgarishi natijasida iqtisodiy agentlar o‘z aktivlari tarkibini o‘zgartirgani tufayli pul bozorida muvozanatga erishish uchun vaziyatga ta‘sir etib uni o‘zgartirish zarur va mumkindir. Agar R juda yuqori bo‘lsa, pul taklifi unga bo‘lgan talabdan yuqori bo‘ladi. Iqtisodiy agentlar o‘zlarida to‘planib qolgan ortiqcha naqd pullarni aksiya va obligatsiyalarga aylantirib, ulardan qutilishga intilishadi.

9.1-rasm. Real pul vositalari zaxirasi taklifi grafigi

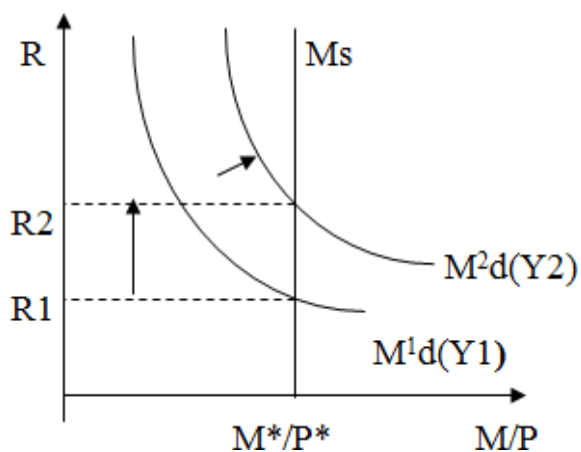

9.2-rasm. Pul bozorida muvozanat modeli

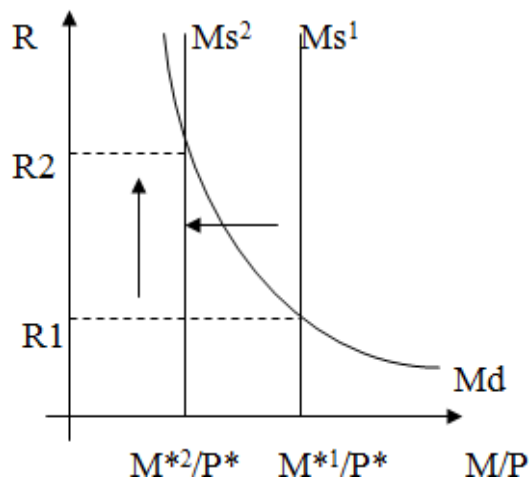
Yuqori foiz stavkasi, ta‘kidlanganidek, obligatsiyalar kursining pastroq darajasiga mos keladi. Shu sababli, arzon obligatsiyalarni (kelajakda foiz stavkasi pasayishi oqibatida ular kursi o‘shini ko‘zda tutib) sotib olish foydali bo‘ladi.

Banklar, $M_s > M_d$ bo‘lgani uchun foiz stavkasini pasaytira boshlaydi. Asta-sekin iqtisodiy agentlar o‘z aktivlari tarkibini o‘zgartirishi va banklar tomonidan foiz stavkasining o‘zgartirilishi oqibatida pul bozorida muvozanat tiklanadi. Foiz stavkasi pasayib ketgan holatda teskari jarayon ro‘y beradi.

Foiz stavkasi va pul massasi muvozanatli darajasining o‘zgarib turishi pul bozorining ekzogen o‘zgaruvchilari – daromadlar darajasi va pul taklifining o‘zgarishi natijasida ham ro‘y beradi.

9.3-rasm. Daromadlar darajasining oshishi natijasida pulga talabning o'zgarishi.

9.4-rasm. Pul taklifining kamayishi natijasida bozoridagi muvozanatning o'zgarishi.

Grafik ko'inishda, bu, pul talabi va pul taklifi egri chiziqlarining siljishi sifatida namoyon bo'ladi (9.3, 9.4-rasmlar).

Daromadlar darajasining Y_1 dan Y_2 ga qadar o'sishi (9.3-rasm) pulga talabni M^1d dan M^2d gacha oshishiga va foiz stavkasini R_1 dan R_2 ga qadar ko'tarilishiga olib keladi. Pul taklifining kamayishi ham foiz stavkasining ko'tarilishiga va muvozanat nuqtasining o'zgarishiga olib keladi.

Pul bozoridagi muvozanatni o'rnatish va saqlab turish mexanizmi qimmatli qog'ozlar bozori rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida muvaffaqiyatli amal qiladi. Pul bozoridagi muvozanat tovarlar va xizmatlar bozoridagi muvozanat singari makroiqtisodiy muvozanatning muhim tarkibiy qismidir.

Qisqacha xulosalar

Pul emissiyasi faqat Markaziy bank vakolatiga kirsa-da, tijorat banklari ham kredit berib pul taklifini ko'paytirish qobiliyatiga ega.

Tijorat banklarining pul taklifini keltirib chiqarish imkoniyati majburiy zaxira normasini belgilash orqali tartibga solib turiladi.

Umumiy pul taklifi nafaqat joriy hisoblardagi mablag'lardan, balki aholi qo'lidagi naqd pullardan ham tashkil topadi. Pul taklifi miqdori majburiy zaxira normasi, deponentlash koeffitsienti va pul bazasi miqdoriga bog'liq.

Mahsulotlar bozoridagi kabi pul bozoridagi ham pulga bo'lgan

umumiy talab va taklif muvozanat nuqtada kesishadi. Mahsulotlar bozorida muvozanat nuqtani narxlar tengligi asoslasi, pul bozorida esa bunday tenglikni foiz stavkasi belgilaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Pul taklifi asosida nimalar yotadi? Bank multiplikatori qanday aniqlanadi?
2. Pul bazasining mohiyatini tushuntirib bering.
3. Pul taklifining umumiy modeli mohiyatini tushuntirib bering.
4. Deponentlash koeffitsienting pasayishi pul multiplikatori va pul taklifiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Pul bozoridagi muvozanat nuqtasi nimani bildiradi? Pul bozorida muvozanat qay yo'sinda ta'minlanadi?

10-BOB. DAVLAT BUDJETI. SOLIQLAR

Reja:

- 10.1. Davlat budjetining mohiyati va funksiyalari.**
- 10.2. Davlat budjeti xarajatlari.**
- 10.3. Soliqlarning turlari va funksiyalari.**
- 10.4. Davlat budjetining soliqlarga ko‘ra tarkibi. Soliq yuki.**
- 10.5. O‘zbekiston Respublikasida soliq islohotlarining o‘ziga xos xususiyatlari.**

10.1. Davlat budjetining mohiyati va funksiyalari

Davlat o‘z iqtisodiy funksiyalarini bajarishda moliyaviy manba sifatida davlat budjetiga tayanadi.

Davlat budjeti mamlakat moliya tizimining markaziy unsuri bo‘lib makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Davlat budjeti moliyaviy balans sifatida ikki qismdan iborat bo‘lib, bu qismlarni sodda qilib daromadlar va xarajatlar deb atash mumkin.

Davlat budjeti daromadlari soliq va soliq bo‘lmagan tushumlar hisobiga shakllansa-da, makroiqtisodiy tahlilda u soliqlar hisobigagina shakllanadi deb qaraladi.

Davlat budjeti xarajatlari tarkibida iqtisodiyotga xarajatlar, markazlashgang investitsiyalarni moliyalashtirish, ijtimoiy himoya, ijtimoiy soha, davlat boshqaruv va sud idoralarini moliyalashtirish moddalari mavjud.

Davlat budjet xarajatlarini (davlat xarajatlari va transfert to‘lovlari) ko‘paytirish yoki qisqartirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga aralashadi. Davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari yoki budjet siyosati tovar va xizmatlarning davlat xaridi, YaIMni taqsimlash va qayta taqsimlash, ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, davlat budjetining daromadlar va xarajatlar qismidagi mutanosiblikni ta‘minlash, ishlab chiqaruvchilarga moliyaviy yordam shakllarini ko‘rsatish, baholar ustidan nazorat o‘rnatish, eksport va import qilinadigan tovarlarga kvotalar o‘rnatish va shuningdek, mamlakat aholisini himoya qilish maqsadida olib borilayotgan chora-tadbirlar majmuasidan iborat.

Davlat tomonidan ko‘rsatiladigan moliyaviy yordamlar dotatsiya, subvensiya va subsidiya shakllarida olib boriladi.

Subsidiyalar – bu, pul yoki natura ko‘rinishidagi yordam turi bo‘lib, budjet va budjetdan tashqari fondlardan ko‘rsatiladi. Subsidiyalar bevosita va bilvosita bo‘lishi mumkin. Bevosita subsidiyalarga kapital qo‘yilmalar, ilmiy tadqiqotlar, kadrlarni qayta tayyorlashga ajratilgan mablag‘lar kirsa, bilvosita subsidiyalarga soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish, pasaytirilgan bojxona bojlari va boshqalar kiradi.

Bundan tashqari davlat aholini davlat transfertlari ko‘rinishida himoya qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ko‘p qirrali soliqlar tizimidan foydalaniladi. Aholi davlat budjetiga har oyda olgan daromadlariga qarab daromad solig‘i to‘laydi, korxonalar esa olgan foydasiga qarab foydadan soliq to‘laydilar. Shu kabi juda ko‘p mavjud soliq turlaridan oqilona va ilmiy asosda foydalanish orqali davlat soliq siyosatini, soliq stavkalari miqdorlarini va imtiyozlari turlarini aniqlaydi va shu bilan butun makroiqtisodiy vaziyatga ta‘sir ko‘rsatadi. Soliqlarni o‘zgartirish orqali investitsiyalar va jamg‘armalar rag‘batlantiriladi.

Davlat budjeti mablag‘lari hukumatning daromadlarni va resurslarni qayta taqsimlash funksiyasin bajarishi uchun imkoniyat yaratadi.

10.2. Davlat budjeti xarajatlari

Davlat budjeti xarajatlari davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining moddiy mazmunini aks ettiradi. O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti xarajatlarining keyingi yillardagi tarkibiy tahlillari ko‘rsatadiki, xarajatlar nominal mazmunda (mutlaq ko‘rsatkichlarida) ortib borayotganligi kuzatishimiz mumkin. Lekin, uning yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog‘ining kamayib borish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Shu bilan bir qatorda davlat budjeti xarajatlari tarkibida ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy himoyalash xarajatlarining izchil ravishda ortib borayotganligi davlatimiz tomonidan kuchli ijtimoiy siyosatning moliyaviy asoslarini shakllantirilayotganligini kuzatishimiz mumkin. Buni quyidagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkin.

10.1-jadval

Davlat budjeti xarajatlari (YaIM ga nisbatan % da)

Ko'rsatkichlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Davlat budjeti xarajatlari, jami						20,5	20,5	19,8	19,6
aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash								10,9	10,5
								2,1	2,1
								1,3	1,3
Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, sud organlari xarajatlari								0,8	0,8
						3	3	4,7	4,9

Manba. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari

Davlat budjeti xarajatlarining tarkibidagi ijtimoiy-madaniy tadbir xarajatlari yil sayin oshib borgan. Keyingi 5 yil mobaynida jami budjet xarajatlarining tarkibida ijtimoiy sohaga qilinayotgan xarajatlar 2012-yilda 58,3%dan 2018-yilda 58,6% gacha o'sib borgan. Ushbu holat o'z navbatida, jahondagi barcha davlatlar orasida eng yuqori ko'rsatkichni tashkil etadiki, o'z navbatida Respublikamizda izchil amalga oshirilayotgan ijtimoiy islohotlarning uzoq, strategik ahamiyatga ega ekanligidan dalolatdir. shuningdek, ushbu xarajatlarning o'sib borishi bilan birga ular davlat budjeti xarajatlari tarkibida eng yuqori salmoqni tashkil etmoqda 7 yilga kelib ushbu xarajatlarning jami davlat budjeti xarajatlaridagi salmog'i 10,6 %ni takil etgan. Lekin ushbu xarajatlar nominal mazmunda o'sib borgan.

Markazlashtirilgan investitsiyalarni budjetdan moliyalashtirish 2012-yilda 1174 mlrd. so'm, 2013-yilda 1300 mlrd. so'mni va 2017-yilda 2104 so'mni tashkil etgan. Bu o'z navbatida hozirgi kunda amalga oshirilayotgan iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va yangilash, innovatsion texnologiyalarni keng joriy qilish bilan bog'liq yirik va

strategik ahamiyatga ega bo'lgan loyihalarni moliyalashtirishda budget investitsiyalarining ham ahamiyati yuqoriligidan dalolat beradi.

Ta'lim va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, kapital ta'mirlash va jihozlash fondiga ajratililayotgan mablag'larning oshib borishi ta'lim va tibbiyot muassasalarini modernizatsiya qilish orqali ta'lim va soliqni saqlash bo'yicha xizmatlar sifatini yanada yuksaltirish, pirovardida aholining intellektual salohiyati va turmush farovonligini yuksaltirishda davlat budjeti alohida ahamiyatga ega bo'layotganini tasdiqlaydi. Foizni tashkil etgan bo'lsa, 2017-yilga kelib bu xarajatlar 4,4 foizni tashkil etgan. Demak, nominal mazmunda ushbu xarajatlar qariyb 2 barobardan ko'p o'sgan bo'lsa-da, ularning budget xarajatlaridagi 0,5 f.b.ga ko'paygan.

Yuqoridagi jadvaldagi budget xarajatlari budget siyosatining asosiy yo'nalishlarini o'zida ifoda etib, unda tabiiy ravishda ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash masalalari ustuvor ekani kuzatilmogda. Davlat budjetining ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari asosan ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, ilm-fan, ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy nafaqalardan tashkil 2010–2018-yillardagi davlat moliyasi tizimi barqarorligini ta'minlash bo'yicha islohotlardagi muhim qadamlardan biri bu bir nafar o'quvchiga (tarbiyalanuvchiga) xarajatlarning bazaviy me'yorlaridan kelib chiqqan holda maktabgacha tarbiya bolalari muassasalari, umumta'lim maktablari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarning budjetini rejalashtirish va xarajatlarini moliyalashtirish tartibini joriy etilgan.

10.3. Soliqlarning turlari va funksiyalari

Soliqlar majburiy to'lovni ifoda etuvchi pul munosabatlarini bildirib, bu munosabatlar soliq to'lovchilar (huquqiy va jismoniy shaxslar) bilan soliqni o'z mulkiga aylantiruvchi davlat o'rtasida yuzaga keladi.

Korxonalar va tashkilotlar aholiga xizmat ko'rsatganida, ishlar bajarganida yoki bozorlarda oldi-sotdi qilganda ham pul to'lovlari mavjud. Lekin ular soliq bo'la olmaydi. Soliq munosabati bo'lish uchun davlat mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot qiymatini taqsimlash yo'li bilan majburan davlat budjetiga mablag to'plash jarayonini amalga oshiradi.

Soliqlarning o'ziga xos belgilari mavjud bo'ladi, ularga: majburiylik, xazinaga tushishlik, qat'iylik va doimiylik, aniq soliq to'lovchi uchun ekvivalentsizlik belgilari mavjuddir.

Birinchi belgi-majburiylik. Soliq va yig'imlar majburiy bo'ladi, bunda davlat soliq to'lovchining bir qism daromadlarini majburiy badal sifatida budjetga olib qo'yadi. Bu majburiylik Oliy Majlis tasdiqlab bergan Soliq Kodeksining tamoyili asosida amalga oshiriladi. Demak, majburiylik belgisi huquqiy tomondan davlat uchun kafolatlangan.

Ikkinchi belgi soliqlarning davlat mulkiga aylanishidir. Soliqlar albatta xazinaga-davlat budjetiga va boshqa davlat pul fondlariga tushadi. Bordi-yu, to'lov boshqa ixtiyoriy fondlar - «Iste'dod», «Yoshlar ittifoqi», «Nuroni», «Mahalla» jamg'armalariga tushsa, unda soliq munosabati bo'lmaydi. Chunki majburiylik tamoyili yo'q, u to'lov davlat mulkiga tushmaydi.

Soliqlar qat'iy belgilangan va doimiy harakatda bo'ladi. Tarixda 50 va 100 yillab o'zgarasdan harakatda bo'lgan soliqlar mavjud. Ilmiy asosi qancha chuqur bo'lsa soliqlar shuncha qat'iy va uzoq yillar o'zgarasdan harakat qiladi yoki juda kam o'zgaradi.

To'langan soliqlar mamlakat miqyosida hammaga bir xil miqdorda qaytib keladi. "Soliqqa tortish tizimida eng muhimi – bunda soliqlarning ichki mohiyati mujassamlashgan, u soliqlarni to'liq va samarali qaytarilish tamoyiliga amal qilishi kerak. Faqatgina soliqlarning to'liq, manzilli va samarali qaytarilishligigina soliq mexanizmini ijtimoiy takror ishlab chiqarishning eng muhim bo'g'inlaridan biriga aylantiradi".

Lekin, davlatga to'langan soliq summasi to'lovchining shaxsan o'ziga to'liq qaytib kelmaydi, ya'ni u ekvivalentsiz pul to'lovidir. Masalan, soliq to'lovchi bu yili davlatning sog'liqni saqlash va maorif xizmatlaridan hech foydalanmagan bo'lishi mumkin.

Lekin bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma soliq to'lovchilarning to'lagan soliq va yig'imlari davlatning ularga ko'rsatgan xilma-xil xizmatlari (mudofaa, xavfsizlikni ta'minlash, tartib-intizomni o'rnatish va boshqa ijtimoiy-zaruriy xizmatlar) orqali o'zlariga qaytib keladi.

Demak, soliq to'lovchilar nuqtai nazaridan olganda hamma soliqlar bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning ko'rsatgan ijtimoiy

xizmatlari uchun to‘lanadigan (to‘lov) haqdir.

Soliqlar budjetga va davlat pul fondlariga kelib tushadigan, majburiy xarakterga ega bo‘lgan pul to‘lovi munosabatlaridir. “Shuningdek, soliqlar iqtisodiy kategoriya bo‘lganligi uchun bozor iqtisodiyoti munosabatlari, shu jumladan, moliyaviy munosabatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Bozor iqtisodiyoti erkin iqtisodiyotdir, ya’ni har bir huquqiy shaxs, tadbirkor o‘z tovariga erkin baho belgilashi, mahsulot yetkazib beruvchini topishi va o‘zi iste’molchini topib unga mahsulotni sotish huquqiga ega. Shuning uchun davlat ularning bir qism daromadlarini taqsimlab, budjetga oddiy ajratma sifatida ololmaydi. Soliq qilib olish uchun Oliy majlisning qarori zarur, ya’ni qonun bilan olingan to‘lov budjetga o‘tadi. Erkin iqtisodiyot sharoitida soliqlar ham erkin, ochiq, aniq bo‘ladi, demokratik to‘lovga aylanadi”.

Soliqlar iqtisodiy kategoriya bo‘lganligidan to‘lovchilar va budjet o‘rtasida daromadlar taqsimlanayotganda tomonlarning iqtisodiy manfaatini, albatta, e’tiborga olish zarur. Soliq to‘lovchilar daromadini davlat istaganicha ololmaydi, soliqlarni budjetga olishning ma’lum chegarasi mavjud. Bu haqda ko‘plab yirik iqtisodchilar va davlat arboblari o‘z asarlarida ko‘rsatib o‘tgan. Uni davlat, shu bilan birga soliq to‘lovchilarning mahsulot ishlab chiqarish va foyda olishdagi faoliyatini hisobga olib soliq belgilanadi. Ikkinchi tomondan, soliqlardan makroiqtisodiyotni rivojlantirish, bozor infratuzilmasini yaratish va boshqa umumdavlat maqsadlari uchun yetarli moliyaviy resurslar to‘plash uchun foydalaniladi. Soliqlarning mohiyati soliq to‘lovchilar bilan davlat o‘rtasidagi doimiy, uzoq muddatli munosabatlarda o‘z ifodasini topadi. Aniqroq aytsak, bu yerda iqtisodiy munosabat, ya’ni pul munosabati mavjuddir.

Markazlashgan pul fondini va davlatning boshqa fondlarini majburiy tashkil etadigan soliq va yig‘imlar turlarining yig‘indisiga soliqlar tizimi deb ataladi. Bu ta’rifda soliq va yig‘imlar yagona mohiyat, ya’ni «majburiy xarakterga ega bo‘lgan munosabat» va ularning bir-biri bilan bog‘liqligi va nihoyat budjetga tushishligini ko‘rsatadi. Bu O‘zbekiston Respublikasi soliq Kodeksi mazmuniga mos keladi. Shu yerda bahsli masala ham mavjud, ya’ni davlatning budjetdan tashqari fondlariga (pensiya, ijtimoiy sug‘urta, bandlik, yo‘l fondlari va boshqalarga) to‘lovlarni ham majburiylik nuqtai nazardan

soliq tizimiga kiritish muammosi mavjud. O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksiga binoan soliqlar tizimi umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig‘imlarni o‘z ichiga oladi (10.2-jadval).

10.2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida soliqlar tizimi tarkibi

Umumdavlat soliqlari.	Mahalliy soliqlar va yig‘imlar
1-Yuridik shaxslar daromadiga (foydasiga) soliq.	1-Mol-mulk solig‘i.
2-Jismoniy shaxslar daromadiga soliq.	2-Yer solig‘i.
3-Qo‘shilgan qiymat solig‘i.	3-Yagona soliq.
4-Aksiz solig‘i.	4-Jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg‘isi va suyultirilgan gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq
5-Yer osti boyliklaridan foydalanish solig‘i.	5-Boshqa to‘lovlar.
6-Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.	
7-Bojxona boji.	
8-Davlat boji.	
9-Boshqa to‘lovlar.	

10.2-jadvalda ko‘rinib turibdiki, hozirgi kunda soliqlar kodeksida 6 ta umumdavlat (respublika) soliqlari va 5 ta mahalliy soliqlar kiradi. Soliqlarni obyekt va iqtisodiy mohiyati bo‘yicha guruhlanadi. Soliqlarni guruhlash iqtisodiyotga ijobiy va salbiy ta’sirlarni o‘rganishning ilmiy va amaliy uslubidir.

Soliqlar soliqqa tortish obyektiga qarab to‘rt guruhga bo‘linadi:

- oborotdan olinadigan soliqlar;
- daromaddan olinadigan soliqlar;
- mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlar;
- yer maydoniga qarab olinadigan soliqlar.

Oborotdan olinadigan soliq'larga qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksiz solig‘i, bojxona va yer osti boyliklari qiymatidan olinadigan soliqlar kiradi. Lekin oborot (aylanma) tushunchasi bizning qonunchiligimiz bo‘yicha ilgari dek mahsulot realizatsiyasi oborotidan emas, balki mahsulotlarni yuklab yuborgan qiymat bilan o‘lchanadi Yalpi tushumdan olinadigan yagona soliq ham oborotdan olinadigan soliq'larga kiradi.

Daromaddan olinadigan soliq'larga huquqiy shaxslarning

daromadiga (foydasiga), jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq, savdo tashkilotlarining yalpi daromadidan soliqlari kiradi. Bu guruh soliqlarga ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i ham kiradi.

Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlarga mol-mulk solig'i, ekologiya, avtomobil mashinalarini qayta sotish solig'i va boshqalar kiradi.

Yer maydonlaridan olinadigan soliqlarga qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilarning yagona yer solig'i va yuridik (noqish-loqxo'jalik) va jismoniy shaxslarning yer soliqlari kiradi.

Iqtisodiy mohiyatiga qarab soliqlar egri va to'g'ri soliqlarga yoki bevosita va bilvosta bulinadi.

To'g'ri soliqlarni bevosita soliq to'lovchilarning o'zi to'laydi, ya'ni soliqni huquqiy to'lovchisi ham, haqiqiy to'lovchisi ham bitta shaxs bo'ladi. To'g'ri soliq yukini boshqalarga ortish holati bu yerda bo'lmaydi. Bu soliqlarga hamma daromaddan to'lanadigan va barcha mulk soliqlari kiradi.

“To'g'ri soliqlardan to'gridan-to'g'ri daromaddan soliq to'langanligi uchun soliqlar stavkasining kamaytirilishi korxonalar daromadining ko'p qismini ularga qoldirib, investitsiya faoliyatini kengaytirish imkonini yaratib, bozor iqtisodiyotini rivojlantiradi. Bu soliqlarning stavkalari ko'paytirilsa, biznes imkoniyatlari kamaya borib, iqtisodiy rivojlanishni susaytiradi.

10.3-jadval

O'zbekiston Respublikasi soliqlarining obyektiga ko'ra guruhlanishi

Tog'ri soliqlar	Egri soliqlar
1-Yuridik shaxslar foydasidan (daromadidan) olinadigan soliq	1.-Qo'shilgan qiymat solig'i
2.Jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliq	2.-Aksiz solig'i
3-Yer solig'i	3-Jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va suyultirilgan gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq
4.Mol-mulk solig'i	4-Bojxona to'lovlari va boshqalar
4-.Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq	
5-Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	

Demak, bu guruh soliqlarning stavkalari to‘gridan-to‘gri bozor iqtisodiyoti bilan chambarchas bog‘langandir”⁶⁹.

Egri soliqlarni huquqiy to‘lovchilari mahsulot (ish, xizmatni) yuklab yuboruvchilardir (xizmat ko‘rsatuvchilardir). Lekin soliq og‘irligini haqiqatdan ham budjetga to‘lovchilari tovar (ish, xizmat) ni iste‘mol qiluvchilardir, ya‘ni xakikiy soliq to‘lovchilar bu yerda yashiringan. Bu soliqlar tovar (ish, xizmat) qiymati ustiga ustama ravishda qo‘yiladi.

Bu soliqlarning ijobiy tomoni mamlakatda ishlab chikarilgan tovarlarni chetga chiqib ketishini chegaralaydi, mamlakat ichida tovarlar ko‘p bo‘lishiga yordam beradi. Egri soliqlar orqali tovarlar qiymati oshirilmasa, bozorlarda ularning taqchilligi ortadi. Egri soliqlar stavkasining asosli ravishda oshirilishi korxonalar faoliyatining moliyaviy yakuniga to‘gridan to‘gri ta’sir etmaydi, ya‘ni investitsion faoliyatini qiskartirmaydi. Ammo soliq stavkasi tahlil kilinmasdan oshirib yuborilsa korxonalar mahsulotlarini sotishda qiyinchilikka uchrab, foydasi va budjetga to‘lovlari kamayishi mumkin.

Bu soliqlarning yana bir tomoni muomaladagi ortiqcha pul massasini kamaytirib, inqirozni jilovlab boradi. Birok bu soliqlar mehnat bilan band bo‘lgan aholining real daromadini pasaytiradi. Korxonalarda to‘gri soliqlar stavkasini kamaytirish hisobiga berilgan imkoniyat ko‘proq mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirib, tovarlar assortimentining oshishini ta’minlashi kerak.

Jaxon soliq amaliyotida to‘g‘ri va egri soliqlar nisbatiga qarab u yoki bu mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishi yoki iqtisodiy kiyinchiliklarni borligini tahlil qilib berish mumkin. Masalan. AQShda to‘g‘ri soliqlar salmog‘ining budjet daromadida 90 foizga yakin bo‘lishi bu yerda rivojlangan bozor iqtisodiyoti mavjudligidan darak beradi.

Egri soliqlar tarkibiga QQS, aksiz solig‘i, bojxona boji, yer osti boyliklaridan foydalanish soliqlari kiradi. Yuqorida aytib utilganidek, to‘gri va egri soliqlar yagona soliq tizimini tashkil etib bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan. Umumiy soliq summasi o‘zgarmagan holda birining stavkasini kamaytirish ikkinchisini stavkasini oshirishni talab etadi.

Soliqlarning umumdavlat (respublika) va mahalliy soliqlarga bulinishi hukumat idoralarining respublika hukumati va mahalliy hukumatlarga bo‘linishi asosida kelib chiqadi. Har bir xokimiyat idoralari O‘zlarining bajaradigan muhim vazifalaridan kelib chiqib, O‘z budjetiga va uni ta‘minlaydigan soliqlar ga ega bo‘lishi kerak. Respublika hukumati umumdavlat miqyosida katta vazifalarni mudofaa, xavfsizlikni saqlash, tartib intizom infrastrukturasi yaratish, mehnatkashlarga ijtimoiy himoyasini tashkil etish va boshqa bir kator yirik vazifalarni bajaradi. Shuning uchun uning budjeti ham soliqlar i ham salmokli bo‘lishi shart. QQS, aksiz solih, yuridik shaxslarning daromadi (foydasi)dan, fuqarolar daromadidan olingan soliqlar respublika budjetiga tushadi. Umumdavlat soliqlar ining muhim xususiyati shundaki, respublika budjetiga tushadigan soliqlar dan mahalliy budjetlarni boshqarib borish uchun ajratma sifatida tushushi mumkin. Bordi-yu, ajratma etmasa subvensiya yoki subsidiya beriladi. Agar kelgusi yil mahalliy budjetlarning o‘z manbalari (soliqlari) ko‘payib qolsa, respublika soliqlar dan ajratma berishning xojati qolmaydi. Respublika va mahalliy soliqlar yagona mohiyatiga ega bo‘ladi, budjetga to‘klanishi lozim bo‘lgan to‘lovlardir. Mahalliy soliqlar hukumatlar bajaradigan vazifalariga qarab belgilanib, ularga doimiy va to‘liq biriktirib beriladi. Mahalliy hukumatlar asosan mehnatkashlarga yakin bo‘lganligidan ularga ijtimoiy masalalarni maktab, sog‘likni saqlash, madaniyat, maorif, shahar va qishloqlar obodonchiligi kabi vazifalarni bajaradi. Lekin bu soliqlar va yig‘imlar ularning budjet Xarajatlarining 30-40 foizini qoplaydi, xolos. Keyingi vaqtlarda mahalliy budjetlar daromadlari salmog‘ini 50-60 foizga yetkazish kabi hukumat qarorlari mavjud. Mahalliy budjetlar daromadlarini ko‘paytirish eng dolzarb masalalardan biridir. Faqat o‘z daromad manbaiga to‘liq ega bo‘lgan mahalliy hukumatlar o‘z faoliyatlarini to‘liq amalga oshirishlari mumkin. Aks holda, har xil moliyaviy kamchiliklarga yo‘l qo‘yish ehtimoli bor. Mahalliy soliqlarning muhim xususiyati shundaki ular faqat shu hududning budjetiga tushadi. Boshqa budjetlarga ajratmalar berilmaydi Mahalliy budjetlarning soliq va yig‘imlari kam bo‘lganligidan bu budjetlarning daromadlar va xarajatlarini barqarorlashtirish (balanslashtirish) ancha murakkabdir. Bu masalani

yechishda ilgari ko‘rsatganimizdek hududdan respublika budjetiga tushadigan soliqlardan ajratmalar beriladi. (masalan, QQS, daromad solig‘i va boshqalar). Amaliyotda shu soliqlardan mahalliy budjetlarga ular budjetini barqarorlashtirish uchun 100 foizgacha ajratma bermasdan turib subvensiya (maqsadli yordam) berish hollari uchraydi. Vaholanki, mahalliy hukumatlarni o‘z hududlaridan tushadigan soliqlarni undirishga qiziqtirish uchun 100 foizgacha ajratmalar berish maqsadga muvofiqdir.

Subvensiya yoki subsidiya uslublari esa mahalliy hukumatlarning respublika hukumatiga murojaat etish lozimligini bildirib, ularni o‘z hududlaridagi soliqlar to‘liq undirilishini qiziqtirmaydi, ulardagi bo‘q beg‘amlilik kayfiyatini kuchaytiradi.

Soliq tizimining takomilashganligi soliq turlari, stavkalari, soliqlarning davlat budjeti tarkibidagi daromadining nisbati mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga qay darajada mos kelishi, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish, mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirish maqsadlariga mutanosibli bilan belgilanadi.

10.4. Davlat budjetining soliqlarga ko‘ra tarkibi. Soliq yuki

Respublikamizda 1992-yilda jami 24 turdagi soliqlar va yig‘imlar amalda bo‘lgan bo‘lsa ularning soni 2000-yili 17 tagacha, 2017-yilga kelib esa 10 tagacha qisqardi. Soliqlar turining qisqarishi ayrim soliqlarning bekor qilinishi, ayrimlarini esa qo‘shib yuborish-unifikatsiya qilish hisobiga ta‘minlandi. Masalan ijtimoiy infratuzilma solig‘iga obodonlashtirish yig‘imi qo‘shib yuborilgan bo‘lsa, 2006-yilda ekologiya solig‘i mutlaq bekor qilindi.

2000–2017-yillarda foyda solig‘i stavkasi 31 %dan 8 foizga tushirildi, Shuningdek, tadbirkorlik subyektlaridan olinadigan yagona soliq unifikatsiya qilindi, ya‘ni unga nobudjet davlat jamg‘armalariga o‘tkaziladigan majburiy to‘lovlardan yagona yo‘l jamg‘armasi, maktab ta‘limini rivojlantirish jamg‘armasiga ajratmalar ham qo‘shib yuborildi.

**Davlat budjeti daromad qismining bajarilishi
(YaIMga nisbatan % da)**

Ko'rsatkichlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Daromadlar jami	22,1	21,9	22,0	22,0	21,9	21,3	20,6	19,9	19,4
1. Bevosita soliqlar	5,8	5,8	5,6	5,3	5,1	5,1	4,9	4,6	3,8
2. Bilvosita soliqlar	11,1	10,6	10,8	11,3	11,6	11,2	10,6	10,5	10,1
3. Resurs to'lovlari hamda mulk solig'i	3,4	3,4	3,4	3,3	3,0	2,8	2,7	2,8	3,1
4. Boshqa daromadlar	1,8	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,4	2,1	2,4

Yagona soliq stavkasi 2007-yilda 13 % ga, 2012-yilda esa 5 % gacha pasaytirildi. Bu chora tadbirlar iqtisodiyotga soliq yukini kamaytirish imkonini berdi. Agar davlat budjeti daromadlarining YaIMdagi ulushi 2000-yilda 28,5 % bo'lgan bo'lsa 2005-yilda 22,5 % ni 2018-yilda 19,4 % ni tashkil etdi (10.4-jadval).

Bizga ma'lumki Yagona yo'l jamg'armasi, Maktab ta'limini rivojlantirish jamg'armasi, Pensiya jamg'armasi va Bandlilikka ko'maklashish jamg'armasini o'z ichiga olgan davlat nobudjet fondlariga to'lovlar ham soliq mazmuniga ega bo'lib tovarlarlar va xizmatlar tannarxiga, ularning sotilish bahosi ko'tarilishiga, raqobatbardoshligi pasayishiga olib keladi, shuningdek korxonalar moliyaviy resurslari qisqarishini keltirib chiqaradi. Nobudjet davlat jamg'armalarini ham qo'shib hisoblanadigan jamlanma budjet daromadlarining YaIMdagi ulushi sifatida aniqlanadigan soliq yukining ham kamayishini kuzatishimiz mumkin. 2001–2017-yillar davomida iqtisodiyotga umumiy soliq yuki 40 foizdan 29 foizgacha pasaytirildi. Iqtisodiyotga soliq yukining pasaytirilishi korxonalarining moliyaviy resurslarining ko'payishiga olib keldi. “ Bu o'z navbatida investitsiya–larning ko'payishi, korxonalarining aylanma mablag'larini to'ldirish, ishchi va xizmatchilarning ish haqi va daromadlarini oshirish uchun qo'shimcha manba bo'lib xizmat qilmoqda. 2014-yilda yuridik shaxslar daromadiga solinadigan soliq stavkasi 8.5%

dan 8%ga, kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun yagona ijtimoiy to'lov 25% dan 15%ga pasaytirildi.

Natijada iqtisodiyotga davlat budjeti daromadlari bo'yicha hisoblanadigan soliq yuki 20,6 % gacha pasaydi.

Bu yillar davomida soliq yukining pasayishi soliq stavkalarining kamaytirilishi bilan birga investorlar va tadbirkorlar uchun soliq imtiyozlari ro'yxatining kengaytirilish orqali ro'y berdi. Tahlil qilinayotgan davrda to'g'ri soliqlarning YaIMdagi ulushi 7,5 % (2000 y) dan 3,8 % (2018-y.) gacha pasaydi.

Mol-mulk solig'i va resurs to'lovlarning YaIMdagi va yalpi soliq tushumlaridagi ulushi kamayib borganligini ta'kidlash lozim. Bu soliqlarning YaIMdagi ulushi 2010-yilda 3,4 %ni, 2018-yilda 3,1 %ni tashkil etdi. To'g'ri soliqlar tarkibida, jismoniy shaxslarning daromadlaridan olinadigan soliqlar ulushi muttasil o'zgarib bormoqda (10.5-jadval). Agar bu ko'rsatkich 2000-yilda 44,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 45,0 %ni, 2011-yilda 42,7 % ni, 2012-yilda 42,5 % ni, 2018-yilda esa 41,2 % ni tashkil etdi, ya'ni, to'g'ri soliqlar yalpi tushumida yuqori o'rin tutadi.

10.5-jadval

O'zbekiston Respublikasida Davlat budjetiga to'g'ri soliqlar tushumining tarkibi (%)

Soliq turlari	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
To'g'ri soliqlar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Korxonalarining foyda solig'i	18,7	19,2	18,1	19,2	18,5	16,3	15,1	13,3	12,5	12,8	22,4
Jismoniy shaxslar daromad solig'i	47,9	46,2	45,0	42,7	42,5	42,8	44,1	43,2	42,1	42,3	41,2
Yagona soliq	17,3	18,9	21,6	23,2	22,8	25,0	25,8	27	29	30	29,9
Tadbirkorlar daromadiga qat'iy belgilangan soliq	3,8	3,9	4,6	5,0	5,9	6,5	7,5	6,7	6,9	9,0	6,5
Ijtimoiy infratuzilmani rivojlan tirish solig'i	12,4	11,9	10,8	10,0	10,3	9,4	7,5	9,8	9,5	5,9	bekor qilingan

Yuridik shaxslar daromadlaridan olinadigan soliq stavksining kamayishi natijasida 2000 –2017-yillarda u bo‘yicha tushumlarlarning to‘g‘ri soliqlar tarkibidagi ulushi kamayishi kuzatildi va 12,8%ni tashkil qildi.

Soliq shkalalari bo‘yicha soliq stavkalari kamayishiga qaramasdan jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliqlarning ko‘payib borayotganligi soliq bazasi, ya‘ni aholi daromadlari ortib borayotganligidan dalolat beradi. 2011–2017-yillarda ijtimoiy infratuzilma solig‘i ulushining ortishi hisobiga jismoniy shaxslar daromad solig‘ining to‘g‘ri soliqlar tushumidagi ulushi qisqardi.

To‘g‘ri soliqlar stavkalarining pasaytirilishiga qaramasdan soliq bazasining kengayishi hisobiga bu soliqlar tushumining mutlaq miqdori oshib borishi, to‘g‘ri soliqlardagi ulushi esa 2012 –2017-yillarda deyarli barqaror bo‘lib qolayotganligini ta‘kidlash mumkin, xususan, 2017-yilda budjet daromalari tarkibida to‘g‘ri soliqlarning ulushi 24,0 % ni tashkil etdi. Bunday baqarorlik 2012–2017-yillarda yagona soliq to‘loviga ham tegishlidir. Soliq to‘lovchilar soni ortishi, soliq bazasining kengayishi yagona soliq stavkasining pasayishiga qaramasdan uning mutlaq miqdori ortib borishiga olib keldi.

Egri soliqlar davlat budjeti jami daromadlarining yarmidan ko‘p (2017-yilda 51,5%) qismini ta‘minlab beradi (10,6-jadval).

10.6-jadval

O‘zbekiston Respublikasida Davlat budjetiga egri soliqlar tushumining tarkibi (%)

Soliq turlari	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Egri soliqlar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1.Qo‘shilgan qiymat solig‘i	60,8	56,8	56,7	57,9	57,1	56,4	56,1	56,5	56,3	56,2	67,5
2.Aksiz solig‘i	27,2	32,9	32,4	30,9	30,6	31,1	29,2	29,3	29,7	30,5	23,5
3.Bojxona boji	7,7	6,2	6,3	6,3	7,3	7,5	8,0	8,3	8,2	6,5	4,4
4. Benzin iste‘moli uchun jismoniy shaxslardan iriladigan soliq	4,3	4,1	4,5	4,9	5,1	5,0	6,7	5,9	5,8	6,8	4,6

Agar ushbu soliqlar tarkibini qarab chiqadigan bo'lsak, qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha tushumlar egri soliqlar tarkibidagi ulushi bo'yicha birinchi o'rinni egalladi. 2000 -yilda qo'shilgan qiymat solig'i ulushi 47,3 foizni, 2004-yil 42,5% foizni, 2013-yilda 56,4% tashkil etgan bo'lsa, 2018-yilda 67,5 % ni tashkil qildi. Qo'shilgan qiymat solig'i ulushining bunday keskin ko'tarilishi aksiz solig'i bo'yicha tushumlar hajmining kamayishi bilan izohlanadi. 2013-yilda aksiz solig'i bo'yicha tushumlarning egri soliqlar tarkibidagi ulushi 2004-yildagi 48,2% o'rniga 31,1% ga teng bo'lishi, 2018-yilda esa 23,5 % ga teng bo'lishi kuzatildi.

Ushbu pasayishning sababi respublika hududida ishlab chiqarilgan alkogol mahsulotlariga aksiz solig'ining qat'iy belgilangan stavkasining o'zgarmaganligi bilan bog'liq. Boshqa egri soliqlarning stavkalarida esa inflatsiya darajasi hisobga olinadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning yanada faollashuvi natijasida, bojxonalarining egri soliqlardagi ulushi ortib borib 2000-yildagi 2 % o'rniga 2005-yilda 4,7 % ga, 2016-yilda esa yana ko'tarilib 8,2 % ga yetdi. Shu davrda egri soliqlar tushumining umumiy hajmida jismoniy shaxslardan undiriladigan yagona bojxona to'lovi ulushi ortdi.

Avtomobil egalari uchun solinadigan soliqlar o'rniga joriy etilgan benzin iste'moli uchun jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlarning egri soliqlar tushumidagi ulushi 2002-yilda 2,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, ko'payib borib 2005-yilda 4,4 foizga, 2018-yilda 4,4 foizga yetdi. Soliq stavkalarini pasaytirish, iqtisodiyotga soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasini kuchaytirish borasida amalga oshirilgan chora tadbirlar natijasida umumiy soliq yuki kamaygani holda, budjet daromadlari ortib bordi, ularning tarkibida ijobiy siljishlar ro'y berdi. Davlat budjetiga soliq tushumlarining ko'payishi hukumatimizga ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarni moliyalashtirish, aholini ijtimoiy himoya qilish borasidagi tadbirlarni amalga oshirishiga xizmat qildi.

10.5. O'zbekiston Respublikasida soliq islohotlarining o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan soliq siyosati iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirishda

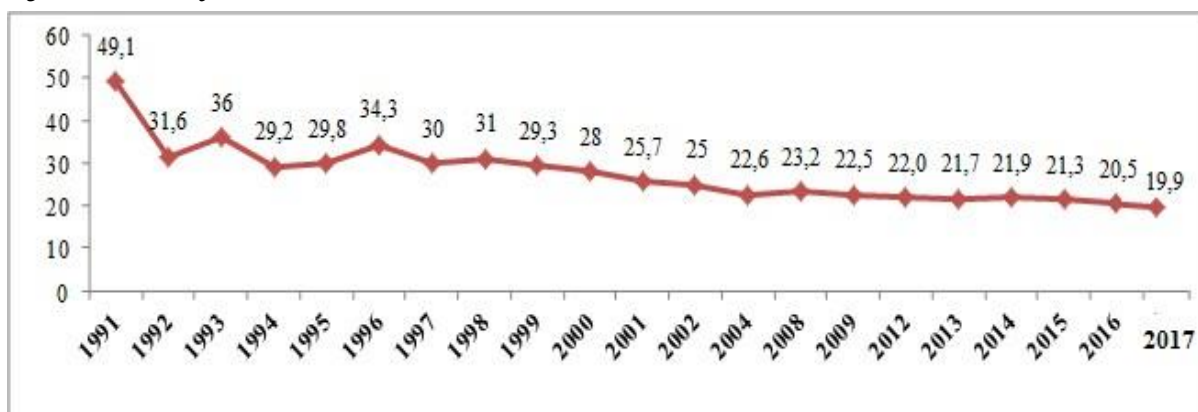
solisqlarning rolini oshirish, ularning rag‘batlantiruvchi funksiyasini kuchaytirish, solisqlarni unifikatsiya qilish, iqtisodiyotga soliq yukini pasaytirish, soliq stavkalarini pasaytirish kabi yo‘nalishlarda olib borilmoqda. Ushbu ma‘ruzaning beshinchi savolida ko‘rganimizdek to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliq stavkalarining pasaytirilishi, kichik biznes subyektlari uchun soddalashtirilgan soliq tizimining joriy etilishi iqtisodiyotga rag‘batlantiruvchi ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Soliq islohotlari to‘g‘ridan to‘g‘ri solisqlarning stavkalarini kamaytirish, resurs to‘lovlari va mulk solig‘i bo‘yicha tushumlarning davlat budjetidagi ulushini oshirishga qaratilgan.

2000–2018-yillarda soliq siyosati makroiqtisodiy barqarorlik va barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash, iqtisodiyotda tuzilmaviy o‘zgarishlarni amalga oshirish, tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va aholi moddiy turmushining muntazam yaxshilashib borishi maqsadlarini ko‘zlab amalga oshirildi.

Shu yillarda davlat soliq siyosati iqtisodiyotda soliq yukini yanada kamaytirish, soliq solish tartibini soddalashtirish, soliq ma‘murchiligini takomillashtirishga yo‘naltirildi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish, investitsiyalarni va tadbirkorlik faoliyatini rag‘batlantirish uchun soliq imtiyozlarini joriy etish, soliq stavkalarini kamaytirish natijasida soliq bazasi kengaydi, oqibatda budjetga soliq tushumlari ko‘padi, daromadlar tarkibida ijobiy siljishlar ro‘y berdi.

Manba. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi ma‘lumotlari

10.1-rasm. Soliq yukini dinamikasi.

Keyingi yillardagi soliq siyosatining asosiy yo‘nalishlarida soliq yukini muntazam kamaytirib borish tendensiyasi kuzatilib kelinmoqda,

o'z navbatida ushbu holat 2017-yilda ham kuzatildi va iqtisodiyotga ijobiy ta'sir etdi.

10.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, soliq yuki darajasi Respublikamizda izchillik bilan kamayib bormoqda. Agar ushbu ko'rsatkich 2000-yilda YaIMga nisbatan soliq yuki 28,0%ni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yilga kelib 4,8 punktga (23,5%), 2014-yilda esa 8,0 punktga kamaydi va 2018-yilda YaIMga nisbatan 19,4%ni tashkil etdi. Izchillik bilan amalga oshirilayotgan, birinchi navbatda soliq yukini kamaytirishga qaratilgan oqilona soliq siyosati iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarga, xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishbilarmonlik faolligi va moliyaviy barqarorligini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Soliq yukini iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni e'tiborga olgan holda kamaytirib borish o'z samarasini berdi. Milliy bozorni mahalliy tovarlar (xizmat, ish)lar bilan to'yintirayotgan, eksportga mahsulot chiqarayotgan, ichki va tashqi investitsiyalarni ishlab chiqarishga jalb qilayotgan, shuningdek, kichik biznes subyektlari shaklidagi soliq to'lovchilarga soliq imtiyozlarining kengaytirilishiga qaramasdan yalpi ichki mahsulot va davlat budjetining daromadlar hajmida yil sayin o'sish ta'minlanmoqda. Soliq yukining kamayishi nafaqat umumiy hajmda, shuningdek, uning tarkibi bo'yicha ham kamayishga erishildi.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning bu qadar jadal rivojlanishida eng avvalo mazkur soha uchun belgilanayotgan soliq imtiyozlari yetarli darajadagi rag'batlantiruvchi rol o'ynayotgani muhim hisoblanadi. Xususan, 2010-yilda kichik biznes subyektlari uchun belgilangan yagona soliq to'lovi 8 foizdan 7 foizga, 2011-yilda 6 foizga, 2012-yilda 5 foizga pasaytirilgan. 1996 –2014 yillar mobaynida kichik biznes subyektlari uchun belgilangan soliq stavkalari 38 foizdan 5 foizga yoki 7,6 martaga qisqargan. So'nggi yillarda soliq solishning muqobil tizimi shakllantirilgan bo'lib, buning natijasida umumiy soliq yuki 2,5 marta kamaydi.

Bunda davlat tomonida eksportchi korxonalariga, kichik biznes subyektlariga hamda investitsiyalarni amalga oshiruvchi va mahsulotning yangi turlarini o'zlashtiruvchi korxonalariga qo'shimcha imtiyozlar berilgan. Xususan, kichik biznes subyektlari soliqlarning barcha qolgan turlari o'rniga yagona soliq to'lovini amalga oshiradi, uning stavkasi faoliyat turiga qarab 5-6 foizni tashkil qiladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va iqtisodiyotda davlatning ulushini qisqartirish siyosatini olib borish birinchi navbatda, xususiy mulkka

asoslangan institutlarni mustahkamlash va mulk egasi huquqini himoya qilishga yo'naltirildi. YAIMda davlat budjeti ulushini kamaytira borib, 2018-yilda uning ulushini 19,4 %idan oshirmasdan, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning yuqori raqobatbardoshlik darajasini ta'minlashga yo'naltirilgan siyosat davom ettirildi. Soliq yukining kamaytirilishi xususiy investitsiyalarni rag'batlantirdi va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari uchun barqaror manba yaratdi.

Qisqacha xulosalar

Davlat budjeti – mamlakat hukumatiga davlatning iqtisodiy funksiyalarini bajarish imkonini beruvchi asosiy moliyaviy manba bo'lib uning xarajatlari tarkibini optimallashtirish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti xarajatlarida ijtimoiy soha va ijtimoiy himoyaga sarflanadigan mablag'larning mutlaq miqdori va jami xarajatlardagi ulushi oshib bormoqda.

Soliqlar majburiy to'lov bo'lib fiskal, qayta taqsimlash, rag'batlantirish va nazorat funksiyalarini bajaradi.

Barcha soliqlar uch guruhga-to'g'ridan-to'g'ri, egri soliqlar hamda resurs to'lovlari va mulk solig'iga bo'linadi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan soliq siyosati iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish, makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o'sishda soliqlarning rolini oshirishga qaratilgan. Soliq islohotlari iqtisodiyotga soliq yukini pasaytirish, soliqlarni unifikatsiya qilish, soliq stavkalarini pasaytirish, ayniqsa to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning stavkalarini pasaytirish, soliqlarning rag'batlantirish funksiyasini kuchaytirish yo'nalishlarida amalga oshirilmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat budjetiga ta'rif bering va uning xarajatlari tarkibini sanab o'ting.
2. O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti xarajatlarida qanday o'zgarishlar ro'y bermoqda?
3. Soliqlarning funksiyalariga izoh bering.
4. O'zbekiston Respublikasi budjetiga soliq tushumlarning tarkibi va miqdoridagi tendensiyalarni izohlab bering.
5. Mamlakatimizda soliq siyosati qaysi maqsadlarga qaratilgan?
6. Soliq islohotlarining asosiy yo'nalishlarini tushuntirib bering.

11-BOB: BUDJET- SOLIQ SIYOSATI

Reja:

- 11.1. Budjet –soliq siyosatining mohiyati va usullari.**
- 11.2. Davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan budjet multiplikatorlari.**
- 11.3. Diskret va nodiskret fiscal siyosat. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi.**
- 11.4. O‘zbekiston Respublikasi budjet-soliq siyosatining xususiyatlari**

11.1. Budjet – soliq siyosatining mohiyati va usullari

Davlatning asosiy vazifalaridan biri iqtisodiyotni barqarorlashtirish hisoblanadi. Bunday barqarorlashtirishga monetar siyosat vositalari qatori fiskal siyosat orqali ham erishiladi. Fiskal siyosat shuningdek, budjet- soliq siyosati deb ham aytiladi.

Budjet-soliq siyosati deganda noinflatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida iqtisodiyotda to‘liq bandlilikni, to‘lov balansining muvozanatini va iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashga qaratilgan davlat xarajatlari va soliqlarini o‘zgartirishni o‘z ichiga olgan chora tadbirlar tushuniladi.

Iqtisodiyot turg‘unlik yoki pasayish davrida bo‘lgan vaziyatlarda davlat tomonidan rag‘batlantuvchi fiskal siyosat-fiskal ekspansiya olib boriladi. Ya‘ni, davlat qisqa muddatda iqtisodiyotning pasayishi muammosini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish, yoxud ikkalasini bir vaqtning o‘zida olib borish evaziga hal etadi. Uzoq muddatda davlat xarajatlarining yuqori bo‘lishi va soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarish omillarining o‘shishiga va natijada, iqtisodiy salohiyatning ko‘tarilishiga olib kelishi mumkin. Ammo, bunga Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul holatga olib kelish orqaligina erishish mumkin. Iqtisodiyotda to‘liq bandlik va ortiqcha talab natijasida inflatsiya kelib chiqishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarda cheklovchi fiscal siyosat- fiskal restriksiya olib boriladi. Cheklovchi fiskal siyosat davlat

xarajatlarini (G) kamaytirish yoki soliqlarni (T) oshirish yoki bo'lmasa ikkala tadbirni bir vaqtda olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o'sishini chegaralashdan iborat. Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflatsiyasini kamaytiradi. Uzoq muddatli davrlarda esa yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakatning iqtisodiy salohiyatini izdan chiqaradi. Bunga davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish qo'shimcha turtki bo'lishi mumkin.

11.2. Davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan budjet multiplikatorlari

Qisqa muddatli davrda budjet-soliq siyosati davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan budjet multiplikatorlari samarasi ta'siri ostida bo'ladi.

$$\Delta G \uparrow \rightarrow \Delta E \uparrow (\Delta E = \Delta C) \rightarrow \uparrow \Delta Y (\Delta Y = \Delta C \times mg)$$

Davlat xarajatlarning ΔG miqdorga o'sishi rejalashtirgan xarajatlarning ΔE miqdorda o'sishiga va umumiy xarajatlarning egri chiziq bo'yicha yuqoriga surilishiga olib keladi. Bu vaziyatda yalpi ishlab chiqarish hajmi (ΔY) miqdorida o'sadi.

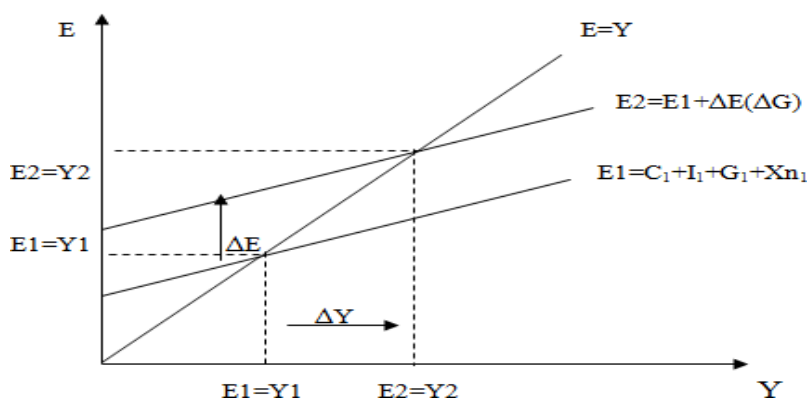
7-bobda ko'rganimiz singari xarajatlardagi ozroq o'zgarish daromadlardagi undan ancha katta bo'lgan, o'zgarishni keltirib chiqaradi va $\Delta Y / \Delta E = 1/(1-b)$ bo'ladi (11.1-rasm).

$$\Delta Y = \Delta E \times (1/(1-b)) = \Delta E \times m$$

Soliqqa tortish hisobga olinmaganda yopiq iqtisodiyot uchun davlat xarajatlari multiplikatori va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini quyidagi tenglamalar sistemasini yechish orqali topish mumkin:

$$\begin{cases} Y = C + I + G \\ C = a + bY \end{cases}$$

Bu yerda: $Y = C + I + G$ – yopiq iqtisodiyot uchun asosiy makroiqtisodiy ayniyat;

11.1-rasm. Davlat xarajatlari o'zgarishining multiplikativ samarasi

Tenglamalar sistemasini Y uchun yechib quyidagi natijani olamiz:

$$Y = \frac{1}{1-b}(a+I+G);$$

Bu yerda: $1/(1-b)$ – yopiq iqtisodiyotda soliqqa tortish hisobga olinmagan vaziyatda xarajatlar multiplikatori;
 $(a+I+G)$ – avtonom xarajatlar;

$b=MPC$ – istemolga chegaralangan moyillik bo'lib multiplikator miqdorini belgilovchi asosiy omildir.

Soliqqa tortish hisobga olinganda iste'mol funksiyasi o'zgaradi va $C=a+b(1-t)Y$ ko'rinishni oladi. Bu tenglamani asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib yechsak, quyidagi natijani olamiz:

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)}(a+I+G);$$

Bu yerda: $1/(1-b(1-t))$ – yopiq iqtisodiyotda xarajatlar multiplikatori;
 t – chegaraviy soliq stavkasi.

$$t = \Delta Y / \Delta T$$

Bu yerda: ΔT – to'lanadigan soliqlar miqdorining o'sishi;

ΔY – daromadlarning o'sishi.

Progressiv soliq tizimi multiplikator samarasini yumshatadi va ishlab chiqarish hamda bandlilik darajalarini barqarorlashtiradi. Soliqqa tortish hisobga olingan holdagi xarajatlar multiplikatori soliqqa tortish hisobga olinmagan holdagi soliq multiplikatoridan ancha kichikroq miqdorga ega, chunki daromadlarga aylangan

xarajatlarning bir qismi soliqlarga chegirilib, muomaladan chiqadi va multiplikatsiya samarasini pasaytiradi. Bu ikkala formulani solishtirganda ham ko‘zga tashlanadi. Shuningdek ochiq iqtisodiyotda oshgan daromadlarning bir qismi importga yo‘naltirilishi oqibatida muomaladan chiqib ketishi tufayli multiplikator samarasi yopiq iqtisodiyotga nisbatan pastdir.

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikator va muvozanatli ishlab chiqarish hajmi quyidagi tenglamalar sistemasini yechib topiladi:

$$\begin{cases} Y=C+I+G+X_n \\ C=a+b(1-t) \times Y \quad X_n=g+m'Y \end{cases}$$

Agarda (2) va (3) tenglamalarni asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo‘yib, yechsak quyidagi echimga ega bo‘lamiz:

$$Y = (a+I+G+g) / (1-b(1-t)+m')$$

Bu yerda: $1 / (1-b(1-t)+m')$ ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlar multiplikatori.

Muvozanatli daromadlar darajasiga soliqlarni kamaytinish ham multiplikativ ta‘sir ko‘rsatadi. Soliqlar miqdorini ΔT ga kamaytirsak, tasarrufdagi daromad darajasi ΔT ga oshadi. Iste‘mol xarajatlari mos tarzda $\Delta T \times b$ (bu yerda b -iste‘molga chegaraviy moyillik) miqdorga oshadi va u rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig‘ini yuqoriga siljitadi, milliy ishlab chiqarish hajmini esa ΔU ga oshiradi. Soliq multiplikatsiya samarasi davlat xarajatlari singari soliqlarning bir marta o‘zgarishi oqibatida iste‘molning bir necha bor o‘zgarishiga boqliq.

$$\begin{aligned} T \downarrow (\Delta T) &\square Y_d \uparrow (\Delta Y_d = -\Delta T) \square C \uparrow (\Delta C = b(-\Delta T)) \square E \uparrow (\Delta E = b(-\Delta T)) \\ &\square Y \uparrow (\Delta Y = b(-\Delta T)) \square C \uparrow (\Delta C = b(b(-\Delta T)) \square E \uparrow (\Delta E = b^2(-\Delta T)) \\ &\square Y \uparrow (\Delta Y = b^2(-\Delta T)) \square \\ &\square C \uparrow (\Delta C = b(b^2(-\Delta T))) \text{ va h.k.} \end{aligned}$$

Demak, soliq multiplikatorini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\frac{\Delta Y}{\Delta T} = \frac{-b}{1-b}$$

Agar davlat budjetiga barcha soliq tushumlari joriy daromad – Y dinamikasiga bog‘liq deb hisoblasak soliq funksiyasi $T = tY$ – ko‘rinishni oladi. Bu holatda iste‘mol funksiyasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$C = a + b(Y - tY) = a + b(1 - t)Y,$$

Soliq multiplikatori esa quyidagi ko‘rinishni oladi:

$$m_t = \frac{-b}{1 - b(1 - t)}$$

Bu yerda: m_t – yopiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatori. To‘liq soliq funksiyasi $T = T_a + tY$ ko‘rinishga ega. T_a – avtonom soliqlar (masalan, mulkka, erga soliqlar).

To‘liq soliq funksiyasini e‘tiborga olsak, iste‘mol funksiyasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$C = a + b[Y - (T_a + tY)]$$

Iste‘mol funksiyasining Ushbu shaklini hamda sof eksport funksiyasini hisobga olib ochiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatorini hisoblasak u

$$m_t = \frac{-b}{1 - b(1 - t) + m'} \quad \text{ko‘rinishini oladi.}$$

Demak soliqlarni bir miqdorga kamaytirilishi yoki ko‘paytirilishi natijasida YaIM hajmining bundan necha marta ko‘p miqdorga o‘zgarishi iste‘molga chegaralangan moyillik, chegaraviy soliq stavkasiga va importga chegaralangan moyillik darajalariga bog‘liq

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori va soliq multiplikatorini hisobga olganda muvozanatli ishlab chiqarish hajmi modeli quyidagicha bo‘ladi:

$$1b Y = (a + I + G + g)T_a \frac{1}{1 - b(1 - t) + m'} \frac{1}{1 - b(1 - t) + m'}$$

Aytaylik hukumat o‘z xarajatlarini qandaydir miqdorga oshirdi va bu xarajatlarni moliyalashtirish uchun soliq miqdorini ham shuncha oshirdi. Bunda davlat xarajatlari va avtonom soliqlar miqdorlarining bir vaqtning o‘zida bir xil miqdorda o‘zgarishi natijasida daromadlarning

jami o'zgarishi ΔY miqdori quyidagiga teng bo'ladi:

$$\Delta Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m'} \Delta G - \frac{b}{1-b(1-t)+m'} \Delta T_a$$

Agar davlat xarajatlari va avtonom soliqlar bir xil miqdorga ko'paysa muvozanatli ishlab chiqarish hajmi shu miqdorga teng yoki undan kamroq summaga ko'payadi. Buni balanslashgan budjet multiplikatori deb yuritiladi. Balanslashgan budjet multiplikatori birga teng yoki undan kichikroq bo'ladi.

Davlat xarajatlari o'zgarishidan yuzaga keladigan multiplikativ samara soliqlar pasayishidan olinadigan multiplikativ samaradan kattaroq bo'ladi. Bu holat davlat xarajatlarining daromadlar va is'temol hajmiga ta'siri (soliqlar o'zgarishi ta'siriga nisbatan) kuchliroq ekanligi oqibatidir. Ushbu farq fiskal siyosat vositalarini tanlashda muhim rol o'ynaydi. Agar hukumat davlat sektorini kengaytirmoqchi bo'lsa, davriy pasayishni tugatish uchun o'z xarajatlarini oshirishi, inflatsiyani cheklash uchun esa soliqlarni oshirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Aksincha, fiskal siyosat davlat sektorini cheklashga qaratilgan bo'lsa, davriy pasayish sharoitida soliqlarni kamaytiradi, davriy ko'tarilish paytida esa davlat xarajatlarini oshirish maqbul yo'l hisoblanadi.

11.3. Diskret va nodiskret fiskal siyosat. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi

Hukumatning bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, inflatsiya sur'atlari va to'lov balansi holatini o'zgartirishga yo'naltirilgan maxsus qarorlarni qabul qilishi natijasida davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'ini maqsadli o'zgartirilishi diskret fiskal siyosat deyiladi. Diskret fiskal siyosat yuritilganda iqtisodiy pasayish davrida yalpi talabni rag'batlantirish uchun davlat xarajatlarini oshirilishi va soliqlarni kamaytirilishi natijasida davlat budjeti kamomadi yuzaga keltiriladi. O'z navbatida davriy ko'tarilish paytida budjet ortiqchaligi yuzaga keltiriladi.

Diskret fiskal siyosat iqtisodiy tebranishlarni yumshatishda

muhim rol o'ynasa-da, uning ayrim kamchiliklari mavjud. Bu, avvalambor, vaqt oraliqlari bilan bog'liq. Ya'ni iqtisodiyotda pasayish yoki inflatsion zo'riqishning paydo bo'lishi, bu holatlarni aniqlash yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun davlat xarajatlari va soliq tushumlarini o'zgartirish borasida qaror qabul qilish, bu qaror bajarilishini ta'minlash jarayonlarining har biri o'rtasida ma'lum vaqt o'tadi.

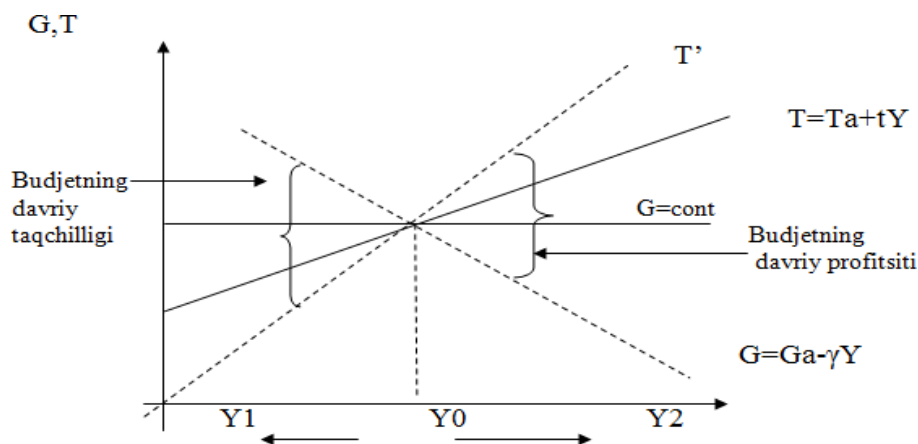
Bu vaqt davomida iqtisodiy vaziyat o'zgaradi va ko'rilgan choratadbirlar ko'tilgan natijani bermasligi mumkin. Shu tufayli davriy tebranishlarni avtomatik tarzda yumshatib turish mexanizmini yaratish zarurati yuzaga keladi.

Nodiskret fiskal siyosat – davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'ini avtomatik o'zgartirishni ko'zda tutadi. Nodiskret fiskal siyosat o'rnatilgan barqarorlashtirgichlarga asoslanadi. Rivojlangan davlatlarda o'rnatilgan barqarorlashtirgichlari rolini progressiv soliq tizimi, davlat transfertlari tizimi va foydada ishtirok etish tizimi o'ynaydi. Nodiskret fiskal siyosat davriy tebranishlarni yumshatish uchun hukumatning bevosita aralashuvini talab etmaydi. Davriy pasayish sharoitida daromadlar pasayishi tufayli soliq stavkalari pasayadi. Bu esa yalpi talabning oshishiga, ishlab chiqarishni kengaytirishga rag'batni yuzaga kelishiga olib keladi. Shuningdek pasayish davrida davlat transfertlari, jumladan ishsizlik nafaqasi to'lovlari miqdori oshadi. Bu holat ham yalpi talabni oshirib, yalpi taklif hajmini oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy yuksalish davrida ortiqcha talab iqtisodiyotga inflatsion ta'sir ko'rsatayotgan sharoitda daromadlar darajasi oshishi bilan soliqlar stavkalari pasayadi va bu yalpi talabga cheklovchi ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda davlat xarajatlari (ishsizlarga nafaqalar, davlat transfertlarining bir qancha turlar) ham pasayadi. Ammo nodiskret fiskal siyosat vositalari iqtisodiy tebranishlarni to'liq yumshatish imkonini bermaydi va u diskret fiskal siyosat yuritishni inkor etmaydi.

Iqtisodiyotning o'rnatilgan barqarorligi darajasi davriy budjet taqchilligi va ortiqchaligi miqdorlariga bog'liq. Davriy taqchillik (ortiqchalik) iqtisodiy faollik pasayishi (oshishi) sharoitida soliq tushumlarining avtomatik kamayishi (oshishi) va davlat xarajatlarining avtomatik oshishi (kamayishi) natijasida yuzaga

keladigan davlat budjeti taqchilligi (ortiqchaligi)dir.

11.2-rasm. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi

Davriy pasayish bosqichida soliqlar avtomatik pasayishi, davlat transfertlarining oshishi natijasida budjet taqchilligi kelib chiqadi.

Davriy yuksalish bosqichida soliqlar avtomatik ko'payishi va davlat xarajatlarining kamayishi natijasida budjet ortiqchaligi paydo bo'ladi. Davlat xarajatlari o'zgarmas bo'lgan sharoitda ham budjet taqchilligi va ortiqchaligi mavjud bo'lishi mumkin. Davriy taqchillik va ortiqchalik miqdorlari soliq va budjet funksiyalari grafiklarining «tikligiga» bog'liq.

Soliq funksiyasi T ning egilish burchagi chegaraviy soliq stavkasi t ning miqdoriga bog'liq. t qancha yuqori bo'lsa T chizig'i shuncha tik bo'ladi. Davlat budjetidan beriladigan transfertlar hajmi o'zgarishining daromadlar o'zgarishiga bog'liqligini xarakterlovchi γ koeffitsient qancha kichik bo'lsa, G chizig'i ham shuncha tik bo'ladi. Demak daromad oshgani sari budjetga soliq to'lovlari oshaveradi, budjetdan transfert to'lovlari esa kamayadi. Davlat xarajatlari daromadga bog'liq bo'lmagan o'zgarmas miqdor bo'lganda t qanchalik katta bo'lsa T chizig'i shuncha tik va iqtisodiyotning o'rnatilgan barqarorligi darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Ammo iqtisodiy o'sishning ta'minlash vazifasi T va G chiziqlarini yotiqroq bo'lishini taqozo etadi. O'rnatilgan barqarorlashtirgichlar muvozanatli YaIM hajmini, uning potensial hajmi darajasi atrofida tebranishi sababini to'liq tugatmaydi va ishlab chiqarishning har qanday darajasida mavjud bo'lishi mumkin.

To'liq bandlikni ta'minlagan diskret fiskal siyosat yuritilishi natijasida davlat budjetining tarkibiy taqchilligi (ortiqchaligi), ya'ni to'liq bandlik sharoitida budjet xarajatlari (daromadlari) va daromadlari (xarajatlari) o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Davriy taqchillik ko'pincha davlat budjetining haqiqiy taqchilligi va tarkibiy taqchillik farqi sifatida baholanadi.

Davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish usullari:

1. Pul-kredit emissiyasi;
2. Davlat zayomlarini chiqarish;
3. Davlat budjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish.
4. Xususiy lashtirishdan tushgan mablag'lar hisobiga moliyalashtirish.

Davlat budjeti kamomadi pul chiqarish orqali qoplanganda muomalada pul massasini ko'paytirish inflatsiyaga olib keladi.

Inflatsiya darajasi oshganda Oliver-Tanzi samarasi paydo bo'ladi. Ya'ni, soliq to'lovchilar tomonidan davlatga to'laydigan soliqlar to'lovini atayin kechiktirish hollari yuzaga keladi. Bu esa davlat budjeti kamomadi oshishiga olib keladi. Budjet taqchilligi tufayli davlat xususiy ishlab chiqaruvchilardan tovarlar va xizmatlar sotib olsa-yu, lekin ular to'lovlarni kechiktirsa, xususiy ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlari narxlarini oldindan oshirib qo'yishadi. Bu esa inflatsiyaning oshishiga olib keladi.

Agar davlat budjeti taqchilligi davlat zayomlarini chiqarish orqali moliyalashtirilsa, ular sotilishi natijasida pulga talab oshadi. Bu esa o'z navbatida foiz stavkasini ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Oqibatda investitsiya xarajatlari, sof eksport hajmi va qisman iste'mol xarajatlari kamayadi. Pirovardida siqib chiqarish samarasi ro'y beradi va u fiskal siyosatning rag'batlantiruvchi samarasini zaiflashtirib qo'yadi.

Budjet taqchilligini moliyalashtirishning bu usuli noinflatsion usul hisoblansa-da inflatsiya xavfini ma'lum muddatga kechiktiradi xolos. Chunki muddati etgan zayomlarni sotib olish bilan davlat muomaladagi pul massasini ko'paytiradi. Bu esa o'z navbatida, baholar darajasining ko'tarishiga sabab bo'ladi. Soliq tushumlarini ko'paytirish budjet taqchilligini moliyalashtirishning uchinchi yo'li bo'lib, u uzoq muddat talab etadigan soliq islohati o'tkazilishini talab etadi. Bu islohotlar soliq bazasini kengaytirish, soliq stavkalarini kamaytirish, soliq yukini ishlab chiqaruvchilardan ko'proq mulk

egalari va mulkdan foydalanuvchilar zimmasiga o'tkazish orqali soliqlar tushumini ko'paytirishni ko'zda tutadi.

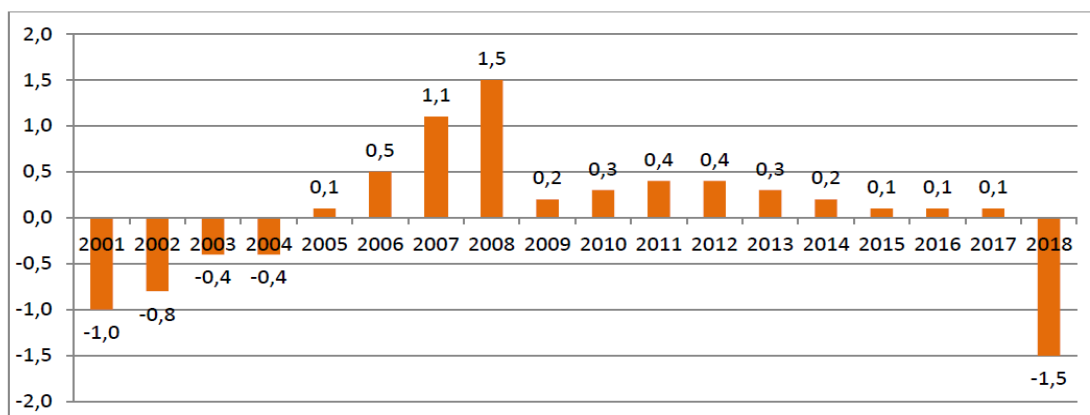
Budjet ortiqchaligini kamaytirish usullariga muomaladagi pul mablag'larini olib qo'yish va davlat qarzlarini to'lash kiradi.

Davlat qarzlarini to'lash nominal daromadlar va muomaladagi pul massasini oshirib, baholar darajasining yanada oshishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli budjetdagi ortiqcha mablag'larni muzlatib qo'yish budjet kamomadini pasaytirishning nisbatan noinflatsion usulidir.

Barqarorlashtirishning dastlabki bosqichida olib borilgan izchil makroiqtisodiy siyosat natijasida davlat budjeti taqchilligi pasaytirildi va 2003–2004-yillarda YaIM ga nisbatan 0,4 foizni tashkil etdi (1992-yilda 12 %). Bu umumetirof etilgan 3 % li me'yordan ancha past ko'rsatkichdir. Budjet taqchilligi asosan noinflatsion usullar bilan, ya'ni davlat obligatsiyalari chiqarish hamda xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar hisobiga moliyalashtirildi.

Respublikamizda o'tkazilayotgan soliq-budjet siyosati makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlab turish, ustivor tarmoqlarni investitsiyalash, ta'lim sohasini jadal rivojlantirish, aholini ijtimoiy himoya qilish maqsadlariga qaratilib kelinmoqda.

Mamlakatmizda kuzatilayotgan makroiqtisodiy barqarorlik muhim begilaridan biri davlat budjetining profitsit bilan bajarilayotganligi hisoblanadi. Xususan, keyingi yillarda davlat budjeti taqchillik bilan rejalashtirilayotgan bo'lsa-da, soliqlar bo'yicha prognoz ko'rsatkichlarni ortig'i bilan bajarilishi hamda davlat budjeti xarajatlarini manzili va maqsadli sarflanishini ta'minlanishi natijasida budjet profitsit bilan ijro etilmoqda.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari
11.3-rasm. O'zbekiston Respublikasida Davlat budjeti ko'rsatkichlarining bajarilish darajasi, YAIMGa nisbatan foizda

Keyingi yillarda respublikamizda davlat budjetining ijro etilishida ijobiy holat ko'zga tashlanmoqda. 11.3-rasmdan ko'rishimiz mumkinki, 2000 –2004-yillar davomida mamlakatimiz davlat budjeti taqchilligini -1,0 foizdan -0,4 foiz darajasiga qadar pasaytirishga, 2005 –2008-yillar davomida esa davlat budjeti taqchilligiga barham berib, davlat budjeti profitsitini 0,1 foizdan 1,5 foizga qadar oshirishga erishildi.

Keyingi yillarda mazkur jarayonlarga ham jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatishiga qaramasdan, budjet profitsitini saqlab qolishga erishilmoqda. 2017-yilda ham maqsadga muvofiq yo'naltirilgan chora-tadbirlar natijasida budjet daromadlari uning xarajatlaridan ortish hajmi YAIMning 0,1 foizi darajasida bo'lishiga erishildi. Umuman olganda, davlat budjeti sohasidagi bunday natijalarni qo'lga kiritishda mamlakatimiz iqtisodiyotini bosqichma-bosqich o'zgartirish va erkinlashtirish, ilgari davlat zimmasida bo'lgan bir qancha vazifalarning xususiy sektorga o'tkazish orqali davlat budjeti xarajatlarini optimallashtirish, yangi sanoat yo'nalishlarining rivojlantirilishi hamda xususiy sektor moliyaviy holatining mustahkamlanishi, shuningdek, uning mamlakat iqtisodiyotidagi roli va ulushining ortishi kabi omillar sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Budjet taqchilligining kuchayishi muqarrar ravishda davlat qarzini keltirib chiqaradi. Ya'ni, budjet taqchilligi asosan davlat qarzi hisobiga qoplanib, u ichki va tashqi qarzlardan iborat bo'ladi.

O'zbekistonda tashqi qarz masalasiga mustaqil taraqqiyotimizning dastlabki pallasidanoq har tomonlama chuqur o'ylangan va mulohaza qilingan holda yondashildi.

O'zbekistonda tashqi qarz va kreditlarni olishda qat'iy va muhim tamoyillar, jumladan, ularning uzoq muddatga va past foizlarda berilishi, qarz berishning hech qanday siyosiy yoki mafkuraviy talab va shartlar bilan bog'liq emasligi, ularning umumxalq manfaatlariga, asosan real iqtisodiyotni rivojlantirish hamda aholi farovonligini oshirishga yo'naltirilganligi kabilarga amal qilinganligi 2018-yil yakunlariga ko'ra, tashqi davlat qarzining yalpi ichki mahsulotga nisbatan 34,8 foizni tashkil etishiga imkon yaratdi.

Tashqi qarz darajasining past darajada ekanligi mamlakat oltin – valuta zaxiralarining barqarorligini ta'minlamoqda. Jumladan, 2018-

yilda OVZ hajmi ko‘payib, hozirda 13 oydan ziyodroq importni qoplaydigan oltin –valuta zaxiralari mavjud.

11.4. O‘zbekiston Respublikasi budjet-soliq siyosatining xususiyatlari

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan fiskal siyosatni yanada takomillashtirish, soliqlar va budjet xarajatlaridan iqtisodiyotni barqaror o‘stirishni rag‘batlantirishning amaliy vositalari sifatida foydalanish borasida chora-tadbirlar belgilanayotganda bugun jahon iqtisodiyotida yuzaga kelgan va mamlakatimiz iqtisodiyotiga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazayotgan tashqi konyukturani hisobga olish zarur bo‘ladi. Davlatning fiskal siyosati iqtisodiy rivojlanish va aholi turmush darajasiga ta‘sirini muvofiqlashtirishi zarur. Chunki, budjet faqat mablag‘larni markazlashtirish, ularni to‘plash, jamg‘arishgina emas, balki to‘plangan moliyaviy resurslarni oqilona sarflashni ham o‘zida ifodalaydi. Buning samaradorligi esa davlat budjetining xarajalari tizimida o‘zining ifodasini topadi.

Bu xarajalar, eng avvalo, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun turli tarmoqlarga investitsiya qilish uchun mo‘ljallangan, aholining turmush darajasini ko‘tarish uchun rejalashtirilgan, ijtimoiy vazifalarni bajarishga ajratilgan, davlatni boshqarish, mudofaani taminlash kabi aniq maqsadlarga qaratilgan xarajatlardan iborat bo‘ladi. Ushbu umumdavlat xarajatlari budjet orqali moliyalashtiriladi. Budjet tizimining barcha xarajatlari turli budjetlar o‘rtasida taqsimlanadi, bu esa u yoki bu xarajatinimuayyan budjetga kiritilishini anglatadi. Bu birinchidan moliyalashtirilayotgan muassasaning respublika va mahalliy organlarga qarashli bo‘lishi, ikkinchidan moliyalashtiriladigan tadbirning ahamiyatidan kelib chiqadi.

Mamlakat iqtisodiyotini moliyalashtirish xarajatlari vazirliklar, idoralar va korxonalar bo‘yicha rejalashtiriladi hamda bir vaqtining o‘zida ma‘lum maqsadlarga mo‘ljallanganligi bo‘yicha ko‘zda tutiladi. Bunda budjet mablag‘larining asosiy qismi iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga, yani sanoat, energetika, qishloq xo‘jaligi va transportga yo‘naltiriladi. Budjet mablag‘laridan maqsadli foydalanish nuqtai nazaridan capital qo‘yilmalarni moliyalashtirish iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir. Ishlab chiqarish va noishlab

chiqarish maqsadlariga mo'ljallangan asosiy fondlarning yangilarini yaratish va harakatdagilarni kengaytirish uchun pul mablag'larini taqdim etishga kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish deyiladi. Budget resurslari cheklanganligi uchun ular investitsiyalarning cheklangan doirasiga, ya'ni maqsadli dasturlarga kiritilgan yoki hokimiyatning ijroiya organlari qarori bo'yicha amalga oshirilayotgan investitsiyalarga beriladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va iqtisodiyotda davlatning ulushini qisqartirish siyosatini olib borish birinchi navbatda, xususiy mulkka asoslangan institutlarni mustahkamlash va mulk egasi huquqini himoya qilishga yo'naltirildi. YaIMda davlat budjeti ulushini kamaytira borib, 2018-yilda uning ulushini 20% idan oshirmasdan, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning yuqori raqobatbardoshlik darajasini ta'minlashga yo'naltirilgan siyosat davom ettirildi. Soliq yukining kamaytirilishi xususiy investitsiyalarini rag'batlantirdi va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari uchun barqaror manba yaratdi.

Qisqacha xulosalar

Fiskal siyosat (budget-soliq siyosati) maqsadi iqtisodiy o'sish, baholarning barqaror darajasi, to'liq bandlik va to'lov balansi barqarorligini ta'minlashdan iborat. Bu maqsadlarga erishish uchun davlat xarajatlari va soliqlar bilan manipulyasiya qilinadi.

Fiskal siyosat cheklovchi yoki rag'batlantiruvchi turlarga bo'linadi. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat iqtisodiyotning pasayish davrida olib borilsa, cheklovchi fiskal siyosat iqtisodiyotda haddan ziyod talab tufayli inflatsiya paydo bo'lgan sharoitda olib boriladi.

Fiskal siyosat tadbirlari qisqa va uzoq muddatda multiplikator samarasi ta'siri ostida bo'ladi.

Davlat xarajatlari multiplikatori iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, chegaraviy soliq stavkasi hamda iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan teskari bog'liqlikka ega. Davlat xarajatlari va soliqlar miqdorini bir xil miqdorga oshirilishi daraomadlar hajmini ham shuncha miqdorga oshirilishiga olib keladi. Bu holat balanslashgan budget multiplikatori bilan izohlanadi.

Iqtisodiy pasayish paytida budgetning davriy taqchilligi, diskret fiskal siyosat natijasida esa tarkibiy taqchilligi yuzaga keladi. Budget taqchilligini moliyalashtirishning maqbul yo'li davlat qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularni sotish hisobiga qarz olishdir. Respublikamizda o'tkazilayotgan budget-soliq siyosati iqtisodiyotga soliq

yukini kamaytirish, soliqlarning rag‘batlantiruvchi rolini kuchaytirish, barqaror iqtisodiy o‘shirishga shart-sharoit yaratish, yalpi talabni oshirish kabi maqsadlarga qaratilgan.

Nazorot va muhokama uchun savollar

1. Rag‘batlantiruvchi va cheklovchi fiskal siyosatning qisqa va uzoq muddatdagi natijalarini tushuntirib bering.
2. Davlat xarajatlarining multiplikatori kattaligi qaysi ko‘rsatkichlarga bog‘liq?
3. Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori kattaligi fiskal siyosat samaradorligiga qanday ta‘sir ko‘rsatadi?
4. Soliq multiplikatori miqdori qaysi omillarga bog‘liq?
5. Balanslashgan budjet multiplikatorining mohiyati nimada?
6. Diskret fiskal siyosatining kamchiliklarini tushuntirib bering.
7. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi qanday paydo bo‘ladi, ular qay yo‘sinda tugatiladi?

12-BOB. BANK TIZIMI. PUL-KREDIT SIYOSATI

Reja:

12.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari.

12.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko‘rinishlari. Depozitlarni majburiy zaxiralash normasi.

12.3. Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi.

12.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari

Moliya bozoridagi operatsiyalar moliya muassasalari vositasida amalga oshiriladi. Bunday muassasalarga turli xil banklar, birjalar, depozitariylar, sug‘urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, agentliklar va h.k.lar kiradi.

«Bank» tushunchasi qadimiy fransuzcha bank va banka so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, «sarof kursisi, do‘koni» degan ma‘noni anglatadi. Bunday tushuncha tarixchilarning taxminan 2000-yil muqaddam faoliyat ko‘rsatgan bankirlar haqidagi ma‘lumotlarida ham mavjud.

Pul munosabatlarining rivojlanishi banklarni yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiyot ishtirokchilarining pul yuzasidan bo‘lgan aloqalariga xizmat qiluvchi institut (muassasa)dir. Pul bilan bog‘liq xizmatlarni ko‘rsatuvchi tashkilotlar ko‘p, ammo ularning markazida banklar turadi. O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonunida, bank nima, degan savolga quyidagicha javob topish mumkin:

Bank –tijorat tashkiloti bo‘lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir.

O‘zbekistondagi bank tizimi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir. 2019-yil 1-iyul holatiga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi 29 tijorat bankini o‘z ichiga oldi.

Banklar pul olamini harakatga keltiruvchi motor - yurak, pul bilan bo‘ladigan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hamma pul to‘lovlari (transfertlar) banklar orqali o‘tadi. Banklar quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul va qimmatli buyumlarni omonatga olib, saqlab beradi;
- pul bilan bo‘ladigan hisob-kitob opretsiyalarini, xususan, pul to‘lash ishlarini bajaradi;
- chet el valutasini sotadi va sotib oladi;
- o‘z qo‘lidagi pulni qaytarish, foizlilik va muddatlilik sharti bilan unga (muhtojlarga) qarz (ssuda)ga beradi, ya’ni, kredit bilan shug‘ullanadi;
- o‘z puliga aksiya sotib olib, uni boshqa sohaga joylashtiradi;
- biznes yuzasidan maslahat beradi va hokazo.

Bank ishi pul olamida bo‘ladigan biznesdir. Bank biznesi foyda topish maqsadida yuritiladi.

Markaziy bankning monopollik mavqei uning mamlakatdagi pul va pirovard natijada iqtisodiy barqarorlik uchun alohida javobgar ekanligi bilan chambarchas bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi va asosiy vazifalari quyidagilar:

“Markaziy banning bosh maqsadi milliy valutaning barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Asosiy vazifalari:

Monetar siyosatni hamda valutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

Qzbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta’minlash;

Banklar, kredit uyushmalari va garovxonalar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, kredituyushmalari, garovxonalarni nazorat qilish, qimmatbaho qog‘ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalash; O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin valuta rezervlarini, shu jumladan kelishuv bo‘yicha hukumat rezervlarini saqlash va tasarruf etish;

Davlat budjeti kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iboratdir” .

Tijorat banklari Markaziy bankda o‘z qisqa muddatli va o‘rta muddatli majburiyatlaridan muayyan foiz hajmida eng kam zaxira deb yuritiladigan foizsiz omonatlarni saqlashga majbur.

Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda o‘zining

mintaqaviy bo‘linmalari orqali kredit muassasalaridan majburiy ravishda axborot, oylik hisobot va yillik yakuniy balans ma’lumotlarini taqdim etish asosida qatnashadi.

Kredit muassasalarining bo‘ysunishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit - hisob xizmati ko‘rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi. Ikki bosqichli tizimda banklar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar bo‘yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo‘nalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal rahbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo‘g‘inlar tijorat va ixtisoslashgan banklar o‘rtasidagi bo‘ysunish munosabatlari, gorizontal-turli quyi bo‘g‘inlar o‘rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

12.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko‘rinishlari. Depozitlarni majburiy zaxiralash normasi

Pul-kredit siyosati deganda, to‘liq bandlik sharoitida yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishga inflatsiyaning ta’sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o‘zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Pul kredit siyosati davlat tomonidan belgilanadi va uni Markaziy Bank amalga oshiradi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash vazifasini hayotga tadbiiq etadi.

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o‘sish, to‘liq bandlikni, baholarning hamda to‘lov balansining barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Bu maqsadlarga erishish uchun milliy valutani muomaladagi pul massasi, foiz stavkasi va milliy valuta almashinuv kursining optimal kattaliklarini ta’minlab turish zarur bo‘ladi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun Markaziy Bank qator vazifalardan foydalanadi.

Pul-kredit siyosatining uchta asosiy vositasi ajratib ko‘rsatiladi:

1. Hisob stavkasi;
2. Majburiy zaxiralar normasi;
3. Ochiq bozordagi operatsiyalar.

Markaziy bank ular yordamida pul yoki asosan bank depozitlari ko'rinishidagi pul massasiga yoki foiz stavkasiga ta'sir o'tkazadi, taklifini o'zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi. Pul-kredit siyosatini yuritish vositalaridan biri –majburiy bank zaxira me'yorini o'zgartirish siyosatidir. Majburiy zaxiralar – bu, kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Zaxira normasi ikki asosiy funksiyani bajaradi: bank likvidligini joriy tartibga solish uchun sharoit yaratadi va kredit emissiyasini cheklaydi. Markaziy bank tijorat banklari Markaziy bankda ushlab turishga majbur bo'lgan zaxiralarning eng quyi normasini o'rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta'sir etadi. Bu me'yor qanchalik yuqori bo'lsa, ortiqcha zaxiralar shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo'li bilan «pullarni barpo etish» qobiliyati past bo'ladi. Ilk majburiy zaxira normalari AQSh da 1865-yilda joriy qilingan edi.

Agar Markaziy bank majburiy bank zaxirasini kamaytirsam, ortiqcha bank zaxiralari ortadi, bu esa pul taklifining multiplikatsion ortishiga olib keladi. Masalan, ushbu me'yor 25 % bo'lsa, unda bankka qo'yilgan 800 so'mdan 200 so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi. Bunda bank faqat 600 so'mni qarzga berishi mumkin bo'ladi. Endi faraz qilaylik, me'yor 10 % ga tushiriladi, unda bank 720 so'mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo'ladi va boshlang'ich pul taklifini 720 so'mga oshiradi. Majburiy bank zaxirasi me'yorini ko'tarish yordamida pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zaxiralari qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o'tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. Turli mamlakatlarda qo'llanilayotgan majburiy zaxira normalari turlichadir. Yuqori inflatsiya darajasi sharoitida Janubiy Koreyada bu norma -100 foiz bo'lgan bo'lsa, Italiyada -25 foizni, Yaponiyada bor yo'g'i -2.5 foizni tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasida majburiy zaxiralash normasi keyingi o'n yil davomida sezilarli darajada kamaydi (12.1-jadval).

12.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining majburiy zaxiralash normasi

Amal qilish sanasi	Muddatsiz va muddati 3 yilgacha bo‘lgan depozitlar bo‘yicha	3 yildan ortiq muddatli depozitlar bo‘yicha	Xorijiy valutadagi depozitlar bo‘yicha
01.06.1996-y.gacha	30%	10%	0%
01.06.1996-y.dan	25%	10%	0%
01.12.1997-y.dan	20%	10%	0%
01.03.2000-y.dan	20%	20%	0%
04.07.2004-y.dan	20%	20%	0%
01.02.2005-y.dan	15%	15%	5%
01.09.2007-y.dan	13 %	13 %	13 %
01.11.2008-y.dan	15%	15%	15%
01.11.2009-y.dan	1 yilgacha bo‘lgan dep.u-n.15 %, 1 yildan 3 yilgacha bo‘lgan depozitlar uchun 12%	10,5%	Milliy valuta singari
01.11.2020-y.dan	14%	14 %	4%

Bunday pasayish pul multiplikator miqdorining kattalashishiga va albatta iqtisodiyotda pul taklifining ko‘payishiga olib keladi. Tijorat banklari ortiqcha rezervlarining ko‘payishi ularning aktiv operatsiyalarini ko‘paytiradi va bu iqtisodiyotning real sektori rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Pul-kredit siyosati instrumentlarini takomillashtirish va samaradorligini oshirish bo‘yicha bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan choralar doirasida 2018-yilning 1-oktabridan kiritilgan o‘zgartirishlarga muvofiq:

- majburiy rezervlarni tijorat banklar tomonidan jalb qilingan majburiyatlarning valutasidan qat'i nazar faqat milliy valutada shakllantirish bo'yicha tartib o'rnatildi;

- yuridik va jismoniy shaxslarning depozitlari bo'yicha me'yorlari bir xillashtirildi;

- yuridik shaxslarning milliy valutadagi depozitlari uchun majburiy rezervlar me'yorlari pasaytirilmoqdi;

- chet el valutasidagi depozitlar bo'yicha majburiy rezervlar uchun nisbatan yuqori me'yorlar kiritildi.

12.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining majburiy zaxiralash normasidagi so'nggi o'zgarishlar

Majburiyat valutasini	Muddati	Yangi me'yorlar (01.10.2018 yildan)	01.06.2018-yildan - 01.10.2018-yilgacha	
			<i>jismoniy shaxslar uchun</i>	<i>yuridik shaxslar uchun</i>
Yuridik va jismoniy shaxslarning milliy valutadagi depozitlari	2 yildan ortiq	0%	0%	0%
	1 yildan 2 yilgacha	2%	2%	7%
	boshqa depozitlar	4%	4%	14%
Yuridik va jismoniy shaxslarning xorijiy valutadagi depozitlari	2 yildan ortiq	0%	0%	0%
	1 yildan 2 yilgacha	7%	3%	8%
	boshqa depozitlar	14%	6%	16%

Ushbu o'zgartirishlar:

- milliy valutadagi depozitlar bo'yicha foiz stavkalarining jozibadorligini oshirishga;

- iqtisodiyotdagi "dollarlashuv" darajasini kamaytirishga;

- bank tizimidagi likvidlikni tartibga solishda bozor mexanizmlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Pul kredit siyosati vositalari albatta alohida-alohida ishlatilishi shart emas. Aksincha ko'pincha bir necha vosita birdaniga qo'llanilishi, ya'ni kompleks

siyosat o‘tkazish amaliyotda tez-tez uchrab turadi.

Xo‘sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday? Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaIM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Faraz qilaylik, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko‘rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat qiladi. Natijada pul taklifi o‘sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu esa investitsiyalarga bo‘lgan talabni oshiradi va o‘z navbatida, YaIM miqdorining ko‘payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma‘lum davrda o‘z maqsadiga erishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to‘xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to‘g‘risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirilishi natijasida YaIM miqdori o‘shishini rag‘batlantirilgan hamda ma‘lum darajada samaradorlikka erishilgan bo‘lsa, uzoq muddatli davrda bu choralarning samaradorligi pasayishi mumkin.

12.3. Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi

Ochiq bozordagi operatsiyalar – Markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatli qog‘ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotish bo‘yicha operatsiyalardir. Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatli qog‘ozlarni sotib olar ekan, tijorat banklari zaxiralarini sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko‘paytiradi. Bu zaxiralar pul bazasiga kiradi, ya‘ni yuqori quvvatli pullar bo‘lganligi uchun pul taklifi multiplikativ ko‘payadi. Markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligatsiyalarni sotish bilan zaxiralarni hamda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini kengaytiradi. Bu holda pul taklifi qisqaradi. Hozirda hamma mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda ochiq bozordagi operatsiyalarni, ya‘ni davlat qimmatli qog‘ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanilmoqda. Ushbu operatsiyalarni Markaziy bank asosan nufuzi katta banklar guruhi bilan birgalikda amalga oshiradi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy bank ortiqcha pul massasini kamaytirishga harakat qiladi. Buning uchun, o‘zida mavjud bo‘lgan o‘zining qimmatli

qog'ozlarini u ochiq bozorda aholi va banklarga taklif etadi, ular esa uni xarid qila boshlaydilar. Davlat qimmatli qog'ozlarini (sotish yoki xarid qilish yo'li bilan) taklifi oshib borgan sari, unga bo'lgan baho pasayadi, o'z navbatida, unga bo'lgan foiz (ya'ni, qimmatli qog'ozlarni sotib olganlarga foiz shaklida to'lanadigan haq) oshadi, bu esa unga bo'lgan talabni oshiradi. Banklar va aholi qimmatli qog'ozlarni ko'proq xarid qila boshlaydi, pirovard natijada banklarning zaxiralari qisqaradi, o'z navbatida, bu hol pul taklifining bank multiplikatoriga teng nisbatda qisqarishiga, shuningdek, bank zaxirasi va pul taklifining ortishiga olib keladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki ham pul kredit siyosatini yuritishda bu vositaning rolini keskin oshirishni maqsad qilib olgan.

Pul - kredit siyosatini amalga oshirishning muhim vositalardan biri – bu, hisob stavkasi siyosatidir. Hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi deb Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko'zda tutilmagan zarurat tug'ilganda va moliyaviy ahvoli mustahkam bo'lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo'shimcha zaxiralarni olish imkoniyatlari kengayadi. O'z navbatida, bu tijorat banklarining zaxiralardan yangi kreditlar berish bilan pul taklifini ko'paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, Markaziy bank hisob stavkasini ko'tara borib, tijorat banklari tomonidan qo'shimcha zaxiralarni olish yo'lidagi to'siqlarni biroz ko'targanday bo'ladi va kreditlar berish bo'yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo'l bilan pul taklifini cheklaydi. Agar ushbu stavka past bo'lsa, unda tijorat banklari ko'proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zaxiralari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo'lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zaxiralari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Bu ko'rsatkichlar darajasi turli mamlakatlarda iqtisodiy vaziyatga qarab turlicha maqsadda bo'ladi. Masalan iqtisodiyotda turg'unlik elementlari ko'ringach investitsiyalarni qo'llab quvvatlash va umuman iqtisodiy faollikni oshirish uchun AQSh Federal zaxira tizimi hisob stavkasini 2002-yilda bir foizgacha qisqartirdi. O'zbekiston Respublikasida qayta moliyalashtirish stavkasi 2001-yilda o'rtacha 26,8%, 2003-yilda o'rtacha 27,1 %, 2006-yilda o'rtacha 14 foizni, 2011-yilda o'rtacha

12 foizni, 2014-yildan 10 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2015-yilning yanvar oyidan 9 foizga tushirildi, keyingi yillarda iqtisodiyotni barqarorlashtirish choralari ko'rilishi sababli qayta moliyalashtirish stavkasi ma'lum koridor doirasida o'zgartirildi (12.2-jadval). Amaliyotda, davlatlar hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan holda olib borishga harakat qiladilar. Pul-kredit siyosati asosida iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir etishi jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi.

12.2-jadval

O'zbekiston Respublikasida foiz stavkalarining o'zgarishi (%)

Davr	Yillik qayta moliyalash stavkasi	Qisqa muddatli kreditlar bo'yicha o'rtacha tortilgan stavka	Yuridik shaxslarning so'mdagi muddatli depozitlari bo'yicha o'rtacha tortilgan stavka	Jismoniy shaxslarning so'mdagi muddatli depozitlari bo'yicha o'rtacha tortilgan stavka
2000	32,3	25,7	12,9	32,2
2001	26,8	28,0	16,0	38,1
2002	34,5	32,2	19,2	40,2
2003	27,1	28,1	17,1	36,2
2004	18,8	21,2	11,3	34,5
2005	16,0	18,8	9,6	27,1
2006	14,0	19,4	9,8	16,7
2007	14,0	18,5	9,4	20,3
2011	12	13,8-13,2	6,1-5,9	9,9-9,6
2014	10	12,5-10,5	5,5-7,4	8-9,8
2015	9	10,5-9,5	7,0-7,2	7-8,5
2017 (28.06.2017 dan 24.09.2018 gacha)	14	14,1-18,5	2,0-2,4	4,5-6,7
2018 (25.09.2018	16	20,3-21,8	10,9-13,8	16,8-17,1
2020	14	20,3-21,8	10,9-13,8	16,8-17,1

Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o'rtasida ko'p yillardan beri tortishuvlar bo'lib kelmoqda. Bularga neokeyns-chilar nazariyasi va zamonoviy pul miqdori nazariyasi tarafdorlarini kiritamiz. Har ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaIM ga ta'sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta'sirning ahamiyatiga har xil baho beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat yuritishda foiz stavkasi darajasiga asoslanishi, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasiga asoslanishi lozim. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar. Keynschilar pul taklifi-ning YaIMga ta'sirini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi:

Keynschilar pul taklifining YaIMga ta'sirini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi:

-pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasining o'zgarishiga olib keladi;

-foiz stavkasining o'zgarishi o'z navbatida, investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgartiradi;

-investitsiyalarga talab o'zgarishi yalpi talab (yalpi xarajatlarning o'zgarishiga olib keladi);

-yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga (YaIMga) ta'sir etadi.

Monetaristlar esa pul miqdorining o'zgarishi bilan YaIM o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud; ya'ni, pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaIM o'zgarishiga olib keladi deb hisoblashadi. Buni ular pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan izohlaydilar.

Ayni paytda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, beqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvni sintez qilgan, ya'ni, bu yondashuvlarning ijobiy jihatlarini qo'shib, o'zida aks ettiradi. Pul kredit siyosatining uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun monetaristik yondashuv ko'proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta'sir etish usulidan voz kechmaydi.

Markaziy Bank bir vaqtning o'zida ham pul massasini, ham foiz stavkasini o'zgartirmasdan ushlab tura olmaydi. Pulga talab o'sgan holatlarda maqsad foiz stavkasining barqarorligini ta'minlash bo'lsa

Markaziy Bank pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir yumshoq pul kredit siyosati deb yuritiladi. Pul massasining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun pul taklifini cheklash siyosatini qo'llash foiz stavkasining ko'tarilishiga olib keladi va bu siyosat qattiq pul kredit siyosati deb yuritiladi. Agar pulga talab inflatsiya tasirida ko'paysa qattiq pul kredit siyosatini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Maboda pulga talab ishlab chiqarish va daromadlarning o'sishi oqibatida ohsa yumshoq pul kredit siyosatini qo'llash o'rinlidir. Pul kredit siyosatining ishlab chiqarish hajmiga ta'siri birinchi paragrafda ta'kidlanganidek pul taklifi o'zgarishining foiz stavkasi darajasiga, foiz stavkasi o'zgarishining esa investitsiya xarajatlari hajmiga (bu bilan yalpi xarajatlar hajmiga ham) va yalpi xarajatlar o'zgarishining ishlab chiqarish ya'ni yalpi taklif hajmiga ta'siri ko'rinishida bosqichma - bosqich ro'y beradi. Foiz stavkasining pul taklifi o'zgarishiga tasirchanligi, yoki investitsiya xarajatlarining foiz stavkasi o'zgarishiga tasirchanligi past bo'lishi pul kredit siyosatini amalga oshirishda muammolarni keltirib chiqaradi. Pul-kredit siyosati fiskal va savdo siyosatlari bilan chambarchas bog'liq. Agarda Markaziy bank qayd qilingan valuta kursini saqlab turishni maqsad qilib qo'ysa mustaqil (ichki) pul siyosatini olib borish mumkin bo'lmay qoladi. Chunki almashinuv kursini ta'minlab turish uchun valuta zaxiralarini ko'paytirib yoki kamaytirib turish iqtisodiyotda pul hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pul-kredit va fiskal siyosatlarni muvofiqlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklar ham mavjud. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo'llab-quvvatlashni amalga oshirmoqchi bo'lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko'proq pul-kredit siyosatining xarakteriga bog'liq. Chunki, bu mo'ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog'ozlar (ya'ni, obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga ohsa, pulga bo'lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko'tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining kamayishiga olib keladi. Yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun pul taklifini ma'lum miqdorda ko'paytirsa, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barqaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi.

Qisqacha xulosalar

Bank tizimi Markaziy bank va tijorat banklarini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimi shakllangan. Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sish, to'liq bandlikni, baholarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat. Pul-kredit siyosatini amalga oshirishda foiz stavkasi, majburiy zaxiralash normasi va ochiq bozordagi operatsiyalar kabi vositalardan foydalaniladi. Ochiq bozordagi operatsiyalar pul-kredit siyosatining eng progressiv usuli bo'lib, uni qo'llash ko'lami ortib boradi. O'zbekiston Respublikasida majburiy zaxiralash normasi va qayta moliyalash stavkalari kamaytirib borilayotganligi, pul-kredit siyosatining nisbatan yumshatilayotganligidan dalolat beradi. Bu inflatsiya sur'atlarining jilovlanganligi tufayli mumkin bo'ldi va investitsiyalar, yalpi talab hajmiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Markaziy bank va tijorat banklari funksiyalarini tushuntirib bering.
2. Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Ochiq bozordagi operatsiyalarning pul taklifiga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.
4. Qayta moliyalash stavkasining o'zgartirilishi pul taklifiga qanday ta'sir etadi?
5. Majburiy zaxiralash normasi qaysi maqsadlarda qo'llaniladi va uning pasaytirilishi oqibatlarini qanday?
6. Pul-kredit siyosatining etkazish mexanizmini tushuntirib bering.
7. Yumshoq va qattiq pul kredit siyosati tushunchalariga izoh bering

13-BOB. IS-LM MODELI

Reja:

- 13.1. IS - LM modelining mohiyati va AD-AS modeli bilan bog'liqligi.
- 13.2. Modelning asosiy tenglamalari.
- 13.3. IS - egri chizig'i va uning tenglamasi
- 13.4. LM - egri chizig'i va uning tenglamasi
- 13.5. IS-LM modelida makroiqtisodiy muvozanat

13.1. IS - LM modelining mohiyati va AD-AS modeli bilan bog'liqligi

Tovar va pul bozorida umumiy muvozanatga erishish shartlari va makroiqtisodiy siyosat tadbirlarining bu ikki bozorga ta'sirini umumlashtirib tadqiq qilish IS - LM modeli yordamida bajariladi. IS - LM modeli birinchi marta 1037-yilda J.Xiks tomonidan keynsning makroiqtisodiy konsepsiyasini izohlash uchun taklif etildi hamda 1949-yilda A. Xansenning "Monetar nazariya va fiskal siyosat" nomli kitobi nashr qilinganidan so'ng keng yoyildi. Shu sababli bu model Xiks modeli yoki Xiks-Xansen modeli deb ham yuritiladi.

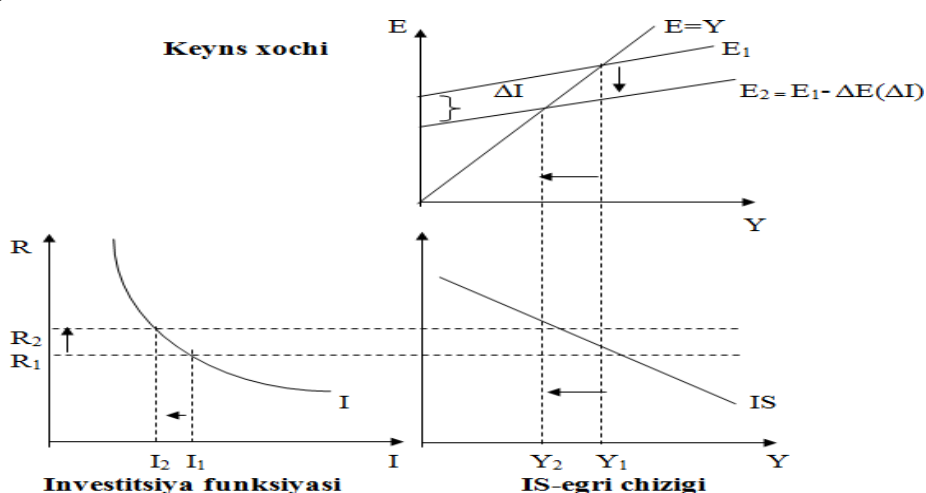
IS - LM modeli qisqa muddatli davrga ham tovarlar ham pul bozorida birgalikda muvozanat o'rnatilishi mexanizmini xarakterlaydi.⁸⁰ Bunda tovarlar bozori deganda ham iste'mol ham investitsion tovarlar bozori tushuniladi. Garchand iste'mol va investitsion tovarlarga talab turli omillar bilan belgilansa-da IS - LM modelida ular bir butun deb qaraladi. Pul bozori deganda xazina veksellari va tijorat qog'ozlari ko'rinishidagi qisqa muddatli kredit vositalarini oldi sotdi mexanizmi tushuniladi. Bu bozorni obligatsiyalar bozoridan farqlash zarur. Pulning obligatsiyalarda ifodalangan nisbiy bahosi obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasidir.

"IS - LM modeli (investitsiyalar-jamg'armalar, likvidlikni afzal ko'rish – pul) – yalpi talab funksiyasini belgilovchi iqtisodiy omillarni aniqlash imkonini beruvchi tovar-pul muvozanatim modeli"⁸¹. AD-AS modelida tovar va pul bozorlarining aloqasi e'tiborga olingan edi. Ya'ni tovarlar va xizmatlar baholarining ko'tarilishi pulga bo'lgan talabni oshirishi bu esa o'z navbatida foiz stavkasining ko'tarilishiga

olib kelishi, oqibatda investitsiya xarajatlari va umuman yalpi xarajatlar kamayishi AD-AS modelida koʻzda tutilgan edi. IS-LM modeli AD-AS modelini qisqa muddatli davrga aniqlashtiradi va bu modelda har ikkala bozor yagona makroiqtisodiy tizimning sektorlari sifatida namoyon boʻladi.

Model bu sektorlarda tarkib topgan sharoitlarga bogʻliq tarzda foiz stavkasi R bilan daromad darajasi Y ning muvozanatli darajasini belgilaydi.

13.2. Modelning asosiy tenglamalari

IS-LM (investitsiya - jamgʻarmalar, likvidlikning afzalligi - pul) modeli foiz stavkasi R bilan daromadlar Y ning bir vaqtning oʻzida har ikkala bozorda muvozanatni taʼminlaydigan kombinatsiyalarini topish imkonini beradi.

Modelning asosiy tenglamalari quyidagilar:

1. $Y = C + I + G + X_n$ — asosiy makroiqtisodiy ayniyat.
2. $C = a + b(Y - T)$ — isteʼmol funksiyasi, bu yerda $T = T_a + tY$.
3. $I = e - dR$ — investitsiya funksiyasi.
4. $X_n = d - mY - nR$ — sof eksport funksiyasi.
5. $M/P = kY - hR$ — pulga talab funksiyasi.

IS-LM modelida koʻrilgan barcha tenglamalar bajarilsa muvozanatga erishiladi.

Modelning endogen oʻzgaruvchilari Y, C, I, X_n va foiz stavkasi R . Modelning ekzogen oʻzgaruvchilari G, M_s va chegaraviy soliq stavkasi t, a, b, c, d, m, n, k va h empirik koeffitsientlar boʻlib musbat va nisbatan barqarordir. Y haqiqiy $< Y$ potensial boʻlgan qisqa muddatli davrga muvozanat koʻrib chiqilayotganda, modelda, baholar darajasi

o'zgaruvchan, foiz stavkasi R va daromad Y o'zgaruvchan deb olinadi.

Y haqiqiy = Y potensial bo'lgan, ya'ni to'liq bandlik sharoitida baholar darajasi R o'zgaruvchan, Ms nominal kattalik va boshqa barcha o'zgaruvchilar real kattaliklardir.

13.3. IS - egri chizig'i va uning tenglamasi

IS-egri chizig'i tovarlar xizmatlar bozorida foiz stavkasi R va daromadlar darajasi Y ning kombinatsiyalarini xarakterlovchi, bir vaqtning o'zida asosiy makroiqtisodiy ayniyat, iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari qondiriladigan nuqtalarning geometrik joylashuvini xarakterlaydi. Bu egri chiziqning har bir nuqtasida investitsiyalar va jamg'armalar o'zaro teng bo'ladi.

IS-egri chizig'ini Keynes xochi va investitsiya funksiyasi grafigi yordamida keltirib chiqaramiz. (13.1-,13.2 va 13.3-rasmlar.)⁸² Foiz stavkasining R1 dan R2ga qadar ko'tarilishi investitsiyalar miqdorini I1 dan I2 ga qadar kamayishiga olib keladi. Bu haqiqiy xarajatlar egri chizig'ini E1 dan E2 ga qadar pastga tomon $\Delta E = \Delta I$ ga teng miqdorda surilishiga olib keladi. Oqibatda daromadlar miqdori Y1 dan Y2 qadar $\Delta Y = \Delta E \times m$ miqdorga pasayadi, bu yerda ($m = 1/(1-b(1-T)+m')$). Demak tovarlar va xizmatlar bozorida daromadlar darajasi va foiz stavkasi dinamikasi o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. R o'zgaruvchan holda IS egri chizig'ining o'ngga yoki chapga siljishi quyidagi omillar ta'sirida ro'y beradi:

- iste'mol xarajatlari darajasi;
- davlat xaridi darajasi;
- sof soliqlar (soliqlar - subsidiyalar - transfertlar);
- investitsiyalar hajmining (R ning mavjud stavkasida) o'zgarishi.

IS tenglamasini iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari tenglamalarini asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib, uni R va Y ga nisbatan yechib topiladi.

R ga nisbatan topilgan IS tenglamasi:

$$R = \frac{a + e + g}{d + n} - \frac{1 - b(1 - t) + m'}{d + n} Y + \frac{1}{d + n} G - \frac{b}{d + n} T_a,$$

bu yerda $T = T_a + t Y$

13.4. LM - egri chizig'i va uning tenglamasi

LM egri chizig'i o'zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi.

LM egri chizig'ining har bir nuqtasida pulga talab M_d pul taklifi M_s ga teng bo'ladi (liquidity Preference = Money Supply). Pul bozorida bunday muvozanatga daromad Y ning oshishi bilan foiz stavkasi R ko'tarilsagina erishiladi.

Ma'lumki, pulga talab miqdoriga foiz stavkasidan tashqari daromadlar darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Daromadlar yuqori bo'lsa, xarajatlar ham ko'p bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida iste'mol va boshqa xarajatlar uchun pulga talabni oshishiga olib keladi. Shunday qilib, daromadlar darajasining yuqoriroq bo'lishi pul talabini oshiradi. Boshqacha aytganimizda, daromad va pulga talab dinamikasi o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud.

Pulga talab funksiyasini quyidagicha yozamiz:

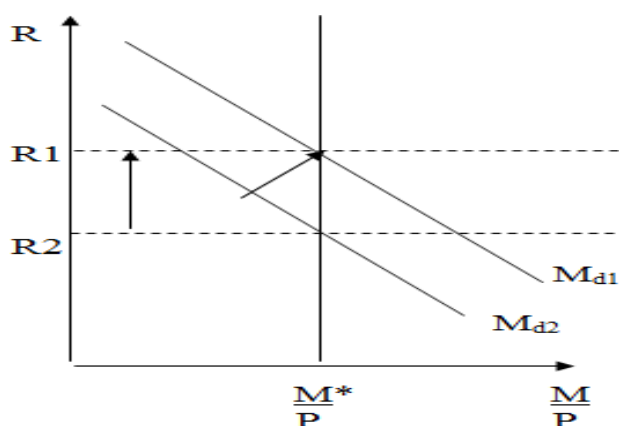
$$M/R = L(R; Y)$$

Pul bozori holatini belgilovchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bunday o'zaro munosabatlarni 13.4-, 13.5 rasmlarda tasvirlaymiz.

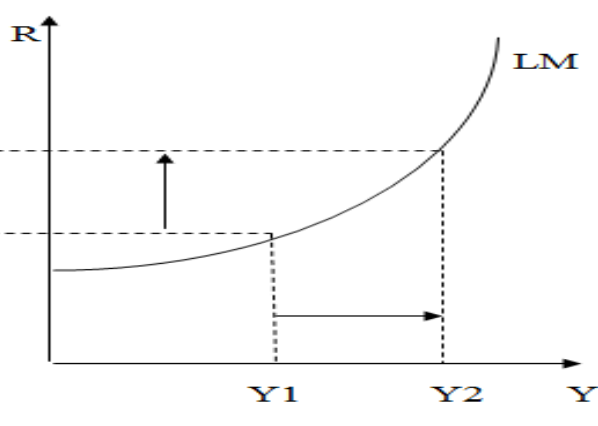
13.4-rasmdan ko'rinib turibdiki, pulga bo'lgan talab, foiz stavkasi pasayishi bilan, shuningdek, daromadlar ko'payishi natijasida ham oshadi. Daromadlarning oshishi natijasida pulga talab egri chizig'i M_{d1} yuqori surilib, M_{d2} holatini egallaydi va unda pul bozoridagi muvozanat nuqtasi, r_1 holatidan r_2 holatiga o'tadi.

Shunday qilib, yuqoriroq daromad yuqoriroq foiz stavkasiga olib keladi va buni LM egri chizig'i aks ettiradi. U pul bozorida foiz stavkasi va daromad o'rtasidagi munosabatlarni ko'rgazmali tarzda ifodalaydi. Daromad darajasi qancha baland bo'lsa, pulga bo'lgan talab shuncha yuqori va shunga muvofiq muvozanatli foiz stavkasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

LM egri chizig'i o'ziga xos konfiguratsiyaga ega: gorizantal qism va vertikal qism. LM egri chizig'ining gorizantal qismi foiz stavkasi R ning minimal darajasidan pasaya olmasligini anglatadi, vertikal qism foiz stavkasi R ning maksimal darajasi chegarasidan tashqarida hech kim o'z mablag'larining likvid (pul) shaklida ushlab turmasligini va ularni qimmatli qog'ozlarga aylantirishini anglatadi.

13.4-rasm. Pul bozoridagi muvozanat grafiği

13.5-rasm. LM egri chizig'i grafiği

LM egri chizig'i o'ziga xos: gorizontaal va vertikal konfiguratsiyaga ega. LM egri chizig'ining gorizontaal kesmasi foiz stavkasi foiz stavkasi $R_{\min}$ darajadan pastga tushishi mumkin emasligini ko'rsatadi. Egri chiziqning vertikal kesmasi foiz stavkasining maksimal daraja $R_{\max}$ chegarasidan tashqarida hech kim jamg'armalarini likvid (pul) shaklida ushlab turmaydi va ularni qimmatli qog'ozlarga aylantiradi. Baholarning o'zgarishi hamda pul taklifi hajmidagi o'zgarishlar LM egri chizig'ining o'ngga yoki chapga siljishiga olib keladi.

LM egri chizig'i tenglamasi pulga talab funksiyasini R va Y ga nisbatan yechib topiladi.

R ga nisbatan LM egri chizig'i tenglamasi quyidagicha:

$$R = (k/h)Y - (1/h) (M/P).$$

Y ga nisbatan LM egri chizig'i tenglamasi quyidagicha:

$$Y = (1/k) (M/P) + (h/k) R.$$

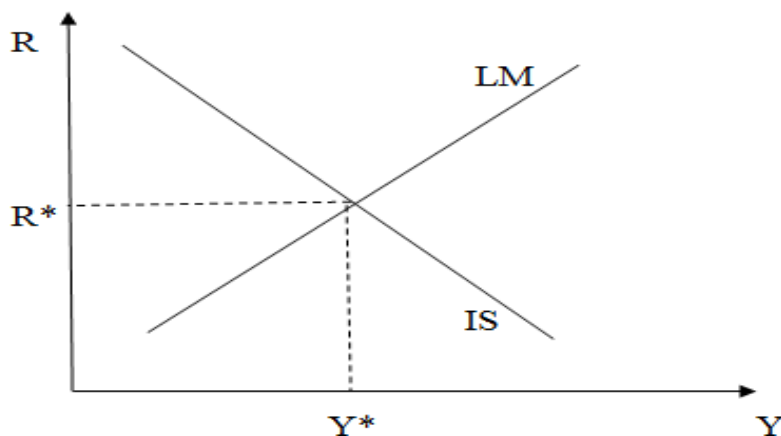
k/h koeffitsienti LM egri chizig'ining Y o'qiga nisbatan og'ish burchagini xarakterlaydi hamda fiskal va pul kredit siyosatining nisbiy samaradorligi baholaydi.

13.5. IS-LM modelida makroiqtisodiy muvozanat

IS-LM egri chiziqlari kesishadigan nuqta IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanat holatini ko'rsatadi.

Bu nuqta o'zida shunday foiz stavkasi « R » ni va daromad darajasi

«Y» ni aniqlaydiki, bunda tovarlar va xizmatlar bozorida talab va taklif hamda real pul mablag‘lariga bo‘lgan talab va ularning taklifi o‘zaro teng bo‘ladi. (13.6-rasm.)

13.6-rasm. IS – LM modelidagi iqtisodiy muvozanat

Bu yerda : R^* -muvozanatli foiz stavkasi; Y^* - muvozanatli daromad hajmi.

IS va LM egri chiziqlarining o‘zaro kesishishi pul taklifi investitsiyalar va jamg‘armalarni o‘zaro tenglashtiruvchi foiz stavkasi shakllanishi uchun yetarli ekanligini anglatadi.

IS egri chizig‘i rejalashtirilgan xarajatlarga bog‘liq bo‘lganligi uchun uning o‘zgarishi fiskal siyosatidagi o‘zgarishlarni xarakterlaydi. LM pul taklifiga bog‘liq bo‘lganligi uchun undagi o‘zgarish monetar siyosat tadbirlari natijasini ko‘rsatadi.

Bundan xulosa shuki IS-LM modeli fiskal va monetar siyosatning iqtisodiyotga birgalikda ko‘rsatadigan ta‘sirini baholash imkonini beradi. Davlat xarajatlarining o‘sishi yoki soliqlarning kamayishi IS egri chizig‘ini o‘ngga siljitadi. Davlat xarajatlarining kamayishi va soliqlarning oshishi esa bu egri chiziqni chapga siljitadi. Xuddi shuningdek pul taklifining oshishi LM egri chizig‘ini o‘ngga, kamayishi esa chapga siljitadi. IS-LM modeli ma‘lum makroiqtisodiy natijalarga erishishning turli variantlarni ko‘rib chiqish imkoniyatini beradi. Bir bozorda bo‘lgan o‘zgarish ikkinchi bozorga ham ta‘sir etadi. Masalan Markaziy bank ochiq bozordan obligatsiyalar sotib ola boshladi. Natijada pul taklifining ko‘payishi (LM egri chizig‘ini o‘ngga siljishi da aks etib) foiz stavkasining pasayishini keltirib chiqaradi. Monetar impuls ta‘sirida, ya‘ni, foiz stavkasining pasayishi oqibatida investitsiya xarajatlari ko‘payadi va IS egri chizig‘i ham o‘ngga siljib yangi nuqtada muvozanat o‘rnatiladi.

Agar modelda muvozanati LM egri chizig‘ining gorizontaL(keyns) kesmasida yuzaga kelsa pul massasining ko‘paytirilishi investitsiyalar, ishlab chiqarish va bandlilikning o‘shigiga olib kelmaydi. Bu iqtisodiy tizimda aloqalar buzilganligidan dalolat beradi. Bunda pul taklifining o‘shishi tovarlar bozoriga ta’sir ko‘rsata olmaydi, chunki pul bozorida foiz stavkasini kamaytirish imkoniyati qolmaydi. Bunday vaziyat **likvidlilik tuzog‘i** nomini olgan.

“Likvidlilik tuzog‘i vaziyatida kredit (monetar) siyosat yalpi talab va milliy daromadni rag‘batlantirish vositasi sifatida kutilgan samarani keltirib chiqarmaydi va shu sababli, keynschilar fikriga ko‘ra, (ixtiyorimizda) faqat bir dastak - soliqlar va hukumat xarajatlari orqali yalpi talabga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan fiskal siyosatgina qoladi”⁸⁴.

Agar modelda IS egri chizig‘i LM egri chizig‘ining vertikal kesmasidan kesib o‘tganda yuz bergan bo‘lsa pul taklifini oshirish milliy daromadning o‘shigigava foiz stavkasining pasayishiga olib keladi. Aksincha davlat xarajatlarning oshirilishi esa, keynschilar fikriga ko‘ra, bu kesmada yalpi talabga va milliy daromar hajmiga ta’sir ko‘rsatmaydi.

Agar IS egri chizig‘i vertikal ko‘rinishda bo‘lsa, ya’ni investitsiyalarga talab foiz stakasi o‘zgarishiga ta’sirchan (elastik) bo‘lmagan, masalan investorlar kelajakdagi bozor konyukturasining noaniqligi sababli o‘z investitsiyalari istiqboliga tushkun baho bersalar **investitsion tuzoq** yuzaga keladi. Investitsion tuzoq shuni anglatadiki IS egri chizig‘i vertikal bo‘lganda LM egri chizig‘ining siljishlari real daromad miqdorini o‘zgartirmaydi. Bu holatda pul-kredit siyosati yalpi talab va milliy daromad hajmiga hech qanday ta’sir ko‘rsatmaydi, fiskal siyosat esa samarali bo‘ladi.

Demak pul-kredit siyosati foiz stavkalari yuqori bo‘lganda samarali bo‘ladi. Fiskal siyosat esa foiz stavkasi minimal, ya’ni LM egri chizig‘i gorizontaL, IS egri chizig‘i esa vertikal bo‘lganda samaraliroq bo‘ladi. Model yordamida makoiqtisodiy siyosat variantlarini tanlash, shuningdek usullarini muvofiqlashtirilgan holda qo‘llash va siqib chiqarish samaralarini kamaytirish yo‘llarini tahlil etish mumkin.

Qisqacha xulosalar

IS-LM modeli tovar va pul bozorlarining o‘zaro aloqalarini va har ikki bozorda birgalikda muvozanat o‘rnatilishi mexanizmini izohlovchi modeldir.

IS egri chizig‘i tovar va xizmatlar bozorida paydo bo‘ladigan

daromadlar darajasi va foiz stavkasining kombinatsiyalarini ko'rsatadi. IS egri chizig'ining har bir nuqtasida tovar pul bozorida muvozanat tarkib topadi.

LM egri chizig'i o'zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasining kombinatsiyalarini ko'rsatadi. LM egri chizig'ining har bir nuqtasida pul bozorida talab va taklif o'zaro teng bo'ladi.

IS va LM egri chiziqlarining kesishuv nuqtasi har ikki bozor uchun muvozanat nuqtadir. Bu nuqtada asosiy makroiqtisodiy ayniyat iste'mol, investitsiya, sof eksport va pulga talab funksiyalari tengligini to'liq qanoatlantiradi.

Model unda IS va LM egri chiziqlarining holati aks ettiradigan makroiqtisodiy vaziyatdan kelib chiqib makroiqtisodiy siyosat usullarning qay birini qo'llash, yoki ularni muvofiqlashtirish masalalarini hal etish imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. IS-LM modeli qanday maqsadga xizmat qiladi va unga ehtiyojni qanday asoslab berish mumkin?
2. IS-LM modelining asosi bo'lgan tenglamalarni sanab bering va ularga tavsif bering.
3. IS egri chizig'ining mohiyati nimada va qanday keltirib chiqariladi?
4. LM egri chizig'ining asosiy o'zgaruvchilari nimalardan iborat va u qanday keltirib chiqariladi?
5. IS egri chizig'i tenglamasidagi qaysi parametr fiskal va pul kredit siyosatining nisbiy samaradorligini belgilaydi va nima sababli?
6. Modelda makroiqtisodiy siyosat yuzaga kelishining shartlari qaday?
7. Likvidlilik tuzog'i qanday vaziyatda yuzaga keladi va makroiqtisodiy siyosatga qanday ta'sir ko'rsatadi?
8. "Investitsion tuzoq" atamasi qo'llaniladigan makroiqtisodiy vaziyatni tavsiflab bering

14-BOB. IQTISODIY O‘SISHNING UMUMIY TAVSIFI VA NEOKEYSNSCHA MODELLARI

Reja:

- 14.1. Iqtisodiy o‘shish tushunchasi va o‘lchanishi.
- 14.2. Iqtisodiy o‘shishga omillari va tiplari
- 14.3. Iqtisodiy o‘shishning E.Domar modeli
- 14.4. Iqtisodiy o‘shishning R.Xarrodd modeli

14.1. Iqtisodiy o‘shish tushunchasi va o‘lchanishi

Iqtisodiy o‘shish to‘liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish darajasini uzoq muddatli ko‘payishi tendensiyasini anglatadi.

Iqtisodiy o‘shish yalpi taklifning o‘shishini yoki boshqacha aytganimizda, haqiqiy va potensial YaIM hajmining oshishini bildiradi. Iqtisodiy o‘shish muammosini o‘rganish natijasida real ishlab chiqarish tizimi duch keluvchi - cheklangan resurslardan samarali foydalanish muammosiga yechim topiladi.

Demak, iqtisodiy o‘shish omillari va ular samaradorligini o‘rganish hamda tahlil qilish jamiyat oldidagi eng dolzarb muammolardan biridir.

Iqtisodiy o‘shish nafaqat mamlakat real daromadlarining o‘shishi, shuningdek, jon boshiga to‘g‘ri keladigan real daromadlarning o‘shishini ham anglatadi. Shu sababli ham iqtisodiy o‘shish ikki xil usul bilan o‘lchanadi.

Birinchi usulda iqtisodiy o‘shish real YaIM ni o‘tgan davrga nisbatan o‘zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari dinamikasini aniqlash uchun ishlatiladi.

Bunda joriy yildagi real YaIM (Y_t) hajmining bazis yildagiga (Y_{t-1}) (asosan oldingi yilga) nisbatan foiz ko‘rinishidagi o‘shishi aniqlanadi:

$$\square Y = \frac{Y_t}{Y_{t-1}} - 100$$

Ikkinchi usulda iqtisodiy o‘shish aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan

real YaIM ning o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi. Iqtisodiy o'sish nazariyasi va modellarida YaIM o'rniga SIM, YaMD, SMD ko'rsatkichlaridan ham foydalanilishi mumkin. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy o'sish daromadlarni qanday nisbatlarda iste'mol va investitsiyalarga bo'linishiga bog'liq deb qaraladi.

Iste'mol hajmi dinamikasi iqtisodiyotning provard maqsadini va yashash darajasi oshishini bildirsa, investitsiyalar hajmining o'zgarishi resurs imkoniyatlarining o'sishi va texnik yangiliklarning moddiylashtirishini anglatadi. Iste'mol va investitsiya o'rtasida etarlicha muqobillik mavjud, chunki, joriy iste'mol miqdorining oshishi investitsiyalarning daromaddagi ulushini pasaytirish iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini qisqartiradi. Iqtisodiy o'sish real kattaliklarda, qiyosiy baholarda o'lchanadi.

Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga intiladi, chunki iqtisodiy o'sish, birinchidan, milliy mahsulot hajmi va daromadning ko'payishiga, ikkinchidan, resurslardan samarali foydalanishga, uchinchidan, yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga, to'rtinchidan, xalqaro bozorlarda mamlakat obro'sining oshishiga olib keladi.

14.2. Iqtisodiy o'sishga omillari va tiplari

Real ishlab chiqarish hajmlarining uzoq muddatli o'sishi sur'atlarini, ko'lamlarini, samaradorligi va sifati oshishini belgilovchi hodisa va jarayonlar iqtisodiy o'sish omillari deyiladi.

Iqtisodiy o'sish omillari ikki guruhga ajratiladi.

Birinchi guruh omillari iqtisodiy o'sishni fizik (ashyoviy) jihatdan ta'minlaydi. Bu guruhga ishlab chiqarish omillari kiritiladi:

- tabiiy resurslar soni va sifati;
- mehnat resurslari soni va sifati;
- asosiy kapital hajmi;
- texnologiyalar va ishlab chiqarishni tashkil etish;
- jamiyatda tadbirkorlik malakalarining rivojlanishi darajasi.

Agar iqtisodiyotning qisqa muddatli holati ko'proq yalpi talab bilan belgilansa, uzoq davrga iqtisodiyotning rivojlanishi ko'proq ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli iqtisodiy o'sishni modellashtirishda diqqat markazida real sektor turadi.

Ikkinchi guruhga omillari jamiyatdagi iqtisodiy o'sish potensialini yuzaga chiqarish imkonini beruvchi omillar – talab va taqsimot omillari (bilvosita omillar) kiritiladi:

- bozorning monopollashuvi darajasini pasayishi;
- iqtisodiyotdagi soliq muhiti;
- kredit-bank tizimi samaradorligi;
- iste'mol, investitsiya va davlat xarajatlarining o'sishi;
- eksport hajmining o'sishi;
- iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarini qayta taqsimlash imkoniyatlari;

- daromadlarni taqsimlashning shakllangan tizimi.

Agar o'sish qo'shimcha resurslarni jalb etish hisobiga ta'minlansa va jamiyatdagi resurslardan foydalanishning shakllangan o'rtacha samaradorligi darajasini oshirmasa ekstensiv iqtisodiy deb ataladi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish yangi korxonalar, yo'llar, elektrostansiyalar qurish, yangi erlarni o'zlashtirish, mehnat va tabiiy resurslarni qo'shimcha jalb etish kabilar hisobiga ta'minlanadi. Ammo bu resurslarning cheklanganligi rivojlanishning ma'lum bir bosqichida ekstensiv iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini kamaytiradi va uni ziddiyatli qilib qo'yadi.

YaIMning o'sishi iqtisodiyotda band bo'lganlar sonidan yuqori sur'atga ega bo'lsa intensiv iqtisodiy o'sish ro'y beradi.

“Iqtisodiy o'sishning intensiv tipi ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga bog'liq. U foydalanilayotgan resurs birligiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishni, ishlab chiqarishning texnik xususiyatlarini yaxshilashni ko'zda tutadi. Bunday jarayonlar namoyon bo'ladi:

- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish va ishlab chiqarishni yangilashda;
- xodimlar malakasini oshirishda;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish, assortimentini yangilashda”

Iqtisodiy o'sishning bu ikki tipi sof holda ro'y bermaydi. Iqtisodiy o'sish uni ta'minlashdagi intensiv yoki intensiv omillarning ulushi darajasiga qarab ko'proq ekstensiv, yoki ko'proq intensiv bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirib borish, chuqur qayta ishlangan, tayyor, qo'shilgan qiymat hissasi yuqori bo'lgan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni jadal rivojlantirish va ularning YAIM hamda mamlakat eksportidagi ulushini ko'paytirish muhim ahamiyatga ega.

**O‘zbekistonda iqtisodiy o‘sh omillari va ularning
YaIMdagi hissasi**

№	Omillar	2009-2012	2013-2014	2015-2017
1.	Taklif omillari	62	55	53
2.	Talab omillari	22	25	26,5
3.	Taqsimot omillari	16	20	20,5

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, omilli tahlillar shuni ko‘rsatadiki uzoq muddatli iqtisodiy o‘shni ta‘minlashda uning bilvosita ya‘ni talab va taqsimot omillari uning bevosita omillari, ya‘ni taklif omillaridan ko‘proq samara berar ekan.

2009-yilda bevosita va bilvosita omillarning ulushi mos ravishda 62 va 38 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2015-yilda ushbu nisbat mos ravishda 53 va 47 foizni tashkil etgan. Bunga o‘z navbatida ichki va tashqi talabni rag‘batlantirish bilan bog‘liq chora tadbirlar sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan.

Kelgusi yillarda esa bu nisbat yanada ortishi kutilmoqda, bunga eng avvalo makroiqtisodiy siyosatda yuzaga keladigan o‘zgarishlar ta‘sir etishi prognoz qilinmoqda.

14.3. Iqtisodiy o‘shning E.Domar modeli

Iqtisodiy o‘sh modellari yalpi ishlab chiqarishning uzoq muddatli ko‘payishi taklif omillariga tayangan holda tahlil etish imkonini beradi.

Boshqa iqtisodiy modellar singari iqtisodiy o‘sh modellari ham real jarayonlarni abstrakt va soddalashgan ko‘rinishda, shartli tarzda grafiklarda va tenglamalarda aks ettiradi.

Iqtisodiy o‘shning keynscha va neoklasik modellari mavjud.

Keynscha modellarning mohiyati quyidagicha:

1) ularning barchasi Keynsning yalpi talb to‘g‘risidagi bosh g‘oyasiga tayanadi. Ya‘ni ularni tuzishda mualliflar iqtisodiyotni uzoq muddatli mutanosib rivojlanishining hal qiluvchi sharti yalpi talabni oshirish deb qarashgan;

2) iqtisodiy o‘shning asosiy omili investitsiyalar hisoblanadi, boshqa ishlab chiqarish omillari e‘tiborga olinmaydi;

Keynscha iqtisodiy o‘sh modelidan soddarog‘i 40-yillarda E. Domar tomonidan taklif etilgan model hisoblanadi.

Keyns o'z tahlilida investitsiyalarning yalpi talabga ta'sirini o'rgangani holda, yalpi taklifga ta'sirini ko'rib chiqmaydi. Undan farqli tarzda Domar modelida mehnat bozorida ortiqcha taklif mavjud, bu baholar barqaror holatida ushlab turadi, investitsion lag «0» ga teng, kapital quyilmalarning chegaraviy unumdorligi doimiy deb olinadi.

E.Domar investitsiyalarni ham talab ham taklif omili deb qaraydi. Ya'ni investitsiyalar nafaqat multiplikativ ta'sir ko'rsatib yalpi talabni oshiradi, balki ishlab chiqarish quvvatlarini yuzaga keltirib, ishlab chiqarishni rivojlantiradi, tovarlar taklifini oshiradi. Shunday ekan, yalpi talabning o'sishi yalpi taklifning o'sishiga teng bo'lishi uchun investitsiyalar qanday o'sishi kerak degan savol paydo bo'ladi. Bu savolga javob topish uchun Domar uch tenglamani o'z ichiga olgan tenglamalar sistemasini tuzdi:

- 1) taklif tenglamasi;
- 2) talab tenglamasi;
- 3) talab va taklif tengligini ifodalovchi tenglama.

1. taklif tenglamasida investitsiyalar ishlab chiqarish omillarining qanchaga qo'shimcha o'sishini ko'rsatadi. Agar berilgan sharoitda investitsiyalar I o'ssa, yalpi ishlab chiqarish ΔK α miqdorga o'sadi:

$$\Delta Y_s = \Delta K \alpha,$$

ΔK investitsiyalar hisobiga ta'minlanganligi uchun tenglikni:

$$\Delta Y_s = I \alpha$$

deb yozish mumkin. , bunda, α – kapital qo'yilmalar (investitsiyalar)–ning chegaraviy unumdorligi. Agar bir yilda yalpi ishlab chiqarishni 1 mlrd. so'mga oshirish uchun 4 mlrd so'm investitsiya talab etilsa $\alpha = 0,25$ bo'ladi. $\alpha = \Delta Y_s / I$ bir so'mlik investitsiya hisobiga yaratilgan yangi mahsulot miqdorini ko'rsatadi.

2. Talab tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega

$$\Delta Y_d = \Delta I (1/ \mu),$$

bu yerda $1/ \mu$ – xarajatlar multiplikatori, μ – jamg'arishga chegaralangan moyillik.

Bu tenglama milliy daromad ΔY_d , yoki yalpi talab qo'shimcha investitsiyalarning multiplikativ ko'payishiga teng miqdorda o'sishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish to'plangan jami kapital bilan ta'minlanishi, milliy daromad esa qo'shimcha investitsiyalarning multiplikativ ta'siri ostida

ko'payishi sababli taklif tenglamasida jami investitsiyalar, talab tenglamasida esa qo'shimcha investitsiyalargina ko'rib chiqiladi.

3. Daromadlar va ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sish sur'atlari tengligi tenglamasi:

$$\Delta I (1/\mu) = I \alpha$$

Bu tenglamani yechib quyidagi natijani olamiz:

$$\Delta I / I = \mu \alpha$$

$(\Delta I / I)$ – investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati bo'lib, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish yordamida to'liq bandlilikni ta'minlab turish uchun

$(\mu \alpha)$ miqdorga teng bo'lishi kerak. Bundan xulosa shuki investitsiyalarning mutanosib o'sish sur'ati jamg'arishga chegaralangan moyillik va investitsiyalarning unumdorligi (kapital qaytimi) darajalarining hosilasi ekan.

Agar $\mu = 0,2$ $\alpha = 0,4$ bo'lsa $\Delta I / I = 0,2 * 0,4 = 0,08$ yoki 8 %

Demak, investitsiyalarning o'sish sur'ati 8% bo'lishi talab etiladi.

E. Domar modelidan kelib chiqadigan umumiy xulosa shuki iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun investitsiyalar hajmini oshirish, bu uchun esa jamg'arish normasi hamda fan texnika taraqqiyoti orqali kapitalning samaradorligini oshirish zarur.

14.4. Iqtisodiy o'sishning R.Xarrod modeli

Agar E.Domar o'z modelida investitsiyalarni ekzogen tarzda berilgan miqdor deb olgan bo'lsa R.F. Xarrodning 1939-yilda ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sish modeliga akselerator prinsipi va tadbirkorlar–ning kutishiga asoslangan endogen funksiyasi ham kiritildi. Akselerator prinsipiga ko'ra nafaqat investitsiyalar ishlab chiqarishning o'sishini keltirib chiqaradi, balki ishlab chiqarish va daromadlarning o'sgan hajmi ham investitsiya jarayonlarining jadallashishiga olib keladi.

R.Xarrod o'z modeliga uch tenglamani kiritadi:

- 1) kafolatlangan o'sish sur'ati tenglamasi;
- 2) haqiqiy o'sish sur'ati tenglamasi;
- 3) tabiiy o'sish sur'ati tenglamasi.

R Xarrod modelida haqiqiy o'sish sur'ati ishchi kuchining o'sish sur'ati va kapital unumdorligining o'sish sur'ati bilan belgilanadi.

$Gr * c = s$, bu yerda

Gr - YaIMning haqiqiy qo'shimcha o'sish sur'ati; $\Delta Y / Y$;

c- ishlab chiqarishning kapital talabchanligi koeffitsienti, $I / \Delta Y$;

s– Milliy daromaddagi jamg'arish hajmi yoki jamg'arishga o'rtacha moyillik, S / Y ; Tadbirkorlar dinamik muvozanat ta'minlangan o'sish sur'ati bo'lgan kafolatlangan (prognoz qilingan) o'sish sur'atiga asoslanib o'z investitsiya rejalarini tuzadilar. Kafolatlangan o'sish sur'ati jamg'arishga o'rtacha moyillik darajasini akseleratorga nisbati sifatida aniqlanadi:

$Gw = s / cr$, bu yerda:

Gw – kafolatlangan o'sish sur'ati

cr – talab etiladigan kapital talabchanlik koeffitsienti (o'tgan yillardagi shakllangan darajasi);

Bu ko'rsatkichlar doimiy bo'lganligi sababli kafolatlangan o'sish sur'atlari ham doimiy bo'ladi.

Agar haqiqiy o'sish sur'ati kafolatlangan o'sish sur'atiga mos kelsa iqtisodiyotda barqaror uzluksiz o'sish ta'minlanadi. Amaliyotda bunga doimo erishib bo'lmasligi tufayli qisqa muddatli davriy tebranishlar ro'y beradi.

Xarrod modelida resurslardan to'liq foydalangan sharoitda ta'minlanishi mumkin bo'lgan maksimal o'sish sur'ati tabiiy o'sish sur'ati deb nomlandi.

$Gn * cr = yoki \neq s$

Iqtisodiyotning barqaror dinamik muvozanati to'liq bandlilik sharoitida kafolatlangan va tabiiy o'sish sur'atlari o'zaro teng bo'lganda ta'minlanadi. Ammo bunday tenglikka davlatning faol aralashuvi orqaligina erishiladi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy o'sish to'liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish potensial YaIM hajmining uzoq muddatli ko'payishi tendensiyasini anglatadi. U o'sish ishlab chiqarish natijalari va omillarida ro'y beradigan miqdor va sifat o'zgarishlarini xarakterlaydi.

Iqtisodiy o'sish real YaIM ning, yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YaIM ni o'sish sur'ati bilan o'lchanadi.

Iqtisodiy o'sish taklif, talab va taqsimot omillari bilan belgilanadi.

Iqtisodiy o'sishni belgilovchi talab omillariga tabiiy resurslar soni va

sifati, mehnat resurslari soni va sifati, kapital, texnologiya va boshqalar kiradi.

Bulardan foydalanish usuliga ko'ra iqtisodiy o'sish ekstensiv va intensiv turlarga bo'linadi. Ishlab chiqarish resurslar miqdorini o'zgartirmagan holda o'ssa, intensiv omillar hisobiga amalga oshgan hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sish modellari deganda iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda foydalaniladigan, ularning manbalarini aniqlash va qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiluvchi modellar tushuniladi.

Keynschilar (Xarrod, Domar) modellarida iqtisodiy o'sishning asosiy omil investitsiyalar deb qaraladi. Jamg'arish normasini ko'tarish orqali investitsiyalarni ko'paytirish va ularning samaradorligini oshirish iqtisodiy o'sish shartlari deb qaraladi.

Klassik modellarda iqtisodiy o'sish ishlab chiqarishning barcha omillariga bog'liq, mehnat va kapital o'zaro almashiniladi deb qaraladi. Shunga ko'ra kapitalning ma'lum darajasida mehnatning kapital bilan qurollanganlik darajasi, o'z navbatida ishlab chiqarish hajmi ham turlicha bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi va uni o'lchash usullarini izohlab bering.

2. Iqtisodiy o'sish omillarini ishlab chiqarish, talab va taklif omillariga qaysi tamoyillarga asoslanib bo'linadi?

3. Ekstensiv va intensiv iqtisodiy o'sishning farqlari nimada, sof intensiv o'sishga erishish mumkinmi?

4. Domar modelida investitsiyalar tahlili Keyns tahliliga nisbatan qanday farq qiladi?

5. Domar modelining asosiy o'zgaruvchilariga tavsif bering va uning mohiyatini tushuntiring?

6. Iqtisodiy o'sishning Xarrod modeli Domar modelidan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?

15 – BOB. IQTISODIY O‘SISHNING NEOKLASSIK MODELLARI

Reja:

- 15.1. R.Solouning neoklassik modeli asoslari.**
- 15.2. R.Solou modelida kapitalning chiqib ketishi aholi soni o‘shining barqaror muvozanati va iqtisodiy o‘shiga ta’siri.**
- 15.3. Texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o‘shiga ta’siri. Felpsning «oltin qoidasi».**
- 15.4. Iqtisodiy o‘shning J.Mid va A. Lyuis modellari.**
- 15.5. O‘zbekistonda iqtisodiy o‘shni ta’minlash omillari va natijalari**

15.1. R.Solouning neoklassik modeli asoslari

Iqtisodiy o‘shning dastlabki neoklassik modellari 1950-1960 yillarda, ya’ni dinamik muvozanat muammosiga e’tibor susaygan va birinchi planga nafaqat foydalanilmagan quvvatlar hisobiga, balki shu bilan birga yangi texnikani joriy qilish, unumdorlikni oshirish va ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash hisobiga potensial mumkin bo‘lgan o‘sh sur’atlariga erishish muammosi chiqqan davrda paydo bo‘ldi.

Shu sababli iqtisodiy o‘sh muammosining nafaqat nazariy asoslari, balki uni tahlil qilishning uslublari ham o‘zgardi. Bu davrda rivojlangan davlatlar iqtisodiyotida yirik firmalarning roli keskin o‘sd. Bu firmalar o‘z investitsiyalarini strategik rejalashtirish uchun, iqtisodiy o‘shning neokeynscha modellariga tayangan holda, mikrodarajada o‘shning dinamik modellarini tuza boshlashdi. Ta’kidlangan modellarni tuzishda firmalar chiziqli dasturlash uslublaridan va V.Leontevning ishlab chiqarish funksiyasidan foydalanishdi. Yirik firmalarning mustaqil iqtisodiy siyosat yuritishga va iqtisodiy o‘shga erishishga intilishlari neoklassik yo‘nalish vakillarini iqtisodiy o‘shning neokeynscha modellariga muqobil bo‘lgan o‘sh modellarini yaratishga faol kirishishga undadi. Bu yo‘nalish vakillari (amerikalik iqtisodchi R. Solou va ingliz iqtisodchisi J.Mid hamda boshqalar), bozor raqobati sharoitida yirik firmalarga o‘z resurslaridan potensial o‘shga erishish maqsadi

to'laroq foydalanish imkonini berish uchun, iqtisodiyotga davlat aralashuvini qat'iy cheklash lozim degan fikrni olg'a surishdi. Ular yaratgan modellarning metodologik asoslari bo'lib, shuningdek, mehnat, kapital va yerni ijtimoiy mahsulotni yaratishning mustaqil omillari deb qarovchi ishlab chiqarish omillarining klassik nazariyasi xizmat qildi.

Neoklassik modellarning navbatdagi metodologik asosi bo'lib chekli (chegaralangan) unumdorlik nazariyasi hisoblanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra ishlab chiqarish omillari egalari oladigan daromad, bu omillarning chekli mahsulotlari (omillarning qo'shimcha birligi hisobiga yaratilgan qo'shimcha mahsulot) bilan belgilanadi. Noklassik maktab nazariyotchilari iqtisodiy o'sishning neokeynscha nazariyalarini uch jihat bo'yicha tanqid qildilar:

- birinchidan, ular e'tiborni faqat iqtisodiy o'sishning bir omiliga-kapital jamg'arishga (investitsiyalarning qo'shimcha o'sishiga) qaratishdi. Boshqa omillar(ayniqsa texnologik taraqqiyot bilan bog'liq bo'lgan holatlar, ya'ni ishchi kuchining ma'lumot darajasi va malakasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi hamda boshqalar) ular e'tiboridan chetda qoldi. Neoklassiklar bo'sh turgan ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish uchun yangi ishchi kuchini jalb qilish hisobiga ham ishlab chiqarishning qo'shimcha o'sishini ta'minlash mumkin deb hisobladilar;

- ikkinchidan, neokeynschilar ishlab chiqarishning kapital talabchanligi koeffitsienti- s ($s = I / \Delta Y$)ni o'zgarimas deb qaradilar. Neoklassik modellar esa ikki ishlab chiqarish omilini (kapital va mehnatni) hisobga olgan holda va ularning o'zaro bir-birini almashtirishini (substitut ekanligini) ko'zda tutib bu koeffitsient o'zgarishi mumkinligini nazarda tutadilar. Bundan esa, ishlab chiqarishning berilgan texnik qurollanishi darajasida, belgilangan ishlab chiqarish hajmiga resurslarning turli kombinatsiyalarini qo'llab erishish mumkin degan xulosa chiqadi;

- uchinchidan, neokeynschilar bozor mexanizmining muvozanatni avtomatik tiklash qobiliyatini etarlicha baholamadilar.

Neokeynschilardan farqli ravishda, neoklassiklar faqatgina raqobatga asoslangan bozor tizimigina iqtisodiy o'sishning balanslashganligini ta'minlashi mumkin deb hisobladilar. Ular iqtisodiy o'sishning balanslashganligini ta'minlash raqobat mexanizmidan tashqari barqaror pul tizimiga ham bog'liq, raqobat mexanizmi va barqaror pul tizimi bozor muvozanatini avtomatik tiklaydi deb hisoblashdilar. Shu sababli ular,

davlatning iqtisodiyotga aralashuviga barqarorlikni buzuvchi omil sifatida qarab, inflatsion davlat xarajatlariga qarshi chiqdilar.

Neoklassik modellar barcha iqtisodiy jarayonlarning aniq holatini qamrash xususiyatiga egadir.

Birinchi neoklassik model R. Solou tomonidan 1956-yilda "Iqtisodiy o'sish nazariyasiga hissa" asarida tasvirlab berildi va so'ngra 1957-yilda "Texnologik taraqqiyot va agregativ ishlab chiqarish funksiyasi" nomli asarida rivojlantirildi.

R.Solou modeli mutanosib iqtisodiy o'sishning zarur sharti yalpi talab va yalpi taklifning tengligi hisoblanadi.

Modelda yalpi taklif Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funksiya bilan ifodalangan. Bu funksiya bir tomondan ishlab chiqarish hajmi va ikkinchi tomondan foydalanilayotgan omillar hamda ularning o'zaro kombinatsiyalari o'rtasidagi funksional bog'liqlikni aks ettiradi, ya'ni:

$$Y = f(L, K, N),$$

modelda yuqori texnik rivojlanish bosqichida erning kichik ahamiyatga egaligi tufayli ishlab chiqarish faqat mehnat resurslari va kapitalga bog'liq deb olingan.

$Y = f(L, K)$, funksiyaning kengaytirilgan ko'rinishi quyidagicha:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L) L + (\Delta Y / \Delta K) K,$$

bu yerda: $\Delta Y / \Delta L$ - mehnatning chekli mahsuloti (MPL); $\Delta Y / \Delta K$ - kapitalning chekli mahsuloti (MPK).

Solou modeliga ko'ra yalpi ishlab chiqarish hajmi mehnat unumdorligini -bitta ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarish hajmini ($y = Y/L$) o'stirish hisobiga ta'minlanishi mumkin.

Ayni paytda mehnat unumdorligi kapital bilan qurollanganlik darajasining ($k = K/L$) funksiyasi, ya'ni

$$y = f(k)$$

Bu yerda

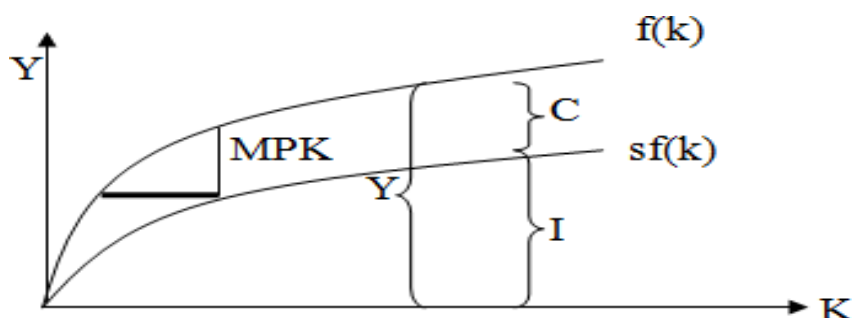
$$f(k) = F(k, 1)$$

Kapital (fond) bilan qurollanganlik darajasining o'sishi esa jamg'arish normasiga bog'liq.

Modelda yalpi talab investitsion va iste'mol xarajatlari bilan belgilanadi deb olinadi.

$$y = c + i$$

Davlat xarajatlari va sof eksport ko'rsatkichlari ham iste'mol va investitsiyalar tarkibiga kiritib yuboriladi.

15.1.-rasm. Bitta ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish (y) va talab (c+i).

Daromad, shakllangan jamg'arish normasiga ko'ra, iste'mol va jamg'arishga bo'linishini hisobga olib iste'mol funksiyasini quyidagi ko'rinishda yozishimiz mumkin:

$$c=(1-s)y$$

Bu yerda s-jamg'arish normasi.

Bundan $y = c + i = (1-s)y + i$, o'z navbatida $i = sy$ kelib chiqadi. Boshqacha aytganda muvozanat holatida investitsiyalar jamg'armalarga teng va daromadga proporsionaldir.

Talab va taklifning tengligi shartini quyidagicha yozish mumkin: $f(k) = c + i$ $f(k) = i/s$ Ishlab chiqarish funksiyasi tovarlar bozorida taklifni, kapital jamg'arish esa ishlab chiqarilgan mahsulotga talabni belgilaydi.

Ishlab chiqarish hajmi dinamikasi kapital (kapital bilan qurollanganlik) hajmiga bog'liq. Kapital hajmi esa uning chiqib ketishi va investitsiyalar ta'sirida o'zgaradi.

Investitsiyalar kapital zaxirasini orttiradi, chiqib ketish (amortizatsiya) esa uni kamaytiradi.

Investitsiyalar fond bilan qurollanganlik va jamg'arish normasiga bog'liq. Bu iqtisodiyotda talab va taklif tengligi shartidan kelib chiqadi:

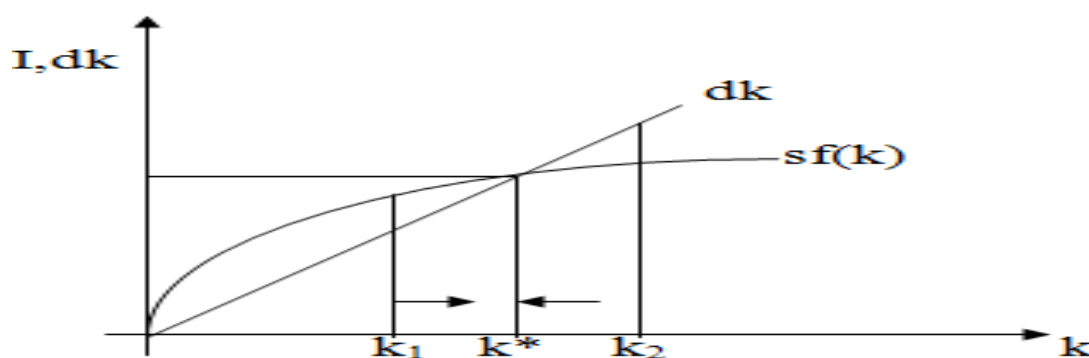
$$i = sf(k).$$

Jamg'arish normasi (s) k ning har qanday miqdorida mahsulotning investitsiya va iste'molga bo'linishini belgilaydi:

$$y = f(k), i = sf(k), c = (1-s)f(k)$$

15.2. R.Solou modelida kapitalning chiqib ketishi aholi soni o‘shiring barqaror muvozanat va iqtisodiy o‘shirga ta’siri

Amortizatsiya quyidagicha hisobga olinadi: agar yiliga eskirish hisobiga kapitalning qayd etilgan d qismi chiqib ketadi deb hisoblasak (chiqib ketish normasi), chiqib ketish miqdori kapital hajmiga proporsional bo‘ladi va dk ga teng bo‘ladi. Grafikda bu aloqadorlik koordinata boshidan d burchak koeffitsienti bilan chiquvchi to‘g‘ri chiziq bilan aks ettiriladi.(15.2-rasm).

15.2.-rasm. Investitsiyalar va kapitalning chiqib ketishining iqtisodiy muvozanatga tasiri

Investitsiyalar va chiqib ketishning kapital zaxirasi dinamikasiga ta’sirini $\Delta k = I - d$, yoki investitsiyalar va jamg‘armalar tengligidan foydalanib $\Delta k = s \cdot f(k) - dk$ ko‘rinishida yozish mumkin. Kapital zaxirasi(k) investitsiyalar hajmi kapitalning chiqib ketishi hajmiga teng bo‘lguniga qadar, ya’ni $s \cdot f(k) = dk$ shart bajarilguniga qadar oshib boraveradi.

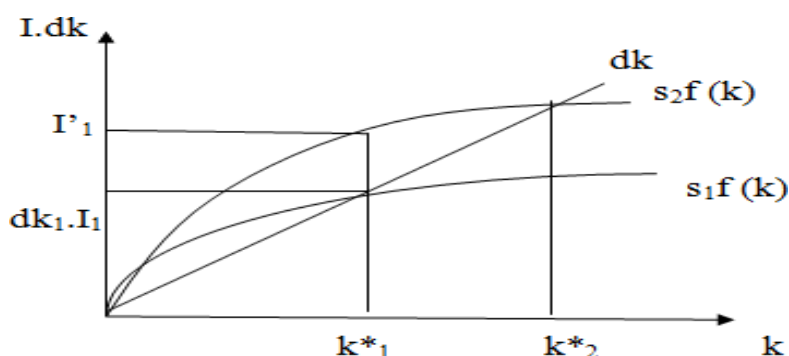
Shundan so‘ng bitta ish bilan band xodimga to‘g‘ri keladigan kapital zaxirasi (fond bilan qurollanganlik) o‘zgarmaydi ($\Delta k = 0$).

Investitsiyalar hajmi kapitalning chiqib ketishi hajmiga teng bo‘lgan sharoitdagi kapital zaxirasi darajasi fond bilan qurollanganlikning muvozanatli (barqaror) darajasi deyiladi va k^* deb belgilanadi. k^* ga erishilganda iqtisodiyot uzoq muddatli muvozanat holatida bo‘ladi.

Muvozanat barqaror bo‘lishiga sabab k ning dastlabki miqdori qandayligidan qat’i nazar iqtisodiyot muvozanat holatiga, ya’ni k^* ga intiladi. Agar k ning boshlang‘ich miqdori k^* dan kam bo‘lsa, yalpi

investitsiyalar ($sf(k)$) chiqib ketish miqdori (dk) dan ko‘p bo‘ladi va kapital zaxirasi sof investitsiyalar miqdoriga ko‘payib boradi. Aksincha $k_2 > k^*$ bo‘lsa, investitsiyalar amortizatsiyadan kamligini anglatadi. Bu holda kapital zaxirasi muvozanatli darajaga qadar kamayib boradi (15.2.- rasm).

Jamg‘arish normasi fond bilan qurollanganlikning barqaror darajasiga ta‘sir ko‘rsatadi. Jamg‘arish normasining s_1 holatdan s_2 holatga siljishi investitsiyalar egri chizig‘ini yuqoriga $s_1f(k)$ holatdan $s_2f(k)$ holatga qadar siljishini keltirib chiqaradi (15-3. -rasm).

15.3. -rasm. Jamg‘arish normasining iqtisodiy muvozanatga ta‘siri

Boshlang‘ich holatda iqtisodiyot kapitalning barqaror zaxirasi k^*_1 ga ega bo‘lib, investitsiyalar amortizatsiyaga teng edi. Jamg‘arish normasi oshganidan so‘ng investitsiyalar ($I'_1 - I_1$) miqdorga o‘sdi, kapital zaxirasi (k^*_1) va amortizatsiya (dk_1) esa o‘zgarmasdan qoldi. Bunday sharoitda investitsiyalar kapitalning chiqib ketishi (amortizatsiya)dan ortiqlik qiladi va kapital zaxirasining yangi muvozanat darajasi (k^*_2) ga qadar o‘shishini keltirib chiqaradi. k^*_2 esa fond bilan qurollanganlik va mehnat unumdorligining yuqoriroq darajalari bilan xarakterlanadi.

Solou modeli jamg‘arish normasi kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasiga erishishning o‘ta muhim omili ekanligini ko‘rsatadi. Jamg‘arish normasining o‘shishi investitsiyalar hajmining oshishini keltirib chiqaradi. Bu esa asosiy kapital miqdorining ortishiga, o‘z navbatida kapital bilan qurollanganlik darajasining (k) ko‘tarilishi orqali, pirovard natijaga, ya‘ni ishlab chiqarish hajmining (Y) ko‘payishiga olib keladi. Shunday qilib, jamg‘arish normasining oshishi barqaror muvozanat sharoitida yuqoriroq ishlab chiqarish va

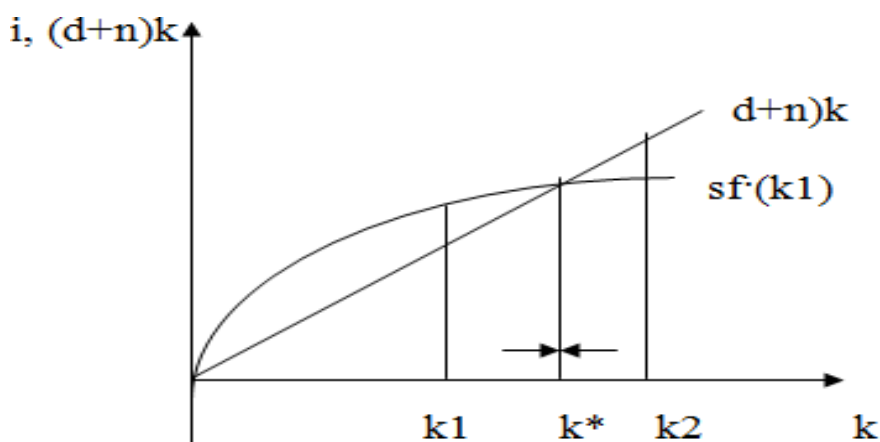
kapital zaxirasi darajasiga erishish imkonini beradi. Ammo jamg'arish normasining ortishi qisqa muddatdli davrda, iqtisodiyot yangi barqaror muvozanat nuqtasiga yetgunga qadar, iqtisodiy o'sishni jadallashishiga olib keladi.

Jamg'arish jarayoni ham, jamg'arish normasining oshishi ham barqaror muvozanat holatida aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmi—ning uzluksiz o'sishi mexanizmini tushuntirish uchun yetarli emas. Ular muvozanatning bir holatidan ikkinchi holatiga o'tilishini ko'rsatadi xolos. Solou modelini keyingi rivojlantirilishida navbat bilan ikki shart olib tashlanadi: aholi soni va uning ish bilan band qismi sonining o'zgarishsizligi hamda texnologik taraqqiyotning mavjud emasligi.

Aholi doimiy (n) sur'at bilan o'sadi deb tasavvur qilamiz. Ishchilar sonining ko'payishi boshqa teng sharoitlarda mehnatning kapital bilan qurollanishi darajasining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Natijada, bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital zaxirasi o'zgarishini ko'rsatuvchi tenglama quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta k = I - dk - nk \text{ yoki } \Delta k = I - (d+n)k$$

Mehnatning kapital bilan qurollanganligi pasayishi tufayli uni oldingi darajada saqlab turish uchun investitsiyalarning kapital chiqib ketishini qoplaydigan hajmi zarur. Kapital jamg'arish normasi yuqori bo'lmasa kapitalning chiqib ketishi, aholi sonining o'sishi tufayli kapital bilan qurollanganlik darajasi o'zgarimasdan qolishi yoki pasayib ketishi mumkin.

15.4.-rasm. Aholi soni o'sishining iqtisodiy muvozanatga ta'siri

Matematik jihatdan o'zgaras kapital bilan qurollanganlik sharoitidagi iqtisodiyotda barqaror muvozanat sharti quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta k = sf(k) - (d+n)k = 0 \text{ yoki } sf(k) = (d+n)k$$

Tenglamadagi $(d+n)k$ investitsiyalarning kritik kattaligini xarakterlaydi. Ya'ni bir ishchiga to'g'ri keladigan kapitalni doimiy o'zgaras darajada saqlab turadigan hajmini ifodalaydi. Aholi o'sishining hisobga olgan holda R. Solou modelini grafik jihatdan ifodalash uchun mehnatning kapital bilan qurollanganligi barqaror darajasini (k^*) deb belgilaymiz. Aniqlaganimizdek, agar bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital ($k = \text{const}$) bo'lsa iqtisodiyot muvozanat holatida bo'ladi. Agar $k_1 < k^*$ bo'lsa, unda amaldagi investitsiyalar ularning kritik kattaligidan yuqori va (k_1) k^* ga qadar o'sadi. Agar $k_2 > k^*$, unda investitsiyalar ularning kritik darajasidan past va (k_2) k^* ga qadar pasayadi.

Model iqtisodiyot barqaror holatda bo'lishi uchun investitsiyalar $sf(k)$ kapital chiqib ketishi va aholining o'sishi $(d+n)k$ oqibatlarini qoplashi kerakligini ko'rsatadi. B holda kapital bilan qurollanganlik (k) va mehnat unumdorligi (y) o'zgaras qoladi. Lekin aholi o'sishida kapitalning doimiyliigi kapital ham aholiga mos sur'atda o'sishi kerakligini anglatadi: ya'ni:

$$\Delta Y/Y = \Delta L/L = \Delta K/K = n$$

Bundan quyidagi xulosa kelib chiqadi: aholining o'sishi – iqtisodiyotning barqarorlik holati sharoitdagi uzluksiz iqtisodiy o'sishning sabablaridan biri.

Biroq agar aholining o'sishi investitsiyaning oshishi bilan birga bormasa, unda bu bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital zaxirasining kamayishiga olib keladi. Aholining n dan n_1 ga o'sishi $(d+n)k$ chizig'ini yuqoriga $(d+n_1)k$ holatiga siljitadi. Bu esa kapital bilan qurollanganlikni k^* dan k_1^* gacha qisqartiradi.

Shunday qilib, R.Solou modeli aholi o'sishining yuqori sur'atlarga ega bo'lgan davlatlarda kapital bilan qurollanganlik past – demakki, daromadlar ham past bo'lishini tushuntirib beradi.

R.Soluning fikriga ko'ra, barqaror muvozanat sharoitida kapital, mehnat va milliy daromad darajasi bir xil, aholi soni o'sishiga teng sur'atda o'sib boradi. Aholi sonining tez o'sishi iqtisodiyotning o'sish

sur'atlari jadallashishiga ta'sir etadi, ammo barqaror muvozanat holatida aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish kamayadi.

O'z navbatida, jamg'arish normasining oshirilishi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad miqdorini oshiradi va kapital bilan qurollanganlik koeffitsientini ko'tarilishiga olib keladi, lekin barqaror holatdagi o'sish sur'atiga ta'sir ko'rsatmaydi. Shu sababli barqaror holatdagi iqtisodiy o'sishning yagona sharti texnologik taraqqiyotning o'sish sur'ati hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishning investitsiyalar va bandlar sonining oshishidan keyingi uchinchi manbasi bo'lib, texnologik taraqqiyot hisoblanadi. Neoklassik nazariyada texnik (texnologik) taraqqiyot deganda ishlab chiqarishning mashinalashtirilishi emas, balki, ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlari (ishchilarning ma'lumot darajalari va malakalarining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil qilishning yaxshilanishi, ishlab chiqarish ko'lamining kengayishi) tushuniladi.

15.3. Texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o'sishga ta'siri. Felpsning «oltin qoidasi»

Modelga texnologik taraqqiyotning kiritilishi ishlab chiqarish funksiyasini o'zgartirib, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$Y=f(K,L \times E)$$

bu yerda, (E)- mehnat birligi samaradorligi (ishchi kuchining salomatligi, ma'lumoti va malakasiga bog'liq):

(L×E)- doimiy samaradorlik E ga ega shartli mehnat birliklari soni.

E qanchalik katta bo'lsa, mavjud ishchilar soni bilan shuncha ko'p mahsulot ishlab chiqarilishi mumkin.

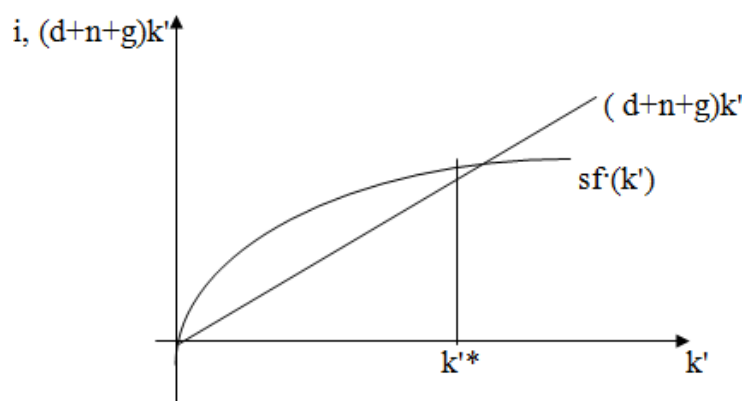
Texnologik taraqqiyot mehnat samaradorligi(E) ning doimiy sur'at (g) bilan o'sishga olib keladi. Shuning uchun $g = 2\%$ bo'lganda, mehnatning har bir birligidan qaytim yiliga 2% ga oshadi, bu esa ishlab chiqarish hajmining ishchi kuchi yiliga 2% o'sgandagi kabi o'sishga olib keladi. Texnik taraqqiyotning bunday shakli mehnatni tejaydi deyiladi, (g)– esa mehnatning tejaydigan texnologik taraqqiyotning sur'ati. Endi texnologik taraqqiyot holatidagi kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasini aniqlash mumkin. Agar bandlarning soni (L) (n) sur'at bilan oshayotgan bo'lsa, samaradorlik (E) esa (g) sur'at bilan o'sayotgan bo'lsa, unda (LE) (n+g) sur'at bilan oshib boradi.

Doimiy samaradorlikka ega bir mehnat birligiga to'g'ri keladigan kapital $k_1=[K/(LE)]$ ni tashkil etadi. Doimiy samaradorlik bilan mehnat birligiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi esa $y=Y/(LE)$ ni tashkil etadi. Bunda barqaror muvozanatlik holatiga quyidagi shartda erishiladi:

$$sf(k)=(d+n+g)k$$

Tenglama kapital bilan qurollanganlikning, o'zgarmas samaradorlikka ega bo'lgan mehnat birligiga to'g'ri keladigan kapital va ishlab chiqarishning doimiyligini ta'minlaydigan, faqatgina bitta darajasi (k^*) mavjud ekanligini ko'rsatadi. Bu barqaror holat iqtisodiyotning uzoq muddatli muvozanatini ifodalaydi.(15.5.-rasm).

15.5.-rasm Texnologik taraqqiyotning barqaror muvozanatga ta'siri

(k_1^*) ning barqaror (qat'iy) holatida texnologik taraqqiyot mavjud bo'lgan sharoitda kapital hajmi (K) va ishlab chiqarish (Y) ($n+g$) sur'at bilan o'sadi. Bir ishchi hisobiga to'g'ri keladigan kapital bilan qurollanganlik (K/L) va ishlab chiqarish (Y/L) (g)- sur'at bilan o'sib boradi. Bu R.Solou modelida texnologik taraqqiyot-turmush darajasi uzluksiz o'sishining yagona sharti ekanligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, R.Solou modeli iqtisodiy o'sishning 3 manbai-investitsiyalar, ishchi kuchi soni va texnologik taraqqiyot o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni yoritish imkonini beradi. Davlat iqtisodiy o'sishga jamg'arma me'yori va texnologik taraqqiyotni jadallashtirish orqali ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Jamg'arma me'yori qanday bo'lishi kerak? Aniqlaganimizdek muvozanatli iqtisodiy o'sish jamg'armaning turli me'yorlari bilan

muvoqilashadi. Shuning uchun maksimal iste'mol darajasi bilan iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan me'yor optimal bo'ladi. Bunday me'yor "Oltin qoida" ga muvofiq keladi. Jamg'armaning bu me'yoriga mos keladigan kapital bilan qurollanganlik darajasini (k^{**}) bilan iste'molni esa (C^{**}) bilan belgilaymiz. Oldin biz ishlab chiqariladigan mahsulot iste'mol va investitsiyalarga sarflanadi deb belgilagan edik:

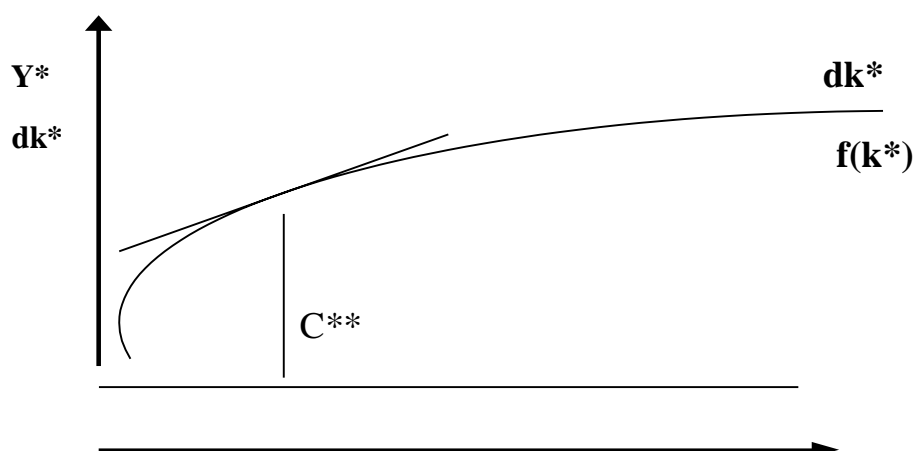
$$Y=C+I$$

bundan $C=Y-I$ kelib chiqadi.

Berilgan parametrlarning o'rniga ular barqaror holatidagi ifodasini qo'ysak, quyidagiga ega bo'lamiz:

$$C^*=f(k^*)-dk^*,$$

bu yerda C^* - barqaror o'sish holatidagi iste'mol. Iste'mol hajmi maksimal bo'ladigan kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasi "Oltin qoida"ga muvofiq keladi.⁹⁴

15.6.-rasm. Felpsning «oltin qoidasi» bo'yicha iste'molning barqaror darajasi

"Oltin qoida" darajasiga mos keladigan kapital bilan qurollanganlik holatida $f(k^*)$ ishlab chiqarish funksiyasi va dk^* chizig'i bir xil og'maga ega va iste'mol maksimal darajaga erishadi. k^{**} kapital bilan qurollanganlik darajasida kapital zaxirasining bir birlikka oshishi ishlab chiqarish o'sishini keltirib chiqaradi (kapitalning chegaraviy mahsulotiga teng keladigan) va kapitalning

d kattalikka chiqib ketishini oshiradi. Shunday qilib, “Oltin qoida”ga mos keladigan k^{**} kapital bilan qurollanganlik darajasida $MPK=d$ shart bajariladi. Aholi o‘sishi va texnologik taraqqiyotni hisobga olgan holda esa $MPK=d+n+g$ shart bajariladi.

Agar iqtisodiyot “Oltin qoida” bo‘yicha ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan kapital zaxirasidan ortiqcha kapital zaxirasi bilan rivojlanayotgan bo‘lsa, unda bu holatda jamg‘arma me‘yorini pasaytirishga yo‘naltilgan siyosatni amalga oshirish zarur. Jamg‘arma me‘yorining kamayishi iste‘molning oshishi va unga muvofiq ravishda investitsiyalarning pasayishiga olib keladi, demak kapital zaxirasining barqaror darajasining pasayishiga ham olib keladi.

Agar iqtisodiyot barqarorlik holatida “Oltin qoida” dagidan kam kapital bilan qurollanganlik bilan rivojlanayotgan bo‘lsa, unda jamg‘arma me‘yorini oshirish zarur. Bu investitsiyalarni oshirib iste‘molni pasaytiradi, lekin kapitalning jamg‘arilib borishi bo‘yicha qandaydir vaqtdan boshlab yana o‘sa boshlaydi. Natijada iqtisodiyot yana yangi muvozanat holatiga erishadi ammo oltin qoidaga muvofiq bo‘lgan holda, bunda iste‘mol dastlabkiga nisbatan yuqoriroq darajaga ega bo‘ladi.

R.Solou modeli texnologik taraqqiyotni farovonlikni barqaror oshiruvchi va o‘shishning optimal variantini topishga imkon yaratuvchi yagona asos sifatida ko‘rsatadi. Biroq u texnologik taraqqiyotni tashqi (ekzogen) omil sifatida ko‘rib chiqadi, demakki uni tushuntirmaydi. Ayrim olimlarning fikricha, texnologik taraqqiyotning determinantlari bugungi kunda yetarlicha aniq emas. Biroq davlat siyosati turli xil instrumentlardan shu jumladan ilmiy tadqiqot va loyiha – konstruktorlik ishlaridan foydalanib texnologik taraqqiyotni rag‘batlantirishi mumkin. Masalan, patent qonunchiligini mukammallashtirib, ayrim rivojlangan mamlakatlar (AQSh, Yaponiya, Germaniya) uzoq muddat davomida yangi mahsulotni ishlab chiqarish huquqiga monopoliyani berishdi. Soliq to‘g‘risidagi qonunlar ko‘pgina mamlakatlarda ilmiy tadqiqot tashkilotlariga bir qancha imtiyozlar beradi. Maxsus tashkil etilgan milliy ilmiy fondlar fundamental ilmiy tadqiqotlarga subsidiyalar beradi. Hozirgi kunda mablag‘larni inson kapitaliga yo‘naltirish ham muhim masalalardan biri bo‘lib kelmoqda, texnologik taraqqiyotda u asosiy rolni o‘ynaydi.

15.4. Iqtisodiy o'sishning J.Mid va A. Lyuis modellari. J.Midning iqtisodiy o'sish modeli ham neoklassik asoslarga ega

U iqtisodiy o'sishni chekli unumdorlik qonuni qo'llaniladigan marjinalistik yondashuvlar bilan tushuntiradi. O'z konsepsiyasini J. Mid "Iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi" (1961-y.) kitobida bayon etdi. Kobb- Duglas funksiyasining zamonaviylashtirilgan variantidan foydalanib, J Mid barqaror dinamik muvozanat imkoniyati tenglamasini keltirib chiqardi.

$$Y=\alpha k+\beta L+r$$

bu yerda: Y-milliy daromadning o'rtacha yillik o'sish surati; k- kapitalning o'rtacha yillik o'sish sur'ati;
L- mehnatning o'rtacha yillik o'sish sur'ati; α - milliy daromadda kapitalning ulushi;
 β - milliy daromadda mehnatning ulushi; r- texnologik taraqqiyot sur'ati.

Tenglama, milliy daromadning o'sish sur'ati milliy daromadda ega bo'lgan ulushi bo'yicha mehnat va kapital o'sish sur'atlarining yig'indisiga texnologik taraqqiyot sur'ati qo'shilishidan paydo bo'lgan miqdorga teng bo'lishini ko'rsatadi. Mehnat va texnologik taraqqiyot o'sish sur'atlarini doimiy deb taxmin qilib J. Mid quyidagi xulosaga keldi; iqtisodiy o'sishning barqaror sur'ati kapital o'sishning barqaror sur'atlari va uning milliy daromad o'sish sur'atlari bilan tengligi sharoitida erishiladi. Agar kapitalning o'sish sur'atlari milliy daromadning o'sish sur'atlaridan oshsa, unda bu jamg'arish sur'atlarining o'z-o'zidan pasayishiga olib keladi.

Bunday bog'liqlik J.Midning jamg'arishning milliy daromaddagi ulushi doimiy deb shart kiritganligining natijasidir. Shu sababli kapital jamg'arishning (investitsiyalarning) yuqoriroq sur'atlarini moliyalash-tirish uchun zarur bo'lgan jamg'armalarning qo'shimcha o'sishi birichisidan orqada qoladi va unga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agar kapitalning o'sish sur'ati milliy daromadning o'sish sur'atidan orqada qolsa teskari holat ro'y beradi. Mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarining dinamik muvozanatga ta'sirini ko'rib chiqib J. Mid agar ular kapital jamg'arish sur'atidan oshsa unda chekli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mehnatning kapital bilan almashtirilishi hosil bo'ladi degan xulosaga keldi. Ishlab chiqarish

jarayonida ularning yangi nisbati esa mehnatning ham, kapitalning ham to'liq bandligini ta'minlaydi. Shu bilan birga J. Mid real holatda mehnatning va kapital jamg'arilishining o'sish sur'atlari o'rtasida muvofiqlikka amal qilish zarurligiga e'tibor qaratgan. Aks holda, agar mehnatning o'sishi shunga muvofiq kapital oshishi bilan birga bormasa ishlab chiqarishning o'sishi ro'y bermaydi, chunki ishchi kuchining o'sishi ortiqcha bo'lib ishsizlik vujudga keladi. Agar kapital mehnat unumdorligini o'sish sur'atlaridan tezroq o'ssa, unda ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari hosil bo'ladi. Biroq bu holda ham dinamik muvozanatga erishish usullari mavjud. J. Mid bozorlarning neoklassik nazariyasiga asoslanib ularni ko'rsatadi.

Bunda, mehnat bozorida ishsizlikning vujudga kelishi raqobatni kuchaytiradi, bu esa o'z navbatida ish haqi stavkalarining pasayishiga va kapitalning foydaliligining o'sishiga olib keladi. Natijada jamg'arish sur'atlari oshadi va ishchi kuchining o'sish sur'atlari bilan tenglashadi. J. Mid modelida davlat pul-kredit siyosatidan foydalangan holda faqatgina bilvosita barqarorlashtiruvchi rolini bajarishi kerak. Faqat shugina daromadlar va jamg'armalarni qayta taqsimlashning, resurslarning zarur bandligi va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan, samarali mexanizmini yaratish imkonini beradi.

A. Lyuis o'z modelida ishchi kuchi zaxirasi (rezerv) ni iqtisodiy o'sishning asosi sifatida ko'rib chiqadi. Shuning uchun uning fikricha, bu model "aholi zichligi yuqori, kapital taqchil, tabiiy resurslar esa cheklangan" davlatlar uchun qo'l keladi. Bunday mamlakatlarga A. Lyuis Hindiston, Pokiston, Misr va boshqalarni kiritadi.

A. Lyuis o'z konsepsiyasida erkin bozor g'oyasiga asoslanganligi tufayli, tahlil markaziga tadbirkor shaxsini qo'yadi. U bozorda mavjud ishlab chiqarish omillaridan, ya'ni mehnat, yer va kapitaldan foydalanish xususida qarorlar qabul qiladi, Model iqtisodiyotning ikki sektori: agrar va sanoat sektorlarini hisobga olgan holda quriladi. Agrar sektorda mehnat resurslarining taklifi cheklanmagan, mehnat unumdorligi juda past, chekli mahsulot esa nolga teng deb taxmin qilinadi. Bu esa qishloq xo'jaligidan ishchi kuchining "olinishi" ishlab chiqarish qisqarishiga olib kelmasligini anglatadi. Qishloq xo'jaligida ishchilarning ish haqi yashash minimumi darajasida bo'lgani sababli, bu ishchi kuchidan sanoatda foydalanish hech qanday muammo tug'dirmaydi. Bu sektordagi mehnat unumdorligi agrar sektordagidan ancha yuqori.

Shunday qilib, A. Lyuis modelining vazifasi mehnat resurslarining bir qismini qishloq xo'jaligidan sanoatga qayta taqsimlash va bu bilan iqtisodiy o'sish sur'atining tezlanishiga erishish hisoblanadi. Bu jarayonda asosiy mexanizm bo'lib tarmoqlararo bozor xizmat qiladi.

Sanoat ishlab chiqarish mashtablarini kengaytirib, o'z ishchilarining daromadlari o'sishini ta'minlaydi, bu esa ichki talabni oshishiga ko'maklashadi. Bunda tadbirkorlar o'sib borayotgan daromadlarni ishlab chiqarishni kengaytirishga yo'naltiradilar. Bu daromadlar keyinchalik iqtisodiy o'sishga dinamik ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sishning o'zini A. Lyuis ikki turga ajratadi: sanoatda uning manbai bo'lib qo'shimcha ishchi kuchidan foydalanish hisoblanadi (ekstensiv tur), qishloq xo'jaligida esa chekli mehnat unumdorligining oshishi (intensiv tur). Iqtisodiy o'sishning bu ikki turi investitsiyalashning ikki turli xil funksiyalariga muvofiq keladi. Sanoatda gap asosan kapitalni kengaytirish ustida boradi. Shuning uchun investitsiyalarning berilgan funksiyasi yakuniy sanoat mahsulotiga talabga bog'liq bo'ladi. Uning o'sishi daromadlar oshishi va investitsiyalar kengayishini rag'batlantiradi. Qishloq xo'jaligida, aksincha, investsiyalar daromadlarning qisqarishiga bog'liq holda kengayadi: ish haqiga xarajatlarning ko'payishi fermerlarni qo'l mehnatini mashina mehnati bilan almashtirishga majbur qiladi.

O'z modelini rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ishlab chiqib A. Lyuis uni industrial bosqichni o'tgan g'arbiy mamlakatlar uchun to'g'ri kelmaydi, deb hisoblagan. Boshqa mualliflar esa, aksincha, uni rivojlangan iqtisodiyot sharoitlari uchun maqbul deb hisoblashadi. Sh. Kindlberger o'z tahlilida ko'rsatganidek iqtisodiy o'sishning mehnat va kapital bilan bog'liqligining eng yaxshi namunasi bo'lib GFR, Italiya, Shveysariya va Niderlandiya hisoblanadi. Buyuk Britaniya, Belgiya, Shvetsiya, Norvegiya va Daniya kabi mamlakatlar ham A. Lyuis modelini teskari bog'liqlikda bo'lsa-da, tasdiqlashdi: bu mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning past sur'atlari mehnat resurslari va ishlab chiqarish quvvatlaridan cheklangan holda foydalanish bilan bog'liq edi. Yana bir guruhni sezilarli ishchi kuchi ortiqchaligini boshidan kechirgan mamlakatlar tashkil etadi (Ispaniya, Portugaliya, Gretsiya, Yugoslaviya, Turkiya). Ularning iqtisodiy o'sishi ham Sh. Kindlberger fikricha A. Lyuis modeliga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlar nafaqat o'z sanoatini balki boshqa Yevropa davlatlari sanoatini ham

ishchi kuchi bilan ta'minlar edi va butun qit'a uchun o'ziga xos mehnat zaxirasi fondi vazifasini bajargan edi.

Agar barcha modellarni umumlashtirgan holda o'rganadigan bo'lsak, bugungi kunda ayni bir modelning iqtisodiyotda to'liq qo'llanilayotganligini ko'rishning iloji yo'q deb o'ylaymiz. Keynschilar bu borada iqtisodiy o'sishni modellashtirishda asosiy e'tiborni investitsiya va davlat boshqaruviga qaratsa, neoklassiklar davlat boshqaruvini inkor etgan holda barcha ishlab chiqarish omillarining samadorlik jihatlarini ustuvor deb hisoblashadi.

Bizning fikrimizcha biror davlat o'z iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish yo'lida ayni bir iqtisodiy o'sish modelini tanlamasdan, o'z mamlakat tabiiy, ijtimoiy hamda iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqqan holda, aholining urf-odatlarini, an'analari va mentalitetidan kelib chiqqan holda o'z iqtisodiy o'sish modelini ishlab chiqishi lozimdir. Shundan so'ng bu mamlakat iqtisodiyoti turli xil tashqi ta'sirlarga sezuvchanlik darajasi kamayadi va jahon iqtisodiyoti bo'ylab sodir bo'layotgan inqirozlarga qarshi chidamlilik darajasi yetarlicha yuqori bo'ladi. Bunga yaqqol misol sifatida mamlakatimiz Birinchi Prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan rivojlanishning "O'zbek modeli" ni keltirishimiz mumkin.

15.5. O'zbekistonda iqtisodiy o'sishni ta'minlash omillari va natijalari

Mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng iqtisodiyotda o'z mohiyati va ahamiyatiga ko'ra mutlaqo yangi mazmunga ega bo'lgan jarayonlar yuzaga kela boshladi. Bu, eng avvalo, iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida tarkibiy o'zgarishlarning izchil amalga oshirilishi bilan bevosita bog'liq edi. Mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarning har bir bosqichida makroiqtisodiy barqarorlikni va iqtisodiy o'sishni ta'minlash asosiy ustuvor vazifa etib belgilab kelindi. Ma'lumki, iqtisodiy o'sish mamlakatning YaIMda namoyon bo'ladi va u davlatning iqtisodiy qudratiga baho beradi.

Mamlakatimizning mustaqillik yillaridagi iqtisodiy o'sishni ta'minlash davrlarini 3 bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

1. 1991–1996-yillar: Ishlab chiqarishning pasayishini to'xtatish va

iqtisodiy o‘shiga erishish.

2. 1997–2004-yillar: YaIMning aholi jon boshiga o‘shiga erishish, inflatsiyani keskin pasaytirish va barqaror iqtisodiy o‘shni ta‘minlash.

3. 2005 –2017-yillar: Davlat budjeti va joriy operatsiyalar hisobi ijobiy saldosi hamda yuqori iqtisodiy o‘shni ta‘minlash.

4. 2017-yildan hozirgacha bo‘lgan davr: Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘sh sur‘atlarini saqlab qolish (o‘tish davrida iqtisodiyot sohasida statistik hisobotlarni to‘g‘ri yuritish va davlatning iqtisodiy salohiyatini aniq baholash).

Respublikada bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida, iqtisodiyotni ilk muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish; makroiqtisodiy barqarorlikka erishish; milliy valutani mustahkamlash; iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o‘zgartirish; ijtimoiy kafolatlari kuchli bo‘lgan Respublikamizda iqtisodiy o‘sh jarayonini ifodalashda biz respublikamiz YaIMini, uning rivojlanish dinamikasi, tuzilishi orqali ifoda etamiz.

O‘zbekiston 1991-yilda mustaqillikka erishgan vaqtdan buyon mamlakat YaIMining hajmi xarid qilish qobiliyatining pariteti bo‘yicha qariyb 6 marta oshdi, shu bilan birga, so‘nggi yillarda iqtisodiy o‘sh sur‘atlari kamida 8 foizni tashkil qilmoqda. Mamlakatimiz iqtisodi–yotida Barqaror iqtisodiy o‘shni ta‘minlashning og‘ir bosqichi 1991–1995-yillari bo‘ldi. Bu davrda YaIM ning qisqarish, narxlar darajasining keskin o‘shishi ro‘y berdi.

Ammo olib borilgan pishiq-puxta makroiqtisodiy siyosat bu qiyinchiliklarni yengib o‘tish va barqaror rivojlanish yo‘liga kirish imkonini berdi.

1996-yildan boshlab iqtisodiy pasayish to‘xtatilib iqtisodiy o‘sh ta‘minlanmoqda. Aynan ana shu yil mamlakatimiz iqtisodiyoti ilk o‘sh ko‘rsatkichini qayd etdi.

Bu jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi pirovard ijobiy natija bo‘ldi.

Keyingi yillarda barqaror iqtisodiy o‘shni ta‘minlash, iqtisodiyotda xususiy sektorning rolini va ahamiyatini oshirish, tarkibiy islohotlarni chuqurlashtirish, ishlab chiqarish omillaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan keng qamrovli

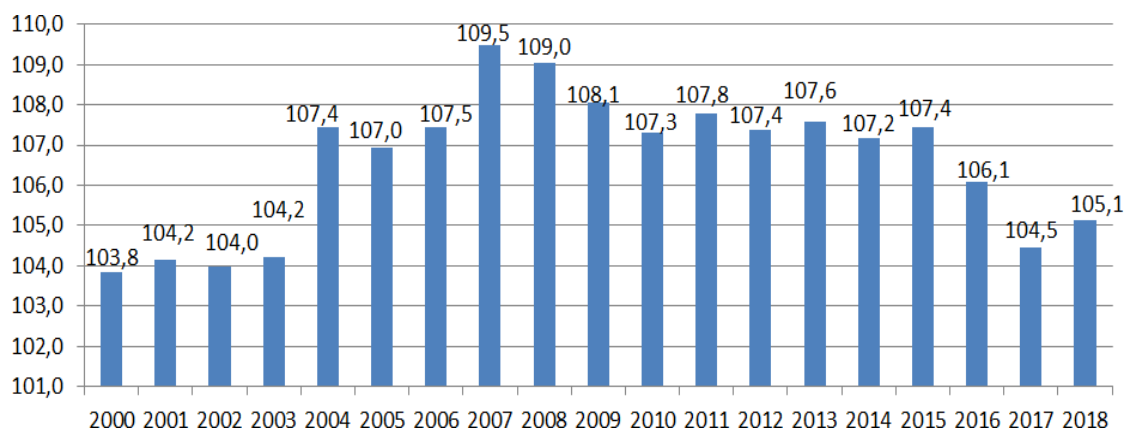
iqtisodiy siyosatni olib borilishi natijasida iqtisodiy o‘shish ta’minlandi, xususan, iqtisodiy o‘shishni ifodalovchi qator ko‘rsatkichlar ijobiy o‘zgaraga boshladi. Buning natijasida 1996–2003-yillarda mamlakatimiz YAIMning barqaror o‘shish sur‘atlari ta’minlandi. Shu yillar mobaynida mamlakatda yirik ishlab chiqarish korxonalari (Andijondagi Asaka avtomobil zavodi, Buxorodagi neftni qayta ishlash zavodi va boshqa) ishga tushishi natijasida mamlakatimizning YAIM ning o‘shishi ta’minlandi.

15.1- jadval

**O‘zbekistonda iqtisodiy o‘shishni ta’minlash davrlari
va o‘ziga xos omillari**

1991 –1996-yillar	1997 –2004-yillar	2005 –2017-yillar
Ishlab chiqarishning pasayishini to‘xtatish va iqtisodiy o‘shishga erishish	YaIMning aholi jon boshiga o‘shishga erishish, inflatsiyani keskin pasaytirish va barqaror iqtisodiy o‘shishni ta’minlash	Davlat budjeti va joriy operatsiyalar hisobi ijobiy saldosini hamda yuqori iqtisodiy o‘shishni ta’minlash
<ul style="list-style-type: none"> - Mustaqil davlatning asosiy institutlarini shakllantirish; -Bozor iqtisodiyoti tamoyillari va asoslarini shakllantirish; -Milliy valutani muomalaga kiritish; -Narxlarni erkinlashtirish; -Real sektor korxonalarini Davlat tomonidan qo‘llab quvvatlash; -Kichik va o‘rta darajadagi xususiylashtirishni amalga oshirish; -Ijtimoiy himoyaning yangi tizimini shakllantirish va boshqalar. 	<ul style="list-style-type: none"> -G‘alla va energiya mustaqilligiga erishish; -Strategik investorlarni qamrab olgan yirik xususiylashtirishni amalga oshirish; -Yangi, yirik sanoat korxonalarini barpo etish; -Sanoat sektorida mahalliyashtirish dasturlarini amalga oshirish; -Iqtisodiyot tarmoqlarida boshqaruv tizimini isloh qilish; -Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish; -Makroiqtisodiy siyosatni Takomillashtirish va boshqalar. 	<ul style="list-style-type: none"> -Eksportni rag‘batlantirish uchun imtiyozlar berish; -Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun ishbilarmonlik muhitini yaxshilash; -Iqtisodiyotni modernizatsiyalash tarmoq dasturlarini amalga oshirish; -Sanoat kooperatsiyasini rag‘batlantirish; -Erkin iqtisodiy zonalar, transport va logistika markazlarini barpo etish; -Barcha jabhalarda AKT dan keng foydalanish va boshqalar.

O‘zbekiston iqtisodiyoti 2000 –2003-yillar davomida yiliga 3,8–4,2 foiz o‘shish darajasida o‘rtacha sur‘atlar bilan rivojlandi. Qulay ishchan muhit yaratish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonlarining natijasi sifatida mamlakatimiz iqtisodiyoti 2004-yildan e‘tiboran yiliga 7–9 foiz darajasidagi yuqori va barqaror o‘shish sur‘atlarini namoyish qila boshladi. Jahon iqtisodiyotida saqlanib qolayotgan murakkab vaziyat va dunyo bozorlarida yuzaga kelgan noqulay konyunkturaga qaramasdan, mamlakatimiz iqtisodiyoti so‘nggi yillarda ham yuqori sur‘atlarda o‘shishda davom etdi. Xususan, 2015-yil yakuni bo‘yicha mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot hajmining real o‘shishi 2014-yilga nisbatan 7,4 foizni, 2016-yil yakuni 2015-yilga nisbatan 6,1 foizni, 2017-yil yakuni 2016-yilga nisbatan 4,5 foizni, 2018-yil yakuni 2017-yilga nisbatan 5,1 foizni tashkil etdi (15.7-rasm).

15.7-rasm. O‘zbekistonda yalpi ichki mahsulotning yillar davomida o‘shish dinamikasi, foizda

Mamlakat iqtisodiyotining yuqori sur‘atlarda o‘shishi barcha mavjud imkoniyatlarning safarbar qilinayotganligi hamda o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasining izchil davom ettirilayotganligi hisobiga ta‘minlanmoqda. Xususan:

- xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, biznes yuritish, mahalliy va xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish uchun zarur sharoit va qulay muhit yaratish borasida aniq chora-tadbirlarning amalga oshirilishi;
- sanoatni rivojlantirish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, yuqori texnologiyali va

zamonaviy ishlab chiqarish obyektlarini ishga tushirish, ushbu sohada keng qamrovli investitsion dasturlarning izchillik bilan amalga oshirilishi;

– iste'mol tovarlari ishlab chiqarish hajmini tubdan oshirish, bunda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish ko'labirining yanada kengaytirilishi;

– banklarning kapitallashuvi, likvidligi va resurs bazasini yanada mustahkamlash hamda ularning investitsion faolligini yanada oshirishga qaratilgan izchil va aniq maqsadli chora-tadbirlarning amalga oshirilishi;

– ijtimoiy sohani rivojlantirish, aholi bandligi va real daromadlarining oshishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi iqtisodiyotning yuqori sur'atlarda o'sishiga zamin yaratmoqda.

Qisqacha xulosalar

Neoklassik nazariyasi vakili Robert Solou (1924-yilda tug'ilgan) o'z modelida jamg'armalar, mehnat resurslari o'sishi va ilmiy-texnik taraqqiyotning aholi turmush darajasi va uning dinamikasiga ta'sir qilish mexanizmini aniqladi. Ushbu model iqtisodiy o'sishning muvozanatli trayektoriyalarini tadqiq qilishga mo'ljallangan bo'lib, differensial tenglamalar tizimi shaklida namoyon bo'ladi. Mazkur model o'sayotgan asosiy kapitalning jon boshiga mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirishga olib kelishi mexanizmini ko'rsatadi. R. Solouning asosiy xulosasi shuki, uzoq muddatda iqtisodiy o'sish sur'atlari kapital qo'yilmalar oshishiga emas, balki texnologik rivojlanish omiliga bog'liq bo'ladi. Shunday ekan, uningcha doimiy texnik rivojlanish va resurslardan samarali foydalanish iqtisodiy o'sishning asosiy omillari hisoblanadi.

J. Mid modeli ham neoklassik asoslarga ega bo'lib, iqtisodiy o'sishni marjinalistik yondashuvlar orqali tushuntiradi. O'z konsepsiyasini Dj. Mid "Iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi" (1961-y.) nomli kitobida ifodalagan.

J. Mid modelida davlat faqatgina pul-kredit siyosatidan foydalanilgan holda barqarorlashtiradigan vazifani bajaradi. Faqatgina shu resurslarning zarur bandligi va barqaror iqtisodiy o'sishning

ta'minlaydigan daromad va jamg'armalarning qayta taqsimlash mexanizmini yaratishga imkon beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellari neokeynscha modellardan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?
2. R. Solouning iqtisodiy o'sish modeli qanday nazariy asoslarga ega?
3. Barqaror dinamik muvozanat deganda iqtisodiyotning qanday holati tushuniladi?
4. Solouning iqtisodiy o'sish modelida jamg'arish normasi-ning iqtisodiy o'sishga ta'siri qanday izohlangan?
5. Kapitalning chiqib ketishini iqtisodiy o'sishga ta'sirini tushuntirib bering?
6. Aholi sonining o'sishi kapital bilan qurollanganligi darajasiga va ishlab chiqarish hajmiga qay yo'sinda ta'sir ko'rsatadi?
7. Solou modelidagi texnologik taraqqiyotning mohiyatini izohlang.
8. Felpsning "oltin qoidasi" mohiyatini tushuntirib bering.
9. J.Mid o'z modelida mehnat unumdorligi va kapital jamg'arishining o'sishi sur'atlari o'rtasidagi bog'liqlik qanday ifodalangan?
10. A.Lyuis modeliga ko'ra iqtisodiy o'sishni ta'minlash shartlari nimalardan iborat?

16-BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYASI

Reja:

- 16.1. Xalqaro savdoning zaruriyati va uning asosiy ko‘rinishlari**
- 16.2. A.Smitning mutlaq ustunlik nazariyasi.**
- 16.3. Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyasi.**
- 16.4. Xeksher – Olinning neoklassik konsepsiyasi.**
- 16.5. Xalqaro savdoning zamonaviy nazariyalari.**

16.1. Xalqaro savdoning zaruriyati va uning asosiy ko‘rinishlari

Hozirgi zamon iqtisodiyotining ochiqlik darajasi ya’ni mamlakatlarning ixtisoslashuvi va ular o‘rtasida kooperatsiya chuqurlashib bormoqda Mamlakatlar o‘z iqtisodiyotini rivojlantirish, iqtisodiy muammolarni hal qilish borasida tadbirlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda bu holatlarni etiborga olishi shart. Jahon savdosi tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. Uning kengayishi va chuqurlashuvi natijasida kapitalni chetga chiqarish imkoniyatlari yuzaga keldi va unga bog‘liq ravishda xalqaro moliya-valuta, kredit munosabatlari rivojlandi. Tashqi savdoning vujudga kelishi ikki muhim obyektiv sabab bilan izohlanadi.

Birinchidan, bu tabiiy va xomashyo resurslarining mamlakatlar o‘rtasida notekis taqsimlanganligi. Eng katta hududga ega bo‘lgan yoki rivojlangan davlatlar ham barcha resurslar bilan o‘zini to‘liq ta’minlay olmaydi. Ular o‘zlarida ortiqcha bo‘lgan resurslarni eksport qilishga va mamlakatda taqchil bo‘lgan resurslarni import qilishga majburlar. Xalqaro savdo rivojlanishining zarurligini belgilovchi ikkinchi muhim sabab shundaki hamma mamlakatlar ham barcha turdagi mahsulotni bir xil samaradorlik bilan ishlab chiqara olmaydi. Ya’ni bir tovar Yaponi–yada arzon ishlab chiqarilsa, ikkinchi tovar O‘zbekistonda arzon ishlab chiqarilishi mumkin. Shu sababli resurslardan samarali foydalanish maqsadida mamlakatlar ixtisoslashadilar va o‘zaro savdosotiqni yo‘lga qo‘yadilar.

Bu ikki obyektiv sabab har qanday milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarishi jarayonida xalqaro savdoning ahamiyatini aniqlaydi. 90-yillarning boshlarida xalqaro savdo hajmi AQShda yalpi milliy mahsulotning 16-18 foizini, Germaniyada 30-39 foizini tashkil

etdi. Shu davrda O‘zbekiston yalpi milliy mahsulotida tashqi savdoning ulushi 10- 12 foiz atrofida bo‘ldi.

Tashqi savdo xalqaro ayirboshlashning an’anaviy shakli sifatida quyidagi ko‘rinishlarni o‘z ichiga oladi:

- mahsulotlarni ayirboshlash: yoqilg‘i-xom ashyo mahsulotlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, sanoat mahsulotlari;
- xizmatlarni ayirboshlash: muhandislik-maslahat xizmatlari;
- transport xizmatlari, sayyohlik va boshqa xizmatlar. Hozirgi vaqtda xizmatlarning jahon eksportidagi hissasi 30 foizdan oshib ketdi;
- yangi ilmiy-texnik ma‘lumotlarni ayirboshlash: litsenziyalar va «nou-xou»lar. Ular hissasiga xalqaro savdo aylanmasining 10 foiziga yaqini to‘g‘ri keladi.

Xalqaro savdo mahsulotlari, xizmatlar va fan-texnika ma‘lumotlarini ayirboshlashning barcha ko‘rinishlari tashqi savdo operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi. Ular o‘z navbatida eksport, import, reeksport va reimport operatsiyalariga bo‘linadi. Eksport operatsiyasi - mahsulotlarni chet mamlakatlarga chiqarish.

Import operatsiyasi - mahsulotni xorijiy sherikdan sotib olish va uni mamlakatga olib kelish.

Reeksport operatsiyasi - avval import qilingan va qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elga olib chiqib sotish.

Reimport operatsiyasi - avval eksport qilingan va u yerda qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elda sotib olish va mamlakatga olib kelish.

16.2. A.Smitning mutlaq ustunlik nazariyasi

Shu paytgacha qadar yuzaga kelgan barcha xalqaro savdo nazariyalari xalqaro savdoni erkinlashtirish barcha mamlakatlar uchun foyda keltiradi degan fikrni ilgari suradi. Erkin tashqi savdoning zarurligi va foydaliligi to‘g‘risida dastlabki nazariyalardan biri A.Smitning **mutlaq ustunlik** nazariyasidir. Bu nazariyaga ko‘ra har bir mamlakat undagi mavjud sharoitlar va resurslar o‘ziga xosligiga tayangan holda ma‘lum bir tovarni eng kam xarajatlar hisobiga (yoki vaqt birligida bu tovarni eng ko‘p) ishlab chiqirish imkoniyatiga ega. Shunday ekan mamlakat mutlaq ustunlikka ega bo‘lgan tovar ishlab chiqarishga

ixtisoslashadi va ushbu tovarning o'z iste'molidan ortiqcha qismini sotadi hamda boshqa tovarlarni sotib oladi. Chunki bu tovarlar ularni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lgan davlatlarda ancha arzon ishlab chiqarilgan bo'ladi. Natijada har ikki davlat ham kam resurs sarflab ko'proq mahsulotga ega bo'ladi.

Masalan, O'zbekiston asosan paxta mahsulotlarini yetishtirishga ixtisoslashganligi uchun boshqa mahsulotlarga nisbatan ko'proq shunga e'tiborni qaratish lozim. Chunki, O'zbekiston qishloq xo'jaligi, ob-havosi va qolaversa, butun respublika sharoiti paxta yetishtirishga moslashgan va unga kam miqdorda mehnat va moliyaviy resurslarni sarf qilib, yuqori hosil olish texnologiyasiga ega. Shuningdek, boshqa mamlakatlar ham o'zi ixtisoslashgan sohaga ko'proq e'tiborni qaratishsagina dunyo bo'yicha ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi va xalqaro savdoda ham katta muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Demak, shu yo'l bilan dunyo aholisining talablarini maksimum qondirish imkoniyatiga erishiladi.

Ammo qaysidir mamlakat hech qaysi mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda mutlaq ustunlikka ega bo'lmasligi mumkin. Bu esa shu mamlakat hamma tovarlarni chetdan keltiradi-mi degan savolni tug'diradi. Agar shunday bo'lsa importni bu mamlakat qaysi mablag'lar hisobiga moliyalashtiradi. Bu savolga javob berish borasida mutlaq ustunlik nazariyasi boshi berk ko'chaga kirib qoladi.

16.3. Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyasi

D. Rikardo A. Smitning «Mutlaq ustunlik» nazariyasini yanada mulohaza qilish natijasida ushbu nazariya umumiy qoidaning bir qismi ekanligini isbotlab berdi. D. Rikardo «Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqlar» nomli asarida klassik nazariyani boshi berk ko'chadan olib chiqadi. Uning fikricha, mamlakatlar ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashda yoki ko'proq ustunlikka ega bo'lgan yoxud kamroq zaiflikka ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish va sotishga ixtisoslashsalar maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday vaziyatlarda ikki mamlakat o'rtasidagi savdo ko'proq imkoniyatlar olib keladi. Har bir mamlakat o'zi ixtisoslashgan mahsulotlarni ishlab chiqaradi va shu orqali yutuqlarga erishadi. Uning mulohazalari "Nisbiy ustunlik nazariyasi"da o'z yechimiga ega bo'ldi.

Masalan, Portugaliyada ishlab chiqarilgan movut va Angliyada ishlab chiqarilgan vino individual xarajatlarga ega bo'lsin. Shuni hisobga olgan holda D.Rikardoning "Nisbiy ustunlik" nazariyasini qo'llaymiz:

16.1-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat sarfi.

	Movut(bir dona)	Vino(barrel)
Portugaliya	90	80
Angliya	100	120

Yuqoridagi misoldan ko'rinib turibdiki Portugaliya barcha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega. Ya'ni bir dona movut ishlab chiqarish uchun 90 mehnat birligi, bir barrel vino ishlab chiqarish uchun esa 80 mehnat birligini sarflaydi. Ammo, D. Rikardo Portugaliyada movut ishlab chiqarishga nisbatan vino ishlab chiqarish savdosini yo'lga qo'yish ko'proq foyda olib kelishini ta'kidlaydi. Chunki, bir dona movutga nisbatan bir barrel vino ishlab chiqarish arzonga tushmoqda. Bunda nisbiy ustunlikdagi farq har bir millat uchun xalqaro savdoda yutuqqa olib keladi. Ya'ni, Portugaliya bir barrel vinoni (80 birlikda) 120 birlikda Angliyaga sotsa va o'z navbatida, Angliyadan (100 birlikda) ushbu birlikda 1,2 dona movut sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'zida ishlab chiqarilgan mahsulotga solishtirganimizda esa $8/9$ donaga ega bo'lar edi. Boshqacha aytganimizda, Portugaliyaning vino ishlab chiqarish va movutni sotib olish evaziga oladigan foydasi quyidagicha bo'ladi.

$$120 / 100 - 8 / 9 = 1,2 - 0,8 = 0,31 \text{ dona movut.}$$

Angliya esa movut ishlab chiqarishda kamroq zaiflikka ega. Ya'ni movut ishlab chiqarishga qilinadigan mehnat sarflari o'rtasidagi farq vino ishlab chiqarishdagiga nisbatan kamroq. Demak movut ishlab chiqarishga ixtisoslashish hisobiga xalqaro savdodan Angliya ham yutadi. Ya'ni, movut ishlab chiqarib, uni Portugaliyaga sotish hisobiga $11/8$ barrel vino (o'zidagiga nisbatan $5/6$ barrel) sotib olishi mumkin. Ushbu vaziyatda Angliyaning yutug'i:

$$9 / 8 - 5 / 6 = 7 / 24 = 0,29 \text{ barrel vino.}$$

Bu misolda Portugaliya uchun har bir barrel vinoga $9/8$ dona movut sotib olgandagina xalqaro sovrda foydali hisoblansa, Angliya uchun esa har bir barrel vinoga $5/6$ dona movut almashganda savdo

foydali hisoblanadi. Shunday qilib, erkin savdo xalqaro ixtisoslashuvni ragʻbatlantirib, quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: har bir mamlakat biror turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishguncha oʻtgan davriga nisbatan kamroq moddiy va mehnat xarajatlari sarflaydigan boʻladi. Ammo, bu borada barcha nazariyalar ham savdoda mamlakatlarning pul birliklari ishtorokida amalga oshishi hisobga olinmagan. Chunki, mamlakatlar oʻzaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun valutarini almashtirishadi. D. Rikardo ushbu vaziyatni ham tushuntirib bera olgan. U izohlaganidek yuqorida keltirilgan imkoniyat valutilarni almashtirish sharoitida ham saqlanib qoladi. Bu vaziyatda eksport-import toʻlovlari oʻzaro balansga ega emas. Bunday vaziyat valuta kurslaridagi oʻzgarishlar hisobiga yoki biror bir mamlakatdagi barcha baholarni oʻzgartirish hisobiga bartaraf etiladi. Yuqoridagi misol mavhum xususiyatga ega. U aniq vaziyatlarga asoslanishi uchun:

- mehnat savdo qilayotgan mamlakatlar oʻrtasida emas, balki mamlakat ichida harakatchan boʻlishini;
- transport, bojxona xarajatlari, savdo ustamolari va boshqa cheklashlar hisobga olinmasligini;
- mahsulotlarning yangi namunalarni ishlab chiqarishda yangi texnika va texnologiyalarni qoʻllash hamda ularni koʻp miqdorda seriyali ishlab chiqarishda xarajatlardagi oʻzgarishlar eʼtiborga olinmasligini taʼminlash imkoniyatlari yaratilishi lozim.

Angliya va Portugaliya misolida keltirilgan vaziyatlarda xalqaro savdo narxlarining keng amal qilayotgan shaklini qoʻllash mumkin. Chunonchi, bir barrel Portugaliya vinosini Angliyada tannarxidan kam narxda (80) va sotib olingan bahodan (120) yuqori narxda sotmaslik kerak. Shuningdek, angliyaliklar movutidan Portugaliyada (90 dan 100 gacha) shunday tartibda sotilishi kerak. Mahsulotlar bahosi oʻrtasidagi oʻzaro nisbat aniqlab olingandan keyin «savdo sharoiti» (terms of trade) tushunchasi savdo sharoitini aniqlab olish uchun esa “savdo sharoiti indeks” tushunchasi kiritilgan. Bu indeks quyidagi formula orqali aniqlangan:

$$\text{Savdo sharoiti indeksi} = \frac{\text{Eksport narxlar indeksi}}{\text{Import narxlar indeksi}} \cdot 100 = \frac{E_i}{I_i} \cdot 100$$

Indeksning o'sishi (masalan, 100 dan 105 gacha) savdo sharoitlarining yaxshilanayotganligini ko'rsatadi. Ya'ni, ushbu miqdordagi importga hisob-kitob qilish uchun undan kam miqdorda eksport talab etiladi. Amaliyotda savdo sharoiti, birinchidan, tovarlar bahosi o'zgarishi hisobiga, unga bo'lgan talabning oshishi yoki kamayishiga bog'liq. Ayrim mahsulot ishlab chiqaruvchilar (masalan, neft va neft mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar) narxlarida bo'layotgan o'zgarishlarga qaramay, katta yutuqlarga erishadilar.

Ikkinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqaruvchilar yoki yetkazib beruvchilarning bozorga moslashishiga (egiluvchanligiga) bog'liq bo'ladi.

Uchinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqarish sharoitlari yoki mahsulotlar iste'molidagi o'zgarishlarga qarab o'zgaradi. Savdo sharoiti indeksi mamlakatning xalqaro savdodagi holati to'g'risida ma'lumotlar bersa-da, ko'pgina kamchiliklardan xoli emas. Ularning eng asosiylaridan biri mamlakatda umumiy sharoitni yaxshilasa-da, sotilgan mahsulotlar miqdorini hisobga olmaydi. Boshqacha aytganda, savdo sharoiti yaxshilanishi eksport hajmi qisqarishi va import hajmi oshishiga olib keladi. Bu esa to'lov balansini yomonlashtiradi.

A. Smit va D. Rikardo nazariyasida ishlab chiqarishga ta'sir qiladigan eng asosiy omil mehnat hisoblangan. Mahsulotlar narxi esa ishlab chiqarish xarajatlariga bog'liq. Keyingi tadqiqotlar ishlab chiqarishda asosiy omillar sifatida yer, kapital kabi omillardan foyda olish imkoniyatini hisobga olgan. Agarda, mehnatning bozor bahosi ish haqi sifatida gavalansa, kapitalning bahosi foiz stavkalari ko'rinishida, yerning bahosi renta miqdorida aniqlangan.

16.4. Xeksher – Olinning neoklassik konsepsiyasi

Xalqaro savdodagi zamonaviy qarash tarafdorlari sifatida shved iqtisodchi-olimlari Eli Xeksher va Bertil Olinlarni (30-yillar) ko'rsatish mumkin.

E. Xeksher va B. Olinlar «Ishlab chiqarish omillariga bog'liq holda narxlarni tenglashishi» qoidasini oldinga surgan. Buning ma'nosi shundan iboratki, milliy ishlab chiqarishdagi farqlar ishlab chiqarishning mehnat, yer, kapital va shuningdek, u yoki bu mahsulotga ichki iste'moldagi o'zgarishlar kabi omillarga bog'liq.

Ularning qoidalaridagi asosiy vaziyatlar quyidagicha keltirilgan:

1. Mamlakatlar o'zlarida ortiqcha bo'lgan ishlab chiqarish omilini ko'p talab qiladigan mahsulotlarni eksport qilishadi va aksincha, o'zlarida taqchil bo'lgan ishlab chiqarish omillarini ko'p talab qiladigan mahsulotlarni import qiladilar.

2. Xalqaro savdo yo'lidagi cheklashlar bekor qilinsa tovarlarning turli mamlakatlardagi «omil narxi» (tannarxi) ning tenglashishi kabi o'zgarishlar kuzatiladi.

3. Mahsulotlar eksporti o'rnini asta sekin ishlab chiqarish omillari eksporti egallaydi.

Agar mamlakatdagi bir ishlab chiqarish omili miqdori bilan boshqa omillar miqdori o'rtasidagi nisbat boshqa mamlakatdagiga nisbatan yuqori bo'lsa shu omil bu mamlakatda nisbatan ortiqcha deb hisoblanadi. Xeksher-Olin konsepsiyasiga asosan tashqi savdo quyidagi ko'rinishlarga ega: Faraz qilaylik, bir vaqtda ikki mamlakat, ya'ni, «sanoatlashgan» va «agrар» mamlakat faoliyat ko'rsatmoqda. Sanoatlashgan mamlakatda ortiqcha kapital va ma'lum miqdorda ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo'ladi. Agrar mamlakatda esa ortiqcha yer mavjud, ammo kapital yetishmaydi. Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda kapital asosiy omil hisoblanadi. Masalan, neftni qayta ishlash, elektron mashinasozlik va mashina ishlab chiqarish sohalari kam ishchi kuchidan foydalangan holda kapital talabchan ishlab chiqarish hisoblanadi. Kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakatlar aynan ushbu yo'nalishlarga ixtisoslashadilar. Shu bilan birga, don etishtirish va chorvachilik bilan shug'ullanadigan mamlakatlarda ko'proq yer resurslari kerak bo'ladi va ular shu yo'nalishga ixtisoslashgan bo'ladilar.

Xeksher-Olin konsepsiyasini tadqiq qilish borasidagi izlanishlar 50-yillarda «Leontev taajjubi» yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. V.Leontev AQSh kapital ortiqcha bo'lgan mamlakat bo'lishiga qaramasdan 1947-yilda kapital talabchan emas, balki mehnat talabchan mahsulot eksport qilganligini ko'rsatib berdi. Ya'ni Xeksher-Olin konsepsiyasiga zid keladigan vaziyat yuzaga keldi. Keyingi tadqiqotlar esa AQSh da kapitaldan ko'ra yer va ilmiy texnik mutaxassislar nisbiy ortiqcha ekanligi tasdiqlandi. AQSh ishlab chiqarilishida aynan shu omillar ko'proq foydalaniladigan tovarlarning sof eksportiyori bo'lib chiqdi.

16.5. Xalqaro savdoning zamonaviy nazariyalari

1948-yil amerikalik iqtisodchilar P. Samuelson va V. Stolperlar Xeksher-Olin konsepsiyasini takomillashtirishdi. Ularning nazariyasi bo'yicha xalqaro savdo – ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik darajasidan notekislik, texnologiyalarining bir-biriga mosligi, raqobatning rivojlanishi va mahsulotlarning harakatchanligi kabi sharoitlarda mamlakatlar o'rtasidagi ishlab chiqarish omillari narxlari tenglashadi.

D. Rikardo modelida ishlab chiqilgan va E. Xeksher, B. Olin, P. Samuelson hamda V. Stolperlar tomonidan to'ldirilgan savdo konsepsiyasiga nafaqat mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro foydali savdoni

yo'lga qo'yish, balki mamlakatlar rivojlanishi o'rtasidagi farqlarni kamaytirish vositasi sifatida ham qaraladi

Shuningdek M. Pozner, G. Xufbauer va R. Vernon tadqiqotlari ham nisbiy ustunlik nazariyasini yana bir bor tasdiqladi. Ular ishchi kuchi nisbatan qimmat turadigan mamlakatlarda ilg'or texnologiyaga asoslangan mehnattalab mahsulot ishlab chiqarish baribir daromadli bo'ladi, degan xulosaga kelishdi. Masalan, mehnattalab sintetik gazlamalarni dastlab fakat ilmiy-texnikaviy salohiyati yuqori bo'lgan mamlakatlardagina ishlab chiqarish mumkin edi. So'ngra, bu texnologiyani o'zlashtirilishi va keng yoyilishi tufayli sintetik gazlamalarni ishlab chiqarish ishchi kuchi arzon bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarga xam ko'cha boshladi. Buning natijasida G'arb ilmiy- texnikaviy omil tufayli o'zi ega bo'lgan nisbiy ustunlikni qullay boshladi.

M. Porterga o'z tadqiqotlari natijasida mamlakat tarmoqlari va firmalarining raqobat ustunligini belgilovchi omillarni ikki guruhga bo'ladi:

1. Asosiy omillar:

- zarur sifatga ega va yetarlicha miqdordagi ishlab chiqarish omillarining mavjud bo'lishi;

- mamlakat ichida mazkur tarmoq mahsulotiga bo'lgan talabning xususiyatlari, uning sifat va miqdor xarakteristikalarini;

- mamlakatda ushbu tarmoqqa yo'ldosh va uni ta'minlab turuvchi, jahon bozorida raqobatbardosh bo'lgan tarmoqlarning mavjudligi;

- firmaning strategiyasi, shuningdek ichki bozordagi raqobat xarakteri.

2.Qo‘shimcha omillar:

- tasodifiy hodisalar;

- tashqi iqtisodiy faoliyat yurituvchi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha hukumat faoliyati.

Mahsulot eksport qiluvchi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash, mamlakat ichida qulay biznes muhitini yaratish, ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasini rivojlantirish, bojxona bojlarining pasaytirilishi, subsidiyalar va imtiyozli kreditlar berish, boshqa xalqaro shartnomalar tuzish orqali milliy korxonalarining chet mamlakatlardagi faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratish kabi tadbirlar ularning raqobat ustunliklarini oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbekistonda 2018-yilda ichki iqtisodiy shart-sharoitlar milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish hajmlarining o‘shishini qo‘llab-quvvatlovchi xarakterga ega bo‘lgan bo‘lsa, tashqi shart-sharoitlar birmuncha noqulay shakllandi.

Xalqaro valuta jamg‘armasining 2019-yil yanvar oyida e‘lon qilgan jahon iqtisodiyotining rivojlanish istiqbollari bo‘yicha qayta ko‘rib chiqilgan hisob-kitoblariga ko‘ra, 2018-yil yakuni bo‘yicha jahon iqtisodiyotining o‘shish sur‘ati 3,7 foizni tashkil qilgan holda, 2017-yildagi ko‘rsatkichga (3,8 foiz) nisbatan 0,1 foiz bandga sekinlashgan.

Iqtisodiy o‘shish sur‘atining pasayishiga asosan:

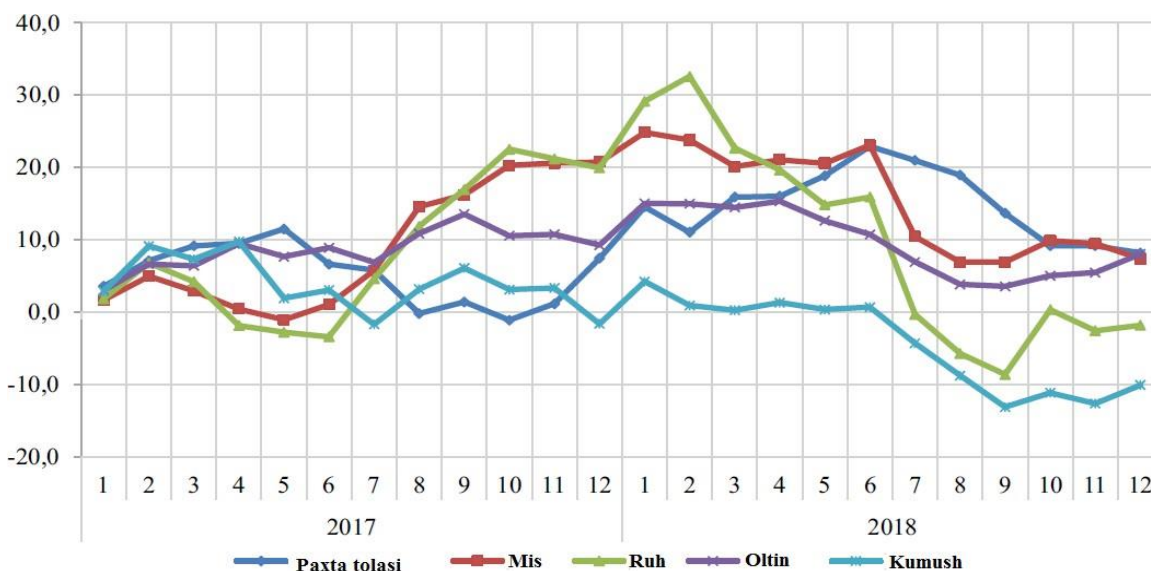
AQSh va Xitoy o‘rtasidagi savdo munosabatlarida tanglikning yuzaga kelishi hamda ularning tashqi savdo siyosatlaridagi noaniqliklarning saqlanib qolinishi;

Xitoyda iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining sekinlashishi natijasida jahon bozorida asosiy xomashyo tovarlariga talabning sust shakllanishi hisobiga ayrim xomashyo tovarlari narxlarining pasayishi; AQSh federal fond stavkalarining bir necha marta ko‘tarilishi natijasida rivojlanayotgan mamlakatlardan kapitalning chiqib ketishining kuchayishi va oqibatda, aksariyat davlatlarda pul-kredit siyosatining qat‘iylashtirilishi sabab bo‘ldi.

Bu holat, o‘z navbatida, xalqaro miqyosda sanoat ishlab chiqarish o‘shish sur‘atlarining sekinlashishiga, xalqaro savdo hajmlari o‘shishining sustlashishiga hamda jahon bozorlarida xomashyo narxlarining pasayishi natijasida ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlar eksport daromadining qisqarishiga olib keldi.

Xususan, 2018-yilda O‘zbekistonning asosiy savdo hamkorlari hisoblangan aksariyat davlatlarda iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining 2017-yilga nisbatan sekinlashganligi O‘zbekistonda ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatlarga tashqi talabni susaytirib, eksport hajmining oshishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Rasmiy ma‘lumotlarga ko‘ra, 2018-yilda O‘zbekistonning asosiy savdo hamkorlari hisoblangan davlatlardan Xitoyda AQSh bilan "savdo urushlari"ning kuchayishi va jahon miqyosida iqtisodiy faollikning nisbatan susayishi natijasida iqtisodiy o‘shish sur‘atlari 6,9 foizdan 6,6 foizgacha pasaygan.

16.1-rasm. Jahon bozorida asosiy xomashyo tovarlari narxlarining o‘zgarishi (2016-yil dekabr holatiga nisbatan foizda)

Dastlabki ma‘lumotlarga ko‘ra hisobot yilida iqtisodiy o‘shish sur‘ati Turkiyada 7,4 foizdan 3,5 foizgacha va Qirg‘izistonda 4,5 foizda 3,5 foizgacha sekinlashgan. Qozog‘istonda esa iqtisodiy o‘shish sur‘ati 2017-yil darajasida (4,1 foiz) saqlanib qolgan. Shu bilan birga, 2018-yilda jahon bozorida neft narxining ko‘tarilishi, yirik neft-gaz loyihalari va qurilish ishlari hajmining oshishi hisobiga Rossiyada iqtisodiy o‘shish sur‘ati 1,5 foizdan 1,8 foizgacha tezlashdi. 2018-yilda O‘zbekistonning asosiy savdo hamkorlari hisoblangan davlatlar milliy valutarining sezilarli darajada

qadrsizlanishi ham tashqi iqtisodiy shart-sharoitlarning noqulay shaklanishiga o‘z ta’sirini o‘tqazdi. Xususan, Xitoy yuani 2018-yil davomida AQSh dollariga nisbatan 6,5 foizga qadrsizlangan bo‘lsa, Rossiya rubli 19 foizga hamda ushbu davlat iqtisodiyotiga bog‘liqlik darajasi yuqori bo‘lgan Qozog‘iston tengesi 14 foizga qadrsizlandi. Turk lirasi esa 2018-yilda Turkiyada kuzatilgan siyosiy-iqtisodiy nobarqarorlik va valuta bozoridagi nomutanosibliklar natijasida hisobot yili davomida AQSh dollariga nisbatan 43 foizga qadrsizlandi.

Hamkor mamlakatlar milliy valutalarining sezilarli qadrsizlanishi O‘zbekistonda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tashqi bozorlar–dagi raqobatbardoshligini pasaytirib, eksport hajmining o‘shishiga ma’lum darajada salbiy ta’sir o‘tkazdi. Shuningdek, 2018-yilda jahon bozorlarida O‘zbekistonning asosiy eksport mahsulotlari qatoriga kiruvchi qimmatbaho va rangli metallar hamda xomashyo tovarlari bo‘yicha narxlar kon’yunkturasining noqulay shakllanganligi ham mamlakat eksport daromadlarini pasaytiruvchi omillardan biri bo‘ldi.

Bunda, 2018-yilning I choragi davomida jahon bozorlarida xomashyo mahsulotlari narxlarining oshishi kuzatilgan bo‘lsa, keyingi davrlarda narxlar asosan pasayish tendensiyasiga ega bo‘ldi. 2018-yil mobaynida jahon bozorlarida oltin narxining 6 foizga arzonlashishi kuzatilgan bo‘lib, ushbu holat asosan AQSh Federal zaxiralar tizimi tomonidan foiz stavkasining 2018-yilning mart, iyul, sentabr va dekabr oylarida ketma-ket to‘rt marta oshirilishi, AQSh dollaridagi aktivlar jozibadorligining oshishi hamda oltinga investitsion aktiv sifatidagi talabning pasayishi bilan izohlanadi. Rangli metallarning eng yirik importyori hisoblangan Xitoyda iqtisodiy o‘shish sur’atining sekinlashishi jahon bozorida mis va ruhga bo‘lgan talabning kamayishiga va shu orqali mazkur metallar narxlarining, mos ravishda, 14 foizga va 24 foizga pasayishiga olib keldi.

Qisqacha xulosalar

Xalqaro savdo ikki muhim obyektiv sabab - tabiiy va xomashyo resurslarining mamlakatlar o‘rtasida bir tekis taqsimlanmaganligi

hamda mamlakatlarda ishlab chiqarish kuchlarining bir xil rivojlanma–ganligiga ko‘ra paydo bo‘lgan.

Xalqaro savdoga mahsulotlarni ayirboshlash, xizmatlarni ayirbosh–lash va yangi ilmiy-texnik ma’lumotlarni ayirboshlash kiritiladi. Bu ayrboshlashlarning barcha ko‘rinishi tashqi savdo operatsiyalari - eksport va import operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi. Xalqaro savdo nazariyasining klassik ko‘rinishlari A. Smitning «Mutloq ustunlik» va D. Rikardoning «Nisbiy ustunlik» nazariyalaridir.

D.Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyasi mutlaq ustunlikka ega bo‘lmagan mamlakatlar ham tashqi savdodan foyda ko‘rishi mumkinligini asoslab beradi.

Xeksher-Olinning neoklassik konsepsiyasi «Nisbiy ustunlik» nazariyasini omillar bilan ta’minlanganlik nuqtai nazaridan izohlab berdi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Xalqaro savdoni rivojlantirishning obyektiv va subyektiv sabablari nimalardan iborat?
2. Xalqaro savdoning shakllari va ular hajmini belgilovchi omillarni tushuntirib bering.
3. A. Smitning «Mutlaq ustunlik» nazariyasi kamchiligi nimada ko‘rinadi?
4. «Nisbiy ustunlik» nazariyasining mohiyatini tushuntirib bering.
5. Savdo sharoitlari tushunchasini izohlab bering. Savdo sharoiti-ning yaxshilanishi qanday oqibatlarga olib keladi?
6. Xeksher-Olinning neoklassik konsepsiyasini izohlab bering.

17-BOB. TASHQI SAVDO SIYOSATI

Reja:

17.1. Tashqi savdo siyosatining mohiyati va vositalari.

17.2. Importga ta'riflar. Importga tariflar kiritilishining iqtisodiy oqibatlarini.

17.3. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalari va importni kvotalar orqali tartibga solish.

17.4. Eksportsubsidiyalari. Eksport bojlari va eksportni ixtiyoriy cheklash.

17.5. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosatining xususiyatlari.

17.1. Tashqi savdo siyosatining mohiyati va vositalari

Biror mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatga bevosita va bilvosita aralashuvi jarayoni eksport va import hajmi va tarkibiga ta'sir ko'rsatish orqali ichki bandlilikni ta'minlash, iqtisodiy o'sishga erishish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, to'lov balansini yaxshilash hamda valuta kursini tartibga solish maqsadlarini ko'zda tutadi. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan bunday tadbirlar savdo siyosati deb yuritiladi. Savdo siyosati – budjet-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan-to'g'ri cheklashlar orqali tartibga solishni o'z ichiga olgan nisbatan mustaqil yo'nalishidir. Tashqi savdoni cheklash borasida olib borilayotgan har qanday chora-tadbirlar qisqa muddatli samara beradi. Uzoq davrda esa, faqat erkin savdogina iqtisodiy resurslarni samarali joylashtirish imkonini beradi. Shuning uchun ham ko'pgina mutaxassis-iqtisodchilar mamlakat iqtisodiyoti va aholisi turmush darajani yaxshilash uchun erkin tashqi savdo siyosati foydalibroq, chunki, tashqi savdoni cheklashga nisbatan uni erkinlashtirish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga ko'proq imkoniyat yaratadi, deb hisoblashadi. Garchand, erkin savdo jahon iqtisodiyoti nuqtai nazaridan foydali bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ammo alohida olingan mamlakat iqtisodiyoti manfaati nuqtai nazaridan erkin savdo hamma vaqt ham foydali bo'lavermaydi.

Tashqi savdoni cheklash usullarining 50 dan oshiqroq turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat g'aznasini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lsa,

ba'zilar umuman importni cheklashga va yana boshqasi esa eksportni cheklashga yoki rag'batlantirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda tashqi savdoni tartibga solishning ta'rif va nota'rif usullaridan foydalaniladi. Ta'rif usullariga import va eksport bojlarini joriy qilish kirs, nota'rif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, litsenziyalash kabilar kiradi.

Bojxona bojlari avvalo import bojlari va eksport bojlariga ajraladi. Import bojlari davlat budjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. Eksport bojlari mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligining oldini olish maqsadida belgilanadi.

Boj olinadigan mahsulotlar, boj olinmaydigan mahsulotlar, olib kelish va olib ketish taqiqlangan mahsulotlar, shuningdek, bojxona bojlari stavkasi, ya'ni, ularning tartibga solingan ro'yxati bojxona tariflari deb ataladi.

Bojxona tariflarini ishlab chiqarish, tabiiy farqlar (hayvonot va o'simlik dunyosi), qayta ishlash darajasiga (xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor buyumlar) ko'ra, taqsimlangan mahsulotlar ro'yxatini o'z ichiga olgan mahsulot sarxillovchilar (klassifikatorlari) asosida qurilgan.

17.2. Importga ta'riflar va ularning ishlab chiqaruvchilarga hamda iste'molchilarga ta'siri

Xalqaro savdoni tartibga solishda eng ko'p qo'llaniladigan usul bo'lib tarif, ya'ni importga solinadigan bojxona boji hisoblanadi.

Importga tariflarning maxsus va advalar turlari o'zaro farqlanadi. Maxsus bojlar import qilinayotgan tovarlar birligiga nisbatan o'rnatiladi. Masalan, 1 barel neftga nisbatan 2 yevro.

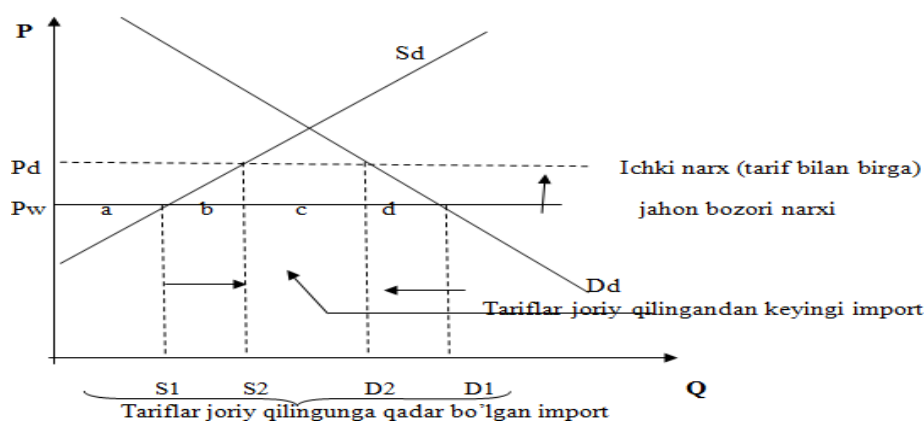
Advalar bojlar import qilinayotgan tovar qiymatiga nisbatan ma'lum foiz tariqasida belgilanadi. Masalan avtomobil xarid narxining 40%.

Har ikkala turdagi import tariflarning oqibatlari deyarli bir xil bo'lib, buni biz quyidagi grafik vositasida ko'rib chiqamiz.

Aytaylik, import tariflari joriy qilingunga qadar ichki ishlab chiqarish hajmi S_1 , ichki talab hajmi esa D_1 teng bo'lgan. Talab va taklif o'rtasidagi farq ($D_1 - S_1$) import hisobiga qoplangan. Mamlakat iqtisodiyoti yopiq bo'lganida baholar darajasi R_e ga teng, talab va taklif muvozanati esa E nuqtada o'rnatilgan bo'lar edi. Mamlakat iqtisodiyoti ochiq bo'lgani va importga cheklovlar yo'qligi tufayli milliy bozordagi narxlar jahon

bozori narxlari R_w bilan bir xil. Importga tarif joriy qilinishi natijasida ichki baholar R_w dan R_d ga qadar ko'tariladi. Natijada:

Import qilinadigan tovarning ichki bahosi = Jahon bozoridagi bahosi + (Jahon bozoridagi bahosi x Tarif stavkasi). Oqibatda iste'molchilar ma'lum bir yo'qotishlarga duch keladilar. Bu yo'qotishlar grafikda a,b,c,d sohalar bilan ko'rsatilgan. Baholarning ko'tarilishi ilgari raqobatbardosh bo'lmagan ayrim ichki ishlab chiqaruvchilar uchun ham foyda ko'rib ishlashga imkon beradi. Umuman shu sohada band milliy ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish hajmini S_1 dan S_2 ga qadar oshiradi va S_2-S_1 hajmdagi mahsulot P_d bahoda sotiladi.

17.1-rasm. Import tariflari kiritilishi natijalari

Shu hajmdagi mahsulotni iste'molchilar oshirilgan narxda sotib oladilar va **a** sohaga teng yo'qotishga duch keladilar. Ammo, bu yo'qotish ichki ishlab chiqaruvchilarning o'sgan foydasiga aylanadi. Baholarning o'sishi oqibatida iste'molchilar ko'rilayotgan tovar iste'moli hajmini D_1 dan D_2 qadar qisqartiradi. Bu yo'qotish grafikda **d** soha bilan ko'rsatiladi va u hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi. $S_2 - D_2$ oraliq tarif joriy qilingandan so'ngi import hajmi bo'lib, shu hajmda tovarni iste'molchilar ilgarigidan yuqori bahoda sotib oladilar. Buning natijasida ular turmush darajasidagi yo'qotish ro'y beradi. Bu yo'qotish grafikda **c** soha bilan belgilangan bo'lib, u davlat budjetiga borib tushadi. Ya'ni, bu sohadagi iste'molchilarning yo'qotishi davlatning foyda ko'rishi bilan qoplanadi.

Tarif kiritilishi oqibatida iste'molchilar talabi arzon import tovaridan qimmat ichki tovarga yo'naltiriladi. Iste'molchilarning o'sgan to'lovlari yuqori chegaraviy xarajatga ega, raqobatbardosh bo'lmagan samarasiz

ichki ishlab chiqarishni kengayishiga olib keladi. Iste'molchilarning bu yo'qotish **b** sohasi bilan belgilangan bo'lib tarifning «**ishlab chiqarish samarasi**» deyiladi va hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi.

17.1-jadval

Iste'molchilarning yo'qotishlari	Ishlab chiqaruvchilar foydasi	Davlat daromadi	Jamiyatning sof yo'qotishi
a + b + c + d	a	c	b + a

Demak, iste'molchilarning **a** sohadagi yo'qotishlari ishlab chiqaruvchilar foydasining o'sishi hisobiga qoplanadi. Ayni damda iste'molchilar shu tarmoq korxonalarini aksiyadorlari bo'lishsa, ular yo'qotishlarining bir qismi o'sgan dividendlar sifatida qaytadi.

«c» sohada davlat olgan daromadini transfert to'lovlarini oshirish, soliqlarni pasaytirish, budget tashkilotlarida ishlovchilar ish haqini oshirishi ko'rinishida iste'molchilarga qaytarishi mumkin.

Ammo **b** va **d** sohalarda jamiyat sof yo'qotishga duch keladi. Valuta kursi o'zgarishi bu yo'qotishlarni bir oz qoplashi mumkin. Masalan, 20%li tarif kiritilishi natijasida milliy valuta 4% ga qimmatlashsa import qilinayotgan tovarlarning milliy valutada ifodalangan ichki bahosi 20 % ga emas, 16 % ga oshadi. Bu esa tarif kiritilishi oqibatida jamiyatning sof yo'qotish **b** va **d** sohalarning 80 foizini $((16 / 20) \times 100 = 80)$ tashkil etishini anglatadi.

Umuman olganda tariflarni kiritilishiga nisbatan bir-biriga zid fikrlar mavjud bo'lib, bu tadbir mamlakat iqtisodiyoti holati, xususiyati va qo'yilgan maqsadlar bilan asoslanadi.

Bojxona tariflarini kiritishni yoqlovchi mutaxassislar fikriga ko'ra import tariflari:

- mamlakat mudofaa sanoatini himoya qilish imkonini beradi;
- mamlakatda bandlilik darajasi o'sishini ta'minlaydi va yalpi talabni rag'batlantiradi, importning nisbatan cheklanishi natijasida sof eksport o'sadi va joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi xolati yaxshilanadi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya qilish uchun zarur;
- davlat budjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;

- milliy ishlab chiqaruvchilarni demping ko‘rinishidagi chet el raqobatidan himoya qiladi;
- iqtisodiyot tuzilishini qayta qurishni boshqarish vositasi hisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi ilg‘or siljishlar rag‘batlantiriladi va h.k.

Milliy iqtisodiyotning tiklanishi sharoitida ko‘pgina davlatlar o‘z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida proteksionizm siyosatini qo‘llaydilar. Aks holda, mahalliy korxonalar «sinishi» jamiyatda ishsizlik xavfini tug‘diradi. Mamlakatlarda ta’rif mexanizmi orqali tashqi savdo siyosatini yuritish, birinchi navbatda ushbu mamlakatning asosiy tarmoqlari va yangi ishlab chiqarish sohalarining himoyalanganligiga ta’sir qiladi. O‘zbekistonda avtomobilsozlik yangi va istiqbolli soha (tarmoq) hisoblanadi va tabiiyki, tarifli himoyaga muhtoj. Tarmoqni tarifli himoyalashining haqiqiy darajasini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Masalan, O‘zbekistonda yangi mashinalar uchun import boji 40 foizni tashkil qilsin. Ushbu mashinani ishlab chiqarish uchun zarur bo‘ladigan ehtiyot qismlar asosan chetdan keltirilsin va unga import boji 25 foiz miqdorida o‘rnatilsin. Bir dona mashinaning narxi 10000 AQSh dollariga teng bo‘lsa, ya’ni bitta avtomobil uchun zarur bo‘lgan ehtiyot qismlarining narxi 7000 dollar, qo‘shilgan qiymat esa 3000 dollarni tashkil etsin.

Avtomobil importiga 40 foiz tarif belgilanganligi uchun har bir avtomobil narxi 4000 dollarga o‘sib, tarif bilan birga 14000 dollarni tashkil etadi. Ehtiyot qismlar importiga 25 foizli tarif kiritilishi ularga qilinadigan xarajatlarni 1750 dollarga oshirib 8750 dollarga etkazadi. Oqibatda mahsulot birligiga ehtiyot qismlar xarajati 1750 dollarga oshdi. Qo‘shilgan qiymat esa 2250 dollarga ($4000 - 1750 = 2250$) o‘sd. Shunday qilib, tarif kiritilgandan so‘ng mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymat 5250 dollarni ($3000 + 2250 = 5250$) tashkil etdi.

Endi esa soha (tarmoq)ning samarali himoyasi formulasidan foydalanamiz.

$$E_p = (Y_a - V_A) / Y_a.$$

Bu yerda: E_p - sohaning tarif bilan haqiqiy himoyalanganlik darajasi; Y_a - bojxona tarifi kiritilgandan keyingi qo‘shilgan qiymat;

V_A - bojxona tarifi kiritilishidan oldingi qo‘shilgan qiymat.

$$E_R = ((3000 + 2250) - 3000) / 3000 = 2250 / 3000 = 0,75 \text{ yoki } 75\%$$

Bu shuni bildiradiki, tayyor avtomobillarga 40% tarif va ehtiyot

qismlarga 25% tarifni joriy qilib, davlat milliy avtomobisozlikni haqiqatda 75% tarifli himoyalanganligini ta'minlaydi. Proteksianizm siyosatining muhim tamoyili ham shundaki, davlat tayyor mahsulotlarga bojni ko'tarish va yarim tayyor mahsulotlarga esa uning miqdorini pasaytirish orqali tarmoqning haqiqiy himoyalanganligini yanada oshiradi.

Agar mamlakatlar bojxona ittifoqiga birlashsalar, unda bojxona tarifi, barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun ularning savdo munosabatlarida yagona bo'lib qoladi. Bojxona tariflari miqdori alohida mamlakatlar iqtisodiyotida va jahon xo'jaligida yuz berayotgan jarayonlar ta'sirida yuzaga keladi. Jahonda importga bojxona bojlarining pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda va u ikki tomonlama hamda ko'p tomonlama muzokaralar asosida mamlakatlar tomonidan rag'batlantiriladi va nazorat qilinadi. Bojxona bojlarini joriy qilishni qo'llovchi fikrlarga aksincha bo'lgan mulohazalar ham mavjud. Chunki sanab o'tilgan natijalarga boshqa usullar bilan kamroq yo'qotishlar hisobiga ham erishsa bo'ladi degan fikrlar ham qaysidir darajada asoslidir.

Birinchidan, import tariflari iste'molchilar turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

Ikkinchidan, import tariflari kiritilishi oqibatida ular vositasida himoya qilinayotgan tarmoqlarda resurslar samarasiz sarflanadi.

Uchinchidan, tariflarni kiritish va ular stavkasini belgilash masalasida mamlakat imkoniyatlari xalqaro bitimlar bilan cheklangan.

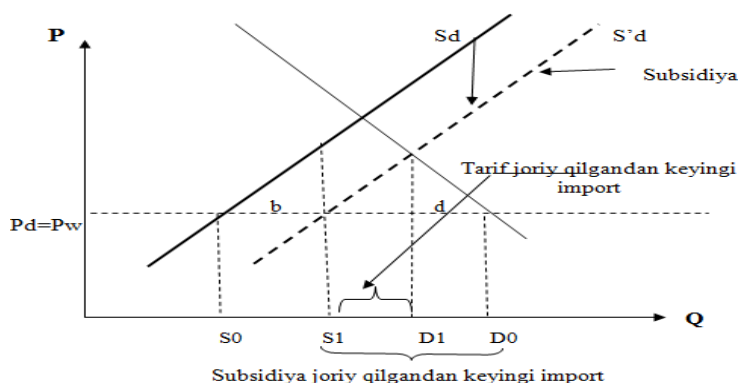
17.3. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar va importni kvotalar orqali tartibga solish

Miliy ishlab chiqaruvchilarni xorijiy firmalar raqobatidan himoya qilishning muqobil usuli ularga bevosita subsidiya berish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish subsidiyasining tariflardan afzalligi shundan iboratki, u bir tomondan, milliy ishlab chiqarishni S_0 dan S_1 gacha o'sishini ta'minlasa (17.2 - rasm), ikkinchi tomondan, iste'molning mutlaq kamayishiga olib kelmaydi. Chunki, ichki narxlar jahon narxlaridan qimmatlashmaydi.

Subsidiya sharoitida ishlab chiqaruvchilar uchun ichki narxlar darajasi P_d , jahon narxlari P_w darajasiga teng. Shuning uchun, haqiqiy iste'mol hajmi D_0 ga teng. Tarif kiritilgan sharoitda esa u D_1 gacha kamaygan bo'lur edi. Mamlakat farovonligidagi mutlaq yo'qotish esa b sohasidagina iborat bo'ladi. Ayni paytda ishlab chiqarishga berilgan

bevosita subsidiyalar ishlab chiqarish xarajatlarining samarali taqsimlanishini kafolatlamaydi, chunki aynan qaysi tarmoqni xalqaro raqobatdan himoya qilishni bilish qiyin bo‘ladi.

17.2-rasm. Ishlab chiqaruvchilar subsidiya berilishining iqtisodiy oqibatlari

Subsidiyalarni joriy qilgandan so‘ng ularni bekor qilish qiyin bo‘ladi, raqobat muhiti yo‘qoladi hamda bu xarajatlarni moliyalashtirish muammosi kuchayib boraveradi. Shuning uchun iqtisodiyotni tartibga solish, bandlik darajasini oshirish va yalpi talabni qondirish maqsadida fiskal va pul-kredit siyosatlari qo‘llaniladi. Ushbu siyosatlarni qo‘llashdan asosiy maqsad mamlakat ishlab chiqarishini xalqaro raqobatdan himoya qilish, ishsizlik darajasini eng past holatga keltirish va xalq farovonligini oshirishdan iborat.

Jahon amaliyotida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar mazmuniga ko‘ra, iqtisodiy, ma‘muriy, me‘yoriy – huquqiy ko‘rinishga ega bo‘lishi mumkin. Litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisoblanadi.

Litsenziyalash – bu, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma‘lum tartibidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mahsulotlar, ishchi va xizmatchilar eksporti hamda moliya operatsiyalarini o‘tkazish, xorijga ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. O‘zbekistonda litsenziyalar faqat davlat ro‘yxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi. Ularni boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan.

Mahsulotlar eksporti va importini litsenziyalash davlatga ular oqimini qattiq tartibga solish, ba‘zi hollarda ularni vaqtincha chegaralash va shu asosda tashqi iqtisodiy taqchillik o‘shining to‘xtash hamda savdo balansining tenglashtirish imkonini beradi.

Umuman, import mahsulotlarga beriladigan litsenziyalar quyidagi usullar yordamida joylashtiriladi.

1. Ochiq auksion – davlat litsenziyalarni yuqori baholarni taklif qilgan ishlab chiqaruvchilarga berishi.

2. Afzal ko‘rish tizimi – davlat birinchi navbatda litsenziyalarni ishlab chiqarish hajmi jihatdan yirik bo‘lgan firma va kompaniyalarga hech qanday shart va talablarsiz beradi.

3. Xarajat usuli–davlat litsenziyalarni yirik ishlab chiqarish quvvatlariga va resurslarga ega bo‘lgan firma va kompaniyalarga beradi.

Mahsulotlar, shuningdek, ishchi va xizmatchilar eksporti va importiga litsenziyalar berish huquqiga O‘zbekiston Respublikasining quyidagi boshqaruv tashkilotlari ega: Vazirlar Mahkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog‘liqni saqlash, Xalq ta’limi vazirliklari, shuningdek, Markaziy bank. Moliya operatsiyalarini o‘tkazishga litsenziyalar asosan Respublika Moliya vazirligi va Markaziy bank tomonidan o‘z va xorijiy banklarga, moliya muassasalariga beriladi. Ular moliya-kredit muassasalariga mamlakat ichida va uning tashqarisida chet el valutasini bilan operatsiyalarni amalga oshirish, xorijiy moliya-kredit muassasalariga esa ichki bozorda yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko‘rsatish huquqini beradi.

Litsenziyalash bilan bir qatorda jahon amaliyotida mahsulotlarni, shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida kvotalash keng qo‘llaniladi. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo‘yicha ma’lum davrga eksport va importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarini belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash to‘lov balanslarini ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish uchun muzokaralarda o‘zaro kelishuvga erishish uchun qo‘llaniladi. O‘zbekistonda kvotalash xalq iste’moli mollarini va strategik xomashyoning muhim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo‘llanilmoqda. Kvotalash faqat mahsulot oqimlarinigina emas, balki ishchi kuchi oqimlarini tartibga solishda ham qo‘llaniladi. Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mehnat bozorini himoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar o‘rnatadi.

Hozirgi vaqtda kvotalash bojlarga nisbatan ko‘proq qo‘llanilishiga ikkita sabab bor:

1. Tarif stavkalari xalqaro savdo kelishuvlariga asosan belgilanadi.

Ayrim hollardan tashqari vaziyatlarda, mamlakatlar tarif stavkasini oshira olmaydilar va shuning uchun iqtisodiyotni raqobatdan himoya qilish maqsadida kvotalarga e'tiborni qaratishga majbur bo'ladi.

2. Himoyaga muhtoj tarmoqlar ham importga kvotalar joriy qilishni qo'llaydi. Chunki, tarifni joriy qilishga nisbatan imtiyozli litsenziyalar olish osonroqdir.

Import kvotalari erkin raqobat sharoitiga ko'proq mos keladi. Tariflarga nisbatan kvotalarni joriy qilishdan ko'riladigan farovonlikdagi yo'qotishlar ikki holatda katta bo'ladi. Birinchidan, kvotalar mahsulotlar import qilayotgan milliy ishlab chiqaruvchilar yoki xorijiy firmalar monopol hukumronligi darajasini oshirsa. Ikkinchidan, importga litsenziyalar samarasiz joylashtirilsa.

17.4. Eksport subsidiyalari. Eksport bojlari va eksportni ixtiyoriy cheklash

Ko'pchilik hollarda eksportni davlat tomonidan rag'batlantirish tadbiri sifatida ko'pgina mamlakatlarda eksport subsidiyalari qo'llaniladi. Bunda tajriba - konstruktorlik ishlari va eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat budjetidan imtiyozli kreditlar berish ko'zda tutiladi.

Eksport subsidiyalari turli shakllarda qo'llaniladi. Bularga:

- eksportyor firmalarga yoki xorijiy sheriklarga past foizli kreditlar berish;
- reklama xarajatlarini davlat hisobidan qoplash, bozor konyukturasi haqida tekin axborot yetkazib berish;
- firmalarga ishlab chiqarish hajmidagi eksport ulushiga muvofiq soliq imtiyozlarini berish;
- bevosita subsidiyalash kiradi.

Eksport subsidiyalarining berilishi milliy ishlab chiqaruvchilarining tashqi bozorda raqobatbardoshligini oshiradi. Ammo importyor davlatlar tomonidan kiritiladigan kompensatsion import bojlari bu yutuqni yo'qqa chiqarishi mumkin. Oqibatda eksportyor davlat budjeti yo'qotishga uchraydi, importyor davlat budjeti esa qo'shimcha daromad ko'radi. Bu tadbir dempingga qarshi kurash ko'rinishlaridan biridir.

Dempinga qarshi qaratilgan bojlar jahon amaliyotida keng qo'llanilib, o'zida qo'shimcha import bojlarini aks ettiradi. Ular odatda, jahon narxlaridan yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past

narxlar bo'yicha, eksport qilinayotgan mahsulotlarga o'rnatiladi. Bu bojlarni belgilash haqidagi qarorni xalqaro sud mahalliy ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar murojaatidan so'ng chiqaradi hamda uning miqdorini va to'lash tartibini belgilaydi. Masalan, dempingga qarshi bojlar o'z valuta resurslarini to'ldirish maqsadida jahon bozoriga xomashyo resurslarini eksport qilishni ko'paytirgan sobiq ittifoqdosh respublikalarga nisbatan faol qo'llanilmoqda.

Eksportga tariflar yoki eksport bojlari kiritilishining oqibati import bojlari kiritilishi oqibatining aynan aksidir. Eksport bojlari kiritilishi sharoitida mahsulotlar ichki bahosi ularning tashqi bahosidan pasayadi. Bunday vaziyatlarda ichki iste'mol o'sadi, ishlab chiqarish va eksport kamayadi. Eksportga bojlarni joriy qilish natijasida milliy ishlab chiqaruvchilarda yo'qotishga duch bo'ladi. Tashqi bozordagi baholarga nisbatan ichki bahoning kamayishidan iste'molchilar yutuqqa erisha, davlat esa daromadga ega bo'ladi. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash eksport kvotalarining bir turi bo'lib, xorij mamlakatlarining ayrim mamlakatlarga "ixtiyoriy" eksport miqdorlarini cheklashdan iborat.

Bu yerda «ixtiyoriy so'zi» shartli xarakterga ega. Chunki, eksport qilayotgan mamlakat savdo siyosatida o'z hamkorlari tomonidan birorta noxushlikka duch kelmasligi uchun eksport miqdorini cheklaydi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash ikki xil xususiyatga ega:

1. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash milliy iste'molchilar uchun tarif va kvotalarni belgilashga nisbatan ancha sezilarsiz. Shuning uchun iste'molchilar ularni e'tiborsiz qabul qiladilar va hukumatga norozilik bildirmaydilar.

2. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida xorij iste'molchilari ular sotib olayotgan eksport mahsulotiga yuqoriroq narx belgilashlari mumkin.

Shunday qilib, xorijliklar ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida eksportyor ko'rgan yo'qotishlarni narxlarni oshirish hisobiga qoplashadi.

Savdo siyosatini amalga oshirishning ko'rib o'tilgan usullarining har biri ijobiy jihatlari bilan birga salbiy oqibatlarga ham ega. Mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi darajasi kuchayib borgani sari tashqi savdo liberallashtirib boriladi. Mamlakatning xalqaro savdo tashkilotlariga a'zo bo'lishi bu jarayonining qonuniy natijalaridan biridir. Tashqi savdoni erkinlashtirilishi iqtisodiyotda bozor munosabatlarini yanada rivojlantirishga olib keladi.

17.5. O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosatining xususiyatlari

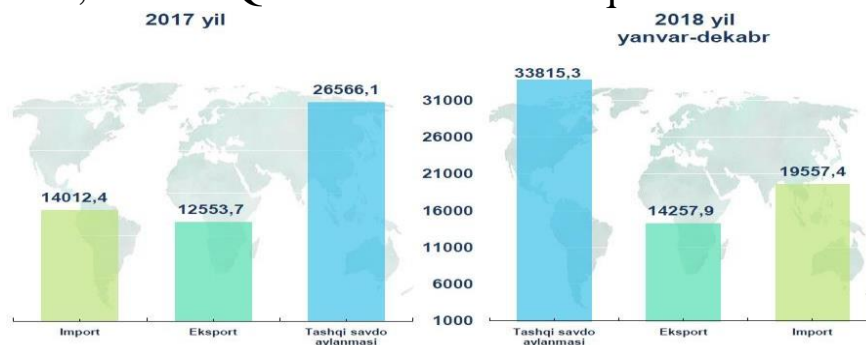
O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosati iqtisodiy o‘shishning yuqori sur‘atlariga erishish, inflatsiya sur‘ati va ishsizlik darajasilarining me‘yor darajasida bo‘lishini ta‘minlash, valuta zaxiralarini ko‘paytirish, milliy valuta almashinuv kursining mo‘tadil devalvatsiyasi va to‘lov balansining barqarorligini ta‘minlash maqsadlariga qaratilgan.

Tayyor raqobatbardosh mahsulotlar eksportini faol oshirish va bu mahsulotlar yetkazib beriladigan mamlakatlar geografiyasini yanada kengaytirish vazifasini amalga oshirish eksport hajmini barqaror o‘stirish, tashqi bozordagi o‘zgarishlar ta‘sirida uning hajmi keskin kamayishi xavfini bartaraf etish imkonini beradi.

O‘tgan yillar mobaynida eksport qiluvchi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar iqtisodiyotimizning eksport salohiyatini yuksaltirish, tashqi savdo tarkibida ijobiy siljishlarga erishish, uning hajmini barqaror o‘stirish imkonini bermoqda.

Keyingi yillarda eksportni rag‘batlantirish uchun so‘mning AQSH dollariga nisbatan kursini bosqichma-bosqich pasaytirish choralari ko‘rilishi va mahalliyashtirish dasturining izchil amalga oshirilishi natijasida respublikamiz to‘lov balansining, xususan, tashqi savdo balansining barqarorligi saqlab qolindi.

17.3–rasmda respublikamiz tashqi iqtisodiy savdo balansi (eksport–import) ijobiy saldoga ega bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. 2018-yil yanvar-dekabr oylari yakunlariga ko‘ra, respublikada tashqi savdo aylanmasi 33 815,3 mln.AQSH dollarini tashkil etib, o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 27,3 % ga o‘sd. shu jumladan, eksport hajmi 14 257,9 mln. AQSH dollarga (o‘shish sur‘ati 13,6 %) va import hajmi 19 557,4 mln. AQSH dollariga (o‘shish sur‘ati 39,6 %) yetdi. Tashqi savdo saldosi minus 5 299,5 mln. AQSH dollarini tashkil qildi.

17.3-rasm. O‘zbekistonning tashqi savdo ko‘rsatkichlari dinamikasi, mln.doll.

Soʻnggi yillarda hukumatimiz tomonidan sanoat tuzilmasini diversifikatsiya qilishni, eksportni qoʻllab-quvvatlash, import oʻrnini bosuvchi tovar va mahsulotlarni ishlab chiqarishni yanada oshirilishi natijasida eksport tarkibida sezilarli oʻzgarishga erishildi. Koʻrilayotgan davrlarda mamlakatimiz eksport hajmi import hajmiga nibatan koʻp boʻlgan. Shuningdek, eksport va importning YAİM dagi ulushlari 2004-yildan boshlab pasayish tendensiyasiga ega boʻlganligini koʻrish mumkin. Ayniqsa bu koʻrsatkich 2015-yilga kelib juda past koʻrsatkichga ega boʻldi. Jahon bozorida paxta tolasi, mis va oltinning narxlari tushib ketishi yuzaga kelgan vaziyatning asosiy sababidir. Eksportning YAİM dagi ulushi kamayganligi eksport hajmining absolyut miqdori kamayganligini bildirmaydi. Bu holatda YAİM ning oʻsish surʼatlari eksport hajmining oʻsish surʼatidan katta boʻlganligi sababli YAİM dagi eksportning ulushi kamayganligini koʻrishimiz mumkin. Iqtisodiyotimiz tarkibidagi chuqur oʻzgarishlar mamlakatimiz eksport salohiyatini mustahkamlash, eksport hajmini barqaror oshirish va uning tarkibida ijobiy oʻzgarishlarga erishishda eng muhim omilga aylandi. Eksportning oʻsishi iqtisodiy oʻsish surʼati tezlashuvining asosiy omillaridan biriga aylandi. Eksportning oʻsishiga ham ichki omillar, ham tashqi omillar taʼsir koʻrsatdi. Eksportning oʻsishini ragʻbatlantiruvchi asosiy omillar, milliy valutaning konvertatsiyalanishiga erishish, mahalliy tovarlarni eksportga chiqarishni qoʻllab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshirish, shuningdek, iqtisodiyotdagi tarkibiy oʻzgarishlar boʻldi.

17.1-jadval

Oʻzbekistonning 2000 – 2018-yillardagi eksport – import operatsiyalari dinamikasi

Yillar	YaI M mlrd. dollar	Eksport mln. dollar	Import mln. dollar	Eksport -import saldosı mln.dollar	Eksportning YaİM dagi ulushi, foizda	Importning YaİM dagi ulushi, foizda
2000	13,8	3264,7	2947,4	317,3	23,6	21,3
2001	11,62	3170,4	3136,9	33,5	27,3	27
2002	9,65	2988,4	2712	276,4	31	28,1
2003	10,13	3725	2964,2	760,8	36,8	29,3
2004	11,01	4853	3816	1037	44,1	34,7
2005	13,06	5408,8	4091,3	1317,5	41,4	31,3
2006	16,72	6389,8	4781,6	1608,2	38,2	28,6

17.1-jadvalning davomi

2007	22,31	8991,5	6728,1	2263,4	40,3	30,2
2008	28,61	11493,3	9704	1789,3	40,2	33,9
2009	32,81	11771,3	9438,3	2333	35,9	28,8
2010	38,98	13023,4	9175,8	3847,6	33,4	23,5
2011	45,3	15021,3	11344,6	3676,7	33,1	25
2012	51,17	13599,6	12816,5	783,1	26,6	25
2013	57,7	14322,7	13946,9	375,8	24,8	24,1
2014	63,1	13545,7	13984,3	-438,6	21,5	22,2
2015	66,9	12507,6	12416,6	91,0	18,7	18,6
2016	67,1	12094,6	12137,6	-43,0	18,2	18,1
2017	48,7	12553,7	14012,4	-1458,7	25,9	28,7
2018	49,7	14 257,9	19 557,4	-5 299,5	28,8	39,4

Eksport siyosatini bosqichma-bosqich xomashyo eksportidan yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar eksportiga yo‘naltirish sanoatning texnologik darajasi va uning tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish asosida amalga oshirildi. Ichki sanoatning rivojlanishi bilan bir paytda ayniqsa, xomashyo bilan bog‘liq bo‘lmagan tarmoqlarda eksportchilarni rag‘batlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar bilan uyg‘unlikda proteksionizmni asta-sekinlik bilan qisqartirish o‘tkazildi. Savdo siyosati umuman iqtisodiyotning ko‘proq ochiqligiga yo‘naltirildi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston eksportining tarkibi sezilarli darajada o‘zgardi, eksport monokulturasi – paxtaga bog‘liqlikka barham berildi, uning ulushi 59,7 foizdan 1,6 foizgacha kamaydi, tashqi savdo jug‘rofiyasi tubdan o‘zgardi, bu mamlakatimizning eksport salohiyatini mustahkamlash imkonini berdi. 2018-yil yanvar-dekabr oylarida eksport hajmi 14 257,9 mln. AQSH dollarga (o‘shish sur‘ati 13,6 %) teng bo‘ldi. Eksport tarkibida tovarlar 78,7 % ulushga ega, bular asosan energiya manbaalari va neft mahsulotlari (18,7 %), oziq-ovqat mahsulotlari (7,7 %), shuningdek, qora va rangli metallar (oltinni hisobga olmaganda 8,2 %) guruhlarini hissasiga tog‘ri kelmoqda. Eksportga yo‘naltirilgan tarmoqlarni rivojlantirish asosida, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, kimyo, neft-kimyo va neft-gaz sanoati, elektronika va sayyohlik kabi sohalarda yangi kompaniyalarning paydo bo‘lishi rag‘batlantirildi.

**O‘zbekiston Respublikasining eksport tarkibining
yillar bo‘yicha dinamikasi, foizda**

Eksport tarkibi	1990-yil	2000-yil	2011-yil	2012-yil	2013-yil	2014-yil	2015-yil	2016-yil	2017-yil	2018-yil
Paxta tolasi	59,7	27,5	9,0	9,3	8,1	7,7	6,1	5,3	3,8	1,6
Oziq-ovqat mahsulotlari	3,9	5,4	13,2	6,4	10,3	12,4	0,8	5,7	7,0	7,7
Kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar	2,3	2,9	5,6	5,6	4,2	5,2	5,21	6,9	7,0	6,3
Yoqilg‘i va neft mahsulotlari	17,1	10,3	18,5	34,6	24	23,0	22,1	14,2	12,8	18,7
Qora va rangli metallar	4,6	6,6	7,4	7,8	6,7	7,2	6,8	5,9	7,3	8,2
Mashina va uskunalar	1,7	3,4	6,6	6,5	5,7	4,0	1,3	1,8	2,8	1,5
Xizmatlar	1,3	13,7	11,8	17,3	20,6	22,4	25,2	25,8	19,6	21,2
Boshqalar	9,4	30,2	27,8	12,5	20,4	18,6	22,6	34,4	39,7	34,8

Keyingi yillarda mamlakat importining tuzilmasi investitsiyaviy bo‘lib qolaverdi, ya’ni olib kelinayotgan mahsulotlarda iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish dasturlarini amalga oshirish uchun mashina va uskunalar, xomashyo, ishlab chiqarishga mo‘ljallangan materiallar, ehtiyot qismlar va butlovchi qismlar, neft mahsulotlari ustunlik qilishi davom etmoqda.

Umuman, 2000 – 2018-yillarda tashqi savdoni rivojlantirish ko‘rsatkichlari yanada yaxshilandi. Eksport va importning tovarlar bo‘yicha tarkibida sifat o‘zgarishlari davom etdi. Yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan tovarlarni eksport qilishning yanada o‘sishi, import tarkibining yanada optimallasuvi kuzatildi.

Respublikamiz eksporti va importining tovar va geografik tarkibini takomillashtirish orqali raqobatbardoshlikni oshirish bir qator vazifalarning amalga oshirilishini taqozo etadi.

Qisqacha xulosalar

Savdo siyosati – budget soliq siyosatining, tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valuta nazorati va import yoki eksportni to‘g‘ridan- to‘g‘ri cheklashlar orqali tartibga solishni o‘z ichiga olgan, nisbatan mustaqil yo‘nalishdir.

Tashqi savdoni tartibga solishda eng ko‘p qo‘llaniladigan usul importga tarif belgilash bo‘lib, buning natijasida ichki baholarning o‘sishi kuzatiladi. Importga tariflarni joriy qilishdan iste’molchilar ko‘rgan zarar ishlab chiqaruvchilar va davlat ko‘rgan foydadan katta bo‘ladi. Importga tariflarni joriy qilishdan ko‘riladigan foyda va zararlar nisbati munozarali masaladir. Ammo import tariflari ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish, to‘lov balansini tartibga solish mahsadlarida keng qo‘llaniladi. Ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish usuli ham qo‘llaniladi. Eksportga subsidiyalar valuta tushumini ko‘paytirish, ortiqcha mahsulotdan qutulish, tashqi bozorni egallash uchun qo‘llaniladi. Eksport subsidiyalarini qo‘llash dempingga olib kelmasligi kerak, chunki demping xalqaro savdo qoidalariga ko‘ra ta’qiqlangan.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni litsenziyalash va kvotalar o‘rnatish xalqaro savdoni tartibga solishning bevosita usullaridir. Xalqaro savdo

siyosati vositalari va tadbirlari mamlakat iqtisodiyoti holatidan kelib chiqib yechilayotgan vazifalarga muvofiq tanlanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Savdo siyosatining mohiyati va maqsadlarini tushuntirib bering.
2. Importga tariflarning kiritilishidan iqtisodiy natijalariga izoh bering.
3. Importni yoqlovchi va unga qarshi bo'lgan fikrlarni taqqoslab bering, fikrlarga izoh bering.
4. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalarning importga tariflardan afzalligi va kamchiliklari nimada ?
5. Import kvotalarini kiritilishining iqtisodiy oqibatlari nimalarda ko'rinadi?
6. Litsenziyalarni taqsimlash usullariga qiyosiy tavsif bering.
7. Eksportni subsidiyalash usullari mohiyatini tushuntirib bering.
8. Eksportni ixtiyoriy cheklash qachon qo'llaniladi va uning oqibatlari qanday?
9. Savdoni cheklash tadbirlarining makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ta'siriga izoh bering.

18-BOB. TO‘LOV BALANSI

Reja:

- 18.1. To‘lov balansi tushunchasi va uning tuzilishi.**
- 18.2. Joriy operatsiyalar hisobi balansi.**
- 18.3. Kapital harakati hisobi balansi.**
- 18.4. To‘lov balansining tarkibiy qismlari o‘rtasidagi bog‘liqliklar.**
- 18.5. To‘lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari.**

18.1. To‘lov balansi tushunchasi va uning tuzilishi

To‘lov balansi – ma’lum davr mobaynida mamlakat rezidentlari va tashqi dunyo o‘rtasida bo‘ladigan bitimlar statistik qayd qilingan xujjatdir. U mamlakatning iqtisodiy aloqalarini aniq-lo‘nda ifodalab pul-kredit, valuta, budget-soliq, xalqaro savdo siyosatining hamda davlat qarzini boshqarish yo‘nalishlarini tanlash uchun indikator vazifasini bajaradi.

Mamlakatning ma’lum vaqtdagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan, tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ham to‘lov balansida o‘z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valuta ayirboshlash va valuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Demak, mamlakatning jahon bozoridagi faoliyati natijalari pirovardida xorijiy valuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. Shuning uchun ham to‘lov balansini bir tomondan, chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomondan esa, chetga chiqariladigan barcha to‘lovlar ko‘rsatilgan hujjatdir deb qarash mumkin. Tushum faqat eksport yordamida ta‘minlanishi mumkin. Aksincha, xorijiy tovarlarni va xizmatlarni sotib olish (import) uchun to‘lovlar va xorijiy valuta xarajatlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan har qanday narsa tushuniladi, ya’ni, u moddiy ne‘mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valuta bo‘lishi mumkin.

To‘lov balansida barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bo‘linadi: joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog‘liq operatsiyalar (18.1-jadval).

Shunga ko‘ra to‘lov balansi strukturasini ham ikki qismdan iborat:

1. Joriy operatsiyalar hisobi;

2. Kapital harakati hisobi.

Joriy operatsiyalar hisobida mahsulotlar va xizmatlar eksporti «plyus», import esa «minus» ishoralari bilan belgilanadi. Ya'ni, joriy operatsiyalar hisobida ichki mahsulotlar eksporti kredit, aksincha mamlakatga mahsulotlar olib hisobida ichki mahsulotlar eksporti kredit, aksincha mamlakatga mahsulotlar olib kelish - import esa debet sifatida ko'rsatiladi. Chunki, mahsulotlar eksporti xorijiy valuta ishlab topib, mamlakat valuta zaxirasini boyitsa, import esa mamlakatdan valuta chiqib ketishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakat valuta zaxirasini kamaytiradi.

18.1-jadval

Mamlakat to'lov balansining taxminiy ko'rinishi (raqamlar shartli)

Moddalar nomi	Kredit (+) yoki eksportdan tushumlar	Debet (-) yoki import uchun xarajatlar	Sof kredit yoki sof debit
Joriy operatsiyalar hisobi			
Tovarlari	+185	-260	-75
Tashqi savdo balansining qoldig'i	+75	-87	-75
Xizmatlar	+85	-97	-12
Investitsiyalardan daromadlar (foizlar va dividendlar)	+28	-20	+8
Transfert ko'rinishidagi pul o'tkazmalari	+10	-18	-8
Joriy operatsiyalar bo'yicha balansning qoldig'i	-15	-10	-87
Kapital harakatning hisobi	-	-	-
Investitsiyalar va boshqa o'rta va uzoq muddatli kapital	+150	-87	+63
Kapital harakati balansining qoldig'i	-50	-40	+63
Joriy operatsiyalar va kapital harakati bo'yicha balansning qoldig'i	-40	-40	-24
Rasmiy zaxiralar (oltin, XFVdagi zaxiralar)	+24	25	+24

18.2. Joriy operatsiyalar hisobi balansi

Joriy operatsiyalarning asosiy moddasi tovarlar eksporti va importi hisoblanadi, ularning farqi tashqi savdo balansining qoldig'i deb yuritiladi. Misolimizda bu balans salbiydir, ya'ni, mamlakat tovarlarni chetga olib chiqishdan ko'ra ko'proq olib keladi (-75).

Joriy operatsiyalarning keyingi moddasi – bu, xizmatlar (transport, sug'urta, sayyohlik xizmatlari va boshqalar) eksporti va importidir. Misolimizda tovarlar bilan bo'lgan operatsiyalardagi kabi xizmatlar bilan bo'lgan operatsiyalarda ham mamlakat xorijiy xizmatlarni ko'proq oladi ya'ni, masalan, mamlakatda yashovchilar xorijga chetdan mamlakatga keladigan sayyohlarga nisbatan ko'proq boradilar, shuningdek, mamlakatdagi tadbirkorlarga xorijiy transport va sug'urta xizmatlarini ko'rsatish hajmi xorijiy tadbirkorlarga mamlakatda transport va sug'urta kompaniyalari ko'rsatadigan xizmatlar hajmiga qaraganda yuqoriroq va h.k.

Bu operatsiyalar bo'yicha ham balans salbiy qoldiqqa ega (-12).

Investitsiyalardan daromadlar, foizlar va dividendlar bo'yicha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Agar xorijga qo'yilgan milliy kapital uchun chet to'lovlari bo'yicha tushumlar mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy kapital uchun to'lanadigan to'lovlar miqdoridan ko'p bo'lsa, unda sof daromad musbat bo'ladi (+8).

Transfert ko'rinishida pul o'tkazishlar shu mamlakatlarning xorijda yashayotgan fuqarolariga to'laniladigan nafaqalarni, muhojirlarning xorijdagi o'z qarindoshlariga pul o'tkazmalari, turli ko'rinishdagi hukumat yordamlarini o'z ichiga oladi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xorijga jo'natilayotgan pul o'tkazishlar miqdori olinayotganiga nisbatan yuqori, ya'ni, operatsiyalar mamlakatdagi xorijiy valuta zaxiralarini kamaytiradi (-8).

Joriy hisoblar bo'yicha barcha operatsiyalar yig'indisi joriy operatsiyalar balansini tashkil etadi. Bizning misolda u salbiy (-87). Bu esa mamlakatda import operatsiyalari natijasida xorijiy valutaga bo'lgan talab uning eksport operatsiyalari ta'minlaydigan taklifdan ortiq bo'lishini anglatadi. Boshqacha aytganda, ushbu holda mamlakat to'lov balansi joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadga ega.

Makroiqtisodiy modellarda joriy operatsiyalar balansi qoldig'i quyidagicha beriladi:

$$X - M = X_n = Y - (C + I + G);$$

bu yerda: X - eksport; M - import; X_n - sof eksport;
C + I + G - YaIMning bir qismi (absorbsiya)

Joriy operatsiyalar balansida kamomad bo'lgan sharoitda, mamlakatning eksportdan olgan daromadlari importga qilgan xarajatlaridan kam bo'ladi va uni tashqaridan qarz olish hisobiga yoki mavjud aktivlarning bir qismini xorijiy investorlarga sotish orqali qoplashi mumkin. Bu operatsiyalar sof xorijiy aktivlarning kamayishiga olib keladi.¹⁰²

Sof xorijiy aktivlar (NFA) – bu, milliy rezidentlar tomonidan egallab turilgan xorij aktivlari va xorijliklar egalik qilgan mamlakat aktivlari o'rtasidagi farqni bildiradi.

Joriy operatsiyalar balansida taqchillik bo'lmagan sharoitda esa mamlakat xorijiy valutilarni sarf qilishga nisbatan ko'proq olib keladi.

Misolimizga aksincha mamlakat joriy operatsiyalar bo'yicha balansi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi. Bunda mamlakatda chet elda ko'chmas mulkni sotib olish yoki boshqa mamlakatlarga qarzga berishga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan ortiqcha xorijiy valuta yuzaga keladi.

18.3. Kapital harakati hisobi balansi

Investitsiyalash va kreditlash bilan bog'liq operatsiyalar to'lov balansining keyingi bo'limida, ya'ni, kapitallar harakati hisobida aks ettiriladi.

Mamlakatda ma'lum bir vaqtda moddiy va moliyaviy aktivlarini sotib olish va sotish bilan bog'liq operatsiyalariga kapital harakati hisobi deyiladi. Kapital harakati hisobi balansida korxonalar, yer, uy-joylar, qimmatbaho qog'ozlar, aksiyalar, xazina majburiyatlari va boshqa aktivlarni olish-sotish bilan bog'liq kapitallar oqimi aks ettiriladi. Bu aktivlar sotilsa yoki eksport qilinsa, xorijiy valuta mamlakatga kiritiladi, ya'ni valuta tushumi ko'payadi (+150). Biroq kapitalni olib kelish bilan bir vaqtda uni olib chiqish bilan bog'liq operatsiyalar ham amalga oshiriladi. Bunda mamlakatning tadbirkorlari xorijdan aksiyalar sotib oladi, xorijliklarga kreditlar beradi va shu asosda ular xorijiy valuta zaxiralarini sarflaydi. Bu operatsiyalar debet ko'rinishida aks ettiriladi (- 87). Kapital harakati

balansining qoldig'i – bu, uni olib kelish va olib chiqish o'rtasidagi farqdir (+63).

Kapital xarajatlari hisobida aktivlar bo'yicha barcha xalqaro operatsiyalar ko'rsatiladi.

Kapital xarakati balansi =Aktivlarni sotishdan tushadigan barcha tushumlar – Xorijiy aktivlarni sotib olishga qilingan xarajatlar.

Xorijga aktivlarni sotish valuta zaxirasini ko'paytirsa, sotib olish esa uni kamaytiradi. Shuning uchun kapital harakati balansi barcha operatsiyalardan keladigan sof valuta tushumlarini ko'rsatadi. Kapital harakati hisobining ijobiy qoldig'i mamlakatda kapital ko'payishini bildirsa, uning salbiy qoldig'i mamlakatda kapital kamayishini bildiradi. Avval aytib o'tilganidek, joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati balansi o'zaro chambarchas bog'liq. Bizning misolda birinchisining taqchilligi (-87) katta qismi (+63) kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi va aksincha, agar to'lov balansi joriy operatsiyalar bo'yicha musbat qoldiqqa ega bo'lsa, kapital harakati hisobi balans bo'yicha manfiy qoldiqqa yo'l qo'yilgan bo'ladi.

Shunday qilib, balansning bu ikki bo'limi bir-biri bilan tenglashib boradi.

To'lov balansi qoldig'i= Joriy operatsiyalar + Kapital harakati balansi

Biroq, amalda to'lov balansining bu qismida ham ko'pincha kamomad yoki ortiqchalik yuzaga keladi. Barcha mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy zaxiralar deb ataluvchi xorijiy valuta zaxiralariga ega bo'lib, bu zaxiralar joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati bo'yicha balans nomutanosibligini bartaraf etishda qo'llaniladi. Bizning misolda bu nomutanosiblik yoki qoldiq (-24)ni tashkil etadi va rasmiy zaxiralardan tushumlar hisobiga tartibga solinadi. Rasmiy zaxiralarning qisqarishi (+) kamomad miqdorini ifodalaydi, rasmiy zaxiralarning o'sishi (-) esa to'lov balansining musbat qoldig'i miqdorini ko'rsatadi. Natijada uning barcha uch bo'limi summasi «0»ni tashkil etishi lozim. Bu esa xorijiy valuta taklifini va unga mamlakatda bo'lgan talab tengligini bildiradi.

18.4. To'lov balansining tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqliklar

Joriy operatsiyalar hisobi bilan kapital harakati hisobining o'zaro aloqalarini umumlashtirsak, uning makroiqtisodiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{aligned} Y &= C + I + G + X_n; \\ Y - C - G &= C + I + G + X_n - (C + G); \\ S_n &= I + X_n \quad (I - S) + X_n = 0 \end{aligned}$$

(egiluvchan valuta kursi rejimida markaziy bank aralashmagan sharoitda), bu yerda: S_n – milliy jamg'arish;

$(I - S)$ – miqdori ichki investitsiyalarning ichki jamg'armalardan ortiqchaligini ko'rsatadi va kapital harakati hisobi qoldig'ini bildiradi.

Asosiy makroiqtisodiy ayniyatga ko'ra joriy operatsiyalar va kapital harakati hisoblari bir-biriga tenglashadi:

$$X - M = X_n = -(I - S) = S - I \text{ ichki balans}$$

Bu shuni bildiradiki, to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadi kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n < 0 \quad \square \quad X - M < 0 \quad \square \quad X < M; \\ I - S > 0 \quad \square \quad I > S \quad \square \quad \text{xorijdan kapital kiritilishi.} \end{array} \right.$$

Agarda investitsiyalar (I) milliy jamg'armalardan ko'p bo'lsa ($I > S$), ortiqcha investitsiyalar xorijdan olinadigan qarz hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Bu qarzlarni mamlakatga tovar va xizmatlarni eksport qilishga nisbatan ko'proq import qilinishini taminlaydi ($M > X$). Ya'ni, sof eksport manfiy qoldiqqa ($X_n < 0$) ega bo'ladi. Mamlakat xalqaro jarayonga qarzdor bo'lib qatnashadi.

Joriy operatsiyalar musbat qoldiqqa ega bo'lganda, ortiqcha mablag'lardan xorijga investitsiya qilishda yoki xorijdan ko'chmas mulk sotib olishda foydalaniladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n > 0 \quad \square \quad X - M > 0 \quad \square \quad X > M; \\ I - S < 0 \quad \square \quad I < S \quad \square \quad \text{xorijga kapital chikarilishi} \end{array} \right.$$

Davlatlar rasmiy zaxiralar va qarzlarni hisobiga qoplash qobiliyatiga ega bo'lmagan to'lov balansining katta davriy taqchilligi bo'lgan

hollarda o‘z valutalari devalvatsiyasini amalga oshirishlari mumkin. Bu importning fizik hajmi ko‘payishiga va oqibatda mamlakatda xorijiy valuta tushumining o‘sishi hamda to‘lov balansi kamomadi tugatiladi.

To‘lov balansini tuzish tamoyillariga ko‘ra u doimo balanslashgan bo‘ladi. Manfiy yoki musbat qoldiq tushunchasi faqatgina to‘lov balansining alohida qismlariga taalluqli. Shu bilan birga to‘lov balansi qoldig‘ining milliy iqtisodiyotga ta‘siri amaliyotda bir xil tavsiflanmaydi. Iqtisodiy siyosat maqsadlaridant kelib chiqib to‘lov balansining musbat qoldig‘i ham, manfiy qoldig‘i ham ijobiy yoki salbiy deb baholanishi mumkin.

To‘lov balansi holatiga baho berishda savdo balansi qoldig‘i, joriy operatsiyalar balansi qoldig‘i, kapital harakati va moliya balansi qoldig‘i hamda rasmiy hisob kitoblar balansi qoldig‘i alohida tahlil etiladi. Savdo balansi qoldig‘i o‘zgarishiga baho berishda bu o‘zgarishlar qaysi omillar ta‘sirida ro‘y berganligi e‘tiborga olinadi. Masalan, manfiy qoldiq eksportning qisqarishi hisobiga ro‘y bergan bo‘lsa, bu holat milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi pasayganligidan dalolat berishi va negativ hodisa deb qaralishi mumkin. Lekin bu holat mamlakatga to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar oqimi ko‘payishi hisobiga importning o‘sishi natijasida ro‘y bergan bo‘lsa miliy iqtisodiyotning zaiflashishidan dalolat deb qaralmaydi.

Joriy operatsiyalar hisobi balansi, odatda, to‘lov balansining ma‘lumot beruvchi qoldig‘i deb qaraladi. Chunki bu qoldiq bilan birga ichki iqtisodiy siyosatni cheklovchi tashqi iqtisodiy omil hisoblanishi bilan birga mamlakatning moliyalashtirishga ehtiyojini belgilaydi. Joriy operatsiyalar hisobi balansining musbat qoldig‘i mamlakat boshqa davlatlarga nisbatan netto kreditor ekanligidan dalolat beradi va aksincha manfiy qoldig‘i (ya‘ni joriy operatsiyalar hisobi balansining taqchilligi) mamlakat tovarlar va xizmatlarning netto-importi uchun to‘lovlarni amalga oshirishga va transfert to‘lovlarini moliyalashtirishga majbur bo‘lgan sof qarzdorga aylanganligini anglatadi. Amalda joriy to‘lov balansining musbat qoldig‘iga ega mamlakat milliy jamg‘armalarning bir qismini kapitalni ichki jamg‘arishga yo‘naltirish o‘rniga mamlakat tashqarisiga investitsiyalaydi.

Kapital harakati va moliya balansi qoldig‘i joriy operatsiyalar balansi holatining oynadagi aksi hisoblanadi, chunki real resurslar

oqimini ko'rsatadi. Shuningdek joriy operatsiyalar balansi holati qisman «Sof xatolar va chetda qoldirishlar» moddasiga to'g'ri keladi.

Rasmiy hisob kitoblar balansi qoldig'i to'lov balansi umumiy (yakuniy) qoldig'ining kengroq tarqalgan nomlanishi bo'lib norezidentlarning mamlakatga nisbatan likvidli talablarning ko'payishi (kamayishi) yoki xorijiy likvidli aktivlardagi mamlakat rasmiy zaxira-larning ko'payishidan (kamayishidan) dalolat beradi. Bu qoldiq «Zaxira aktivlari» moddasidan boshqa barcha moddalarni qamrab oladi.

Qayd qilingan valuta kurslari sharoitida (1979-yilga qadar) rasmiy hisob kitoblar holatiga katta ahamiyat berilar edi, chunki uning taqchilligi mamlakatning boshqa davlatlar oldidagi majburiyatlarining ortganligini (yoki zaxiralarining kamayganligini) anglatgani holda valuta kursining barqarorligiga tahdid solar edi. Suzib yuruvchi valuta kursining kiritilishi bilan umumiy to'lov balansi tushunchasini yo'qqa chiqardi, rasmiy zaxiralar dinamikasi esa nafaqat rasmiy hisob kitoblar qoldig'ining oqibati, balki to'lov balansining boshqa bo'limlarida hisobga olingan oqimlaridagi o'zgarishlarning sababchisi ham bo'lib qoldi.

18.5. To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari

To'lov balansi muvozanatini ta'minlash uchun joriy hisoblar va kapital harakati qoldiqlari bir-birini aynan qoplashi zarur bo'ladi. Markaziy Bank valuta intervensiyasini amalga oshirish chorasini ko'rmasa va rasmiy valuta zaxiralari miqdorini o'zgartirmasa to'lov balansi hisoblarini valuta kursining erkin tebranishi hisobiga o'zaro tartibga solish amalga oshiriladi.

Bunday sharoitda kapital oqib kelishi sababli milliy valutaning qimmatlashuvi, kapital chiqib ketishi sababli esa uning arzonlashuvi ro'y beradi. Valuta kursining erkin tebranishi to'lov balansining joriy va kapital hisoblarini avtomatik ravishda mutanosiblashtirish mexanizmi hisoblanadi.

Erkin tebranuvchi valuta kursi tarafdorlari ta'kidlashicha, to'lov

balansining ortiqchaligi yoki taqchilligi bunday vaziyatlarda tez orada barham topadi. Valuta kurslarining erkin harakati to'lov balansining ortiqchaligi yoki kamomadini yo'qotadi.

Erkin tebranuvchi valuta kurslari to'lov balansini tenglash-tirishda katta imkoniyatlarga ega bo'lsa-da, kamchiliklardan xoli emas. Chunonchi, bunday valuta birinchidan, savdoning noaniqligi va qisqarishiga, ikkinchidan, savdo sharoitining yomonlashishiga, uchinchidan, beqarorlikka va boshqalarga olib keladi.

Agar Markaziy Bank rasmiy valuta zaxiralari vositasida chet el valutasini sotib yoki sotib olib valuta kursini erkin tebranishiga barham bersa valuta kursining erkin tebranishi vositasida to'lov balansini tartibga solish zarurati yo'qoladi.

Bunda to'lov balansi taqchilligi Markaziy Bank rasmiy zaxira-larini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Bunday vaziyatda ichki bozorda chet el valutasini taklifi oshadi. Qayd etilgan operatsiya eksportga xos bo'lib kreditda plyus belgisi bilan (Markaziy Bankda xorijiy valuta zaxirasi kamayishiga qaramasdan) hisobga olinadi. Ushbu tadbir natijasida ichki bozorda milliy valuta taklifi kamayadi, uning almashinuv kursi nisbatan ko'tariladi va bu investitsiyalar hajmiga hamda iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

To'lov balansining aktiv-(musbat) qoldig'i esa Markaziy bankning rasmiy valuta zaxiralari miqdorining ortishiga olib keladi. Bunda Markaziy bank valuta zaxiralarini to'ldirish uchun chet el valutasini sotib olishi natijasida ichki bozorda milliy valuta taklifi nisbatan oshadi, uning almashinuv kursi kamayadi, bu hol esa iqtisodiyotga (investitsiyalar hajmi va iqtisodiy o'sishga) rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Markaziy bank tomonidan o'tkaziladigan bunday operatsiyalar rasmiy rezervlar bilan bo'ladigan operatsiyalar deyiladi. Bu operatsiyalar natijasida to'lov balansi qoldig'i nolga tenglashishi kerak.

To'lov balansining aktiv qoldig'i yoki taqchilligi mamlakat iqtisodiyoti xususiyatlariga qarab turlicha baholanishi mumkin.

Valutasi xalqaro hisob-kitoblarda, hamda boshqa mamlakatlar zaxira valutasini sifatida foydalaniladigan mamlakatlar uchun to'lov balansi taqchil bo'lishi tabiiy hol hisoblanadi. Bunday mamlakatlar

to'lov balansini uzoq muddat makroiqtisodiy tartibga solmasligi mumkin.

Milliy valutasini jahon iqtisodiyotida zaxira valutasini hisoblanmaydigan mamlakatlar Markaziy Banklaridan rasmiy valuta zaxirasi cheklanganligi tufayli to'lov balansining uzoq muddatli taqchilligi bu rezervlarning sarflab bo'linishiga olib keladi. Bunday hollarda to'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solinadi. Mamlakat savdo siyosati va valuta almashinuv kursini o'zgartirishi choralari qo'llab chet ellardagi o'z xarajatlarini kamaytiradi, yoki eksportdan o'z daromadlarini oshiradi.

Bunday tartibga solish natijasida baholar umumiy darajasining oshishi oqibatida aholi turmush darajasining pasayishi, milliy valutaning qadrsizlanishi, iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida bandlilikning pasayishi ro'y berishi mumkin.

Valuta rezervlari sarflab bo'lganligi, ilgari olingan chet el kreditlarini qaytarilish grafiklari buzilganligi tufayli bunday kreditlarni yana olish imkoniyatlari yo'qqa chiqqanligi sababli mamlakat to'lov balansi taqchilligining uzoq vaqt davom etishi to'lov balansi inqirozi deyiladi.

To'lov balansi inqirozini hal etishning yagona yo'li makroiqtisodiy tartibga solish hisoblanadi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valutaga spekulyativ talab oshishi Markaziy Bankni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valuta zaxiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini ham ichki spekulyativ talabni qondirish uchun etarli bo'lmasligi mumkin.

Valuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Qisqa istiqbolda to'lov balansi qoldig'i jamg'arish va investitsiyalar hajmlarini belgilovchi omillar (masalan budjet soliq siyosati, foiz stavkalari) ta'sirida o'zgarishi mumkin.

Agar mamlakatda rag'batlantiruvchi fiskal siyosat yurgizilsa bu hol milliy jamg'armalarning pasayishiga olib keladi. Bu o'z navbatida joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha taqchilikka, kapital harakat hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa olib keladi.

Cheklovchi fiskal siyosat milliy jamg'armalar hajmlarini oshi-

radi, bu o‘z navbatida kapital harakati hisobi bo‘yicha taqchillikka, joriy operatsiyalar hisobi bo‘yicha musbat qoldiqqa olib keladi.

Jahon foiz stavkalarining oshishi kapital harakati hisobi bo‘yicha taqchillikka, joriy operatsiyalar hisobi bo‘yicha musbat qoldiqqa erishishga olib keladi. Jahon foiz stavkalarining pasayishi esa aks natijalarga olib keladi.

2018-yilda to‘lov balansi holati 2017-yilda boshlangan iqtisodiy islohotlar ta‘sirida shakllanib bordi.

To‘lov balansining 2018-yildagi holatiga asosan xomashyo tovarlarining jahon narxlari dinamikasi (energiya manbalari va qimmatbaho metallar), davlat tashqi qarzining nisbatan o‘sishi, norasmiy importning rasmiylashuvining davom etishi, hududlarni rivojlantirish va kapital qurilish bilan bog‘liq dasturlarning keng miqyosda amalga oshirilishi, ishchi kuchini qabul qilayotgan mamla–katlarda tashqi sharoitlarning yomonlashuvi natijasida kelib tushayot–gan pul o‘tkazmalari o‘sish sur‘atlarining qisqarishi kabi omillar ta‘sir qildi.

Ushbu hisobot To‘lov balansi va xalqaro investitsiya pozitsiyasi Qo‘llanmasining 6-nashrida (XVF, 2009-y.) keltirilgan standart shakl asosida tuzilgan. 2018-yil yakuni bo‘yicha joriy operatsiyalar hisob varag‘i saldosı manfiy bo‘lib, 3,5 mlrd. AQSh dollarini yoki YaIMga nisbatan 7 foizni tashkil qildi.

Joriy operatsiyalar hisob varag‘ining manfiy saldosı, birinchi navbatda, import hajmining o‘sishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu ichki bozorda tovarlarga talabning oshishi bilan bog‘liq. 2018-yil yakuni bo‘yicha tashqi savdo balansining manfiy saldosı xalqaro xizmatlarni inobatga olgan holda 9,3 mlrd. AQSh dollarini tashkil qilgan bo‘lsa, birlamchi va ikkilamchi daromadlarning ijobiy saldosı 5,8 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi. Hisobot yilida tovarlar importi 47 foizga o‘sib, 18,3 mlrd. AQSh dollarini³, tovarlar eksporti esa 12 foizga o‘sib, 11,4 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi. Bunda, tovarlar eksporti o‘sish sur‘atining 2017-yilga nisbatan sekinlashuvi ichki bozorda eksportbop tovarlarga talabning oshishi bilan bog‘liq hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining to‘lov balansi
(mln. dollar)

Bo‘limlar	2016-yil	2017-yil	2018-yil
I. Joriy operatsiyalar xisobi saldosi	295,2	1 479,9	-3576,7
Tovarlar, kredit (eksport)	8 645,2	10161,5	11 385,6
Tovarlar, debet (import)	11037,3	12377,3	18252,4
Tovarlar saldosi	-2392,1	-2215,8	-6866,9
Xizmatlar, kredit (eksport)	1 904,7	2 250,7	2 749,5
Xizmatlar, debet (import)	3 443,7	4 092,5	5 191,1
Tovarlar va xizmatlar saldosi	-3931,1	-4057,6	-9308,4
Birlamchi daromadlar, kredit	2 212,9	2 598,8	3 181,2
Birlamchi daromadlar, debet	1 278,5	1 384,2	1 658,1
Tovarlar, xizmatlar va birlamchi daromadlar saldosi	-2996,6	-2843,0	-7785,3
Ikkilamchi daromadlar, kredit	3 727,2	4 816,1	4 823,8
Ikkilamchi daromadlar, debet	435,4	493,1	615,2
II. Kapital operatsiyalar xisobi (oltin-valuta zaxiralaridan tashqari)	13,6	99,8	143,0
Kapital operatsiyalar xisobi, kredit	13,6	100,4	145,7
Kapital operatsiyalar xisobi, debet	0,0	0,6	2,6
Kapital operatsiyalar xisobi saldosi	308,8	1 579,7	-3433,7
III. Moliyaviy xisob	-171,3	-187,8	-2809,6
To‘g‘ri investitsiyalar, aktivlar	5,8	9,0	1,9
Ta‘sis jamg‘armasida ulush instrumentlari va investitsion fondlarning pay/aksiyalari	3,3	3,1	0,2
Qarz instrumentlari	2,5	5,9	1,7
To‘g‘ri investitsiyalar, majburiyatlar	1 662,6	1 797,3	624,3
Ta‘sis jamg‘armasida ulush instrumentlari va investitsion fondlarning pay/aksiyalari	1 129,5	1 913,8	638,7
Qarz instrumentlari	533,1	-116,5	-14,4
Portfel investitsiyalar, aktivlar	0,0	0,0	0,0

18.2-jadval ning davomi

Ta'sis jamg'armasida ulush instrumentlari va investitsion fondlarning pay/aksiyalari	0,0	0,0	0,0
Qarz instrumentlari	0,0	0,0	0,0
Portfel investitsiyalar, majburiyatlar	2,0	3,1	13,0
Ta'sis jamg'armasida ulush instrumentlari va investitsion fondlarning pay/aksiyalari	2,0	3,1	13,0
Qarz instrumentlari	0,0	0,0	0,0
Hosilaviy moliyaviy instrumentlar (rezervlardan tashqari)	0,0	0,0	0,0
Hosilaviy moliyaviy instrumentlar, aktivlar	0,0	0,0	0,0
Hosilaviy moliyaviy instrumentlar, majburiyatlar	0,0	0,0	0,0
Boshqa investitsiyalar, aktivlar	2 874,2	3 543,3	2 418,6
Ta'sis jamg'armasida ishtirok etishning boshqa instrumentlari	0,0	0,0	0,0
Qarz instrumentlari	2 874,2	3 543,3	2 418,6
Boshqa investitsiyalar, majburiyatlar	1 386,7	1 939,7	4 592,8
Ta'sis jamg'armasida ishtirok etishning boshqa instrumentlari	0,0	0,0	0,0
Qarz instrumentlari	1 386,7	1 939,7	4 592,8
Joriy operatsiyalar xisobi, kapital operatsiyalar xisobi va moliyaviy xisob saldos	480,2	1 767,5	-624,1
Rezerv aktivlari	552,4	-256,0	-1563,7
Rezerv aktivlari	552,4	-256,0	-1563,7
XVFDan toza qarz olish (rezerv pozitsiyasidan tashqari)	0,0	0,0	0,0
Boshqa moliyalashtirish	0,0	0,0	0,0
IV. Xatolar va yo'qotishlar	72,3	-2023,5	-939,6

2018-yilda xalqaro xizmatlar savdosi manfiy saldos 2,4 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi. Bunda, xizmatlar eksporti 22 foizga o'sib, 2,7 mlrd. AQSh dollarini, xizmatlar importi esa 27 foizga o'sib, 5,1 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi.

Birlamchi daromadlarning ijobiy saldos 1,5 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi. Rezidentlarning birlamchi daromadlari kelib tushishi

2017-yilga nisbatan 23 foizga oshib, 3,2 mlrd. AQSh dollarini, norezidentlarning birlamchi daromadlari bo'yicha to'lovlar esa 25 foizga oshib, 1,7 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi.

O'z navbatida, ikkilamchi daromadlar ijobiy saldosi 4,3 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi. Ikkilamchi daromadlarning kelib tushishi 2 foizga oshib, 4,9 mlrd. AQSh dollarini, ular bo'yicha to'lovlar esa 24 foizga oshib, 615,2 mln. AQSh dollarini tashkil qildi.

2018-yilda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning sof o'sishi 606,4 mln. AQSh dollarini tashkil qildi. Jumladan, xorijdan kirib kelgan investitsiyalar hajmi 1,8 mlrd. AQSh dollarini tashkil qilib, shundan 674,2 mln. AQSh dollari neft-gaz sohasi korxonalarini bo'yicha mahsulot taqsimotiga oid bitimlar doirasida, ular bo'yicha daromadlar esa 1,2 mlrd. AQSh dollarini tashkil qilgan bo'lib, uning 1,0 mlrd. AQSh dollari neft- gaz sohasi korxonalarini hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Shu bilan birga, 2018-yilda portfel investitsiyalar bo'yicha sezilarli o'zgarishlar kuzatilmadi. 2018-yilda joriy operatsiyalar hisob varag'i manfiy saldosining moliyalashtirilishi asosan tashqi qarzlardan va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobiga amalga oshirildi.

Qisqacha xulosalar

To'lov balansi – mamlakatning dunyoning boshqa davlatlari bilan bo'lgan savdo va moliyaviy operatsiyalari aks ettirilgan hujjat. U ikki qismdan, joriy operatsiyalar va kapital harakati balansidan tashkil topgan. Savdo balansi mamlakatning joriy tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha tushumlar va xarajatlarni aks ettiradi. Mamlakat eksporti uning importidan ko'p bo'lsa joriy operatsiyalar balansi musbat qoldiqli bo'ladi.

Joriy operatsiyalar balansidagi o'zgarishlar ichki ishlab chiqarish va o'z navbatida ichki bandlilik bilan bog'liq.

Kapital harakati balansi aktivlarni sotish va sotib olish bo'yicha barcha xalqaro bitimlarni xarakterlaydi. Aktivlarni sotib olish xorijiy valutaning chiqib ketishini, sotish esa kirib kelishini anglatadi.

Har qanday xalqaro bitimlar to'lov balansida ikki bir-birini muvozanatlovchi yozuv ko'rinishida qayd etilgani uchun hamjoriy operatsiyalar balansi va kapital harakati balansi qoldiqlari Oga teng bo'ladi.

To'lov balansi taqchilligi rasmiy zaxiralarning qisqarishi hisobiga qoplansa uning aktiv saldosi rasmiy zaxiralarning o'sishiga olib keladi.

Qayd etilmagan valuta kursi sharoitida to'lov balansi valuta kursining o'zgarishi hisobiga muvozanatlashadi.

Milliy valutasida jahon iqtisodiyotida zaxira valutasida hisoblanmaydigan mamlakatlar Markaziy banklaridan rasmiy valuta zaxirasi cheklanganligi tufayli to'lov balansining uzoq muddatli taqchilligi bu rezervlarning sarflab bo'linishiga olib keladi. Bunday hollarda to'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solinadi.

Qayd etilgan valuta kursi tizimida to'lov balansini tartibga solish uchun tashqi savdo siyosati, pul kredit va fiskal siyosat vositalaridan foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mamlakat to'lov balansi necha qismdan iborat va ularda nimalar qayd etiladi?
2. To'lov balansini tuzishda ikki bor yozuv prinsipi nimani anglatadi?
3. Joriy operatsiyalar balansida aks ettiriladigan operatsiyalarni sanab bering.
4. Kapital harakati balansining mohiyatini tushuntirib bering.
5. To'lov balansi tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirib bering.
6. To'lov balansi taqchilligi va inqirozi bir xil tushunchalarmi?
7. Erkin tebranuvchi valuta kursi tizimida to'lov balansi qay yo'sinda barqarorlashadi?

19-BOB. VALUTA KURSI

Reja:

- 19.1. Valuta va jahon valuta tizimi tushunchasi.
- 19.2. Valuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari.
- 19.3. Valuta kursi va uni belgilovchi omillar.
- 19.4. Xarid qobiliyati pariteti.
- 19.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valuta kurslariga ta'siri.

19.1. Valuta va jahon valuta tizimi tushunchasi

Xalqaro valuta munosabatlari pulning xalqaro to'lov jarayoniga xizmat qilishi jarayonida vujudga keladi. U tashqi savdo bilan birga paydo bo'ldi va rivojlanishning uzoq yo'lini bosib o'tdi. Tarix davomida jahon puli va xalqaro hisob-kitob shakllari o'zgardi. Bir vaqtda valuta munosabatlari ahamiyati o'sdi va ularning nisbatan mustaqil darajasi oshdi. Tovarlar, xizmatlar, kapitallar va ishchi kuchi harakati mamlakatdan mamlakatga ko'chadigan pul massasalari oqimi yordamida amalga oshadi. Bu harakatni tartibga solish zarurligi xalqaro valuta tizimi va jahon valuta tizimlarining shakllanishiga olib keldi. **Valuta – keng ma'noda mamlakat pul birligini (masalan, so'm, dollar, marka, funt-sterling va hokazo) anglatadi. Qisqa ma'noda valuta atamasi chet davlatlarning pul belgisi ma'nosida qo'lla–niladi. Har bir milliy bozor xususiy milliy valuta tizimiga ega.**

Milliy valuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi natijasida tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo'lgan jahon valuta tizimi amal qiladi.

Mamlakatlar o'rtasida tovar va xizmatlar oqimi ko'paygani sari pul vositalarini ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o'zaro hisob-kitoblardagi nomutanosiblik muammolari yuzaga keladi. Bularning barchasi jahon valuta tizimining barpo etilishiga obyektiv shart-sharoitlar yaratadi. Uning maqsadi – mamlakatlar o'rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek, bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Shunday qilib, **jahon valuta tizimi**

- bu, xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valuta munosabatlarining yig'indisidir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi sifatida u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Xalqaro bitimlarda foydalaniladigan to'lov va kredit vositalarini (oltin, eng rivojlangan mamlakatlarning milliy valutalari, xalqaro pul birliklari);

2. Valuta kurslarini o'rnatish va saqlab turish mexanizmini;

3. Valuta bozorining ishlash tartibini;

4. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartib va qoidalarini;

5. Valuta yordamida tartibga solish va nazorat qilish tizimini;

6. Valuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi va jahon valuta tizimining barqaror faoliyatini ta'minlovchi xalqaro tashkilotlar tizimi (Xalqaro valuta fondi, Umumjahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki).

Hozirgi zamonda xalqaro hisob-kitoblarda va kreditlashda asosan uch xil ko'rinishdagi pul vositalari ishlatiladi:

- oltin, hozirda o'zining asosiy to'lov va hisob-kitob vositasi xususiyatini yo'qotgan bo'lsa-da, ammo ko'pchilik valuta zaxiralarining sezilarli qismini tashkil etadi va muhim tashqi savdo operatsiyalariga xizmat qilish va kreditlashni kafolatlash uchun ishlatiladi;

- jahonda asosiy o'rin tutuvchi rivojlangan mamlakatlarning milliy valutalari (AQSh dollari, YEVRO, Ingliz funt-sterlengi, Yaponiya ienasi va boshqalar);

- xalqaro pul birliklari.

Bunday pul birliklariga shu paytga qadar foydalanilgan EKYu, SDR misol bo'la oladi. Ular barcha mamlakatlar tomonidan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi. Xorijda kreditlash va investitsiyalashda, chet ellik ishchi kuchi mehnatiga, shuningdek, mamlakat valuta zaxiralarini yaratishda qo'llaniladi.

Xalqaro valuta yoki xalqaro to'lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishi kerak bo'lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi.

Valuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valutilarga almashish qobiliyati tushiniladi. Hozirgi paytda ular erkin

konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valutilarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valuta – bu, amaldagi kurs bo‘yicha har qanday boshqa xorijiy valuta erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valutadir. Bunga misol qilib AQSh, Yevropa hamjamiyatiga a‘zo mamlakatlar, Yaponiyalar valutarini kiritish mumkin.

Qisman konvertirlanadigan valuta – bu, faqat ba‘zi xorijiy valutilarga almashtiriladigan va xalqaro to‘lov oborotini qisman qamrab oladigan milliy valutadir.

Konvertirlanmaydigan valuta – bu, faqatgina ichki to‘lovlarga xizmat qiladigan va xorijiy valutaga ayirboshlanmaydigan milliy valutadir.

Konvertirlashni **ichki va tashqi** konvertirlashga ham ajratish mumkin. Ichki konvertirlash rezidentlarining mamlakat ichkarisida xorijiy valutani sotib olishi, uni saqlab turishi va u bilan ayrim operatsiyalarni olib borishini imkoniyatini aks ettiradi. Tashqi konvertirlashda xorijda to‘lovlarni amalga oshirishga va moliyaviy aktivlarni ushlab turishga ruxsat etiladi. Valutilarni konvertirlash ko‘pgina mamlakatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlarning muhim maqsadi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida valuta siyosati uning asosiy tamoyillari, ya‘ni milliy valutamiz so‘mning almashuv kursi barqarorligini hamda ichki valuta bozorida talab va taklifning mutanosibligini ta‘minlash maqsadlaridan kelib chiqib amalga oshirilmoqda.

2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida valutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish bo‘yicha belgilangan vazifalardan kelib chiqib, 2017-yil I yarim yilligi davomida amaldagi valutani tartibga solish tizimini tubdan isloh qilishga yo‘naltirilgan keng qamrovli islohotlarga tayyorgarlik ishlari amalga oshirildi.

Mazkur islohotlar tamoyillarini ishlab chiqishda, asosiy e‘tibor, valuta bozorini yanada liberallashtirish, shu jumladan, milliy valuta kursini belgilashning bozor mexanizmlarini joriy qilish, yuridik va

jismoniy shaxslarning valuta mablag'larini erkin tasarruf qilish huquqlarini ro'yobga chiqarish hamda barcha tadbirkorlik subyektlariga tashqi savdo faoliyatini amalga oshirishda teng sharoitlar yaratishga qaratildi.

Xususan, valuta siyosatini liberallashtirish borasidagi dastlabki qadam sifatida respublika eksport salohiyatini oshirish va mahalliy eksport qiluvchi korxonalar faoliyatini rag'batlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 30-iyundagi «O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida»gi 449-sonli qarori qabul qilinib, unga ko'ra birjadan tashqari valuta bozoridagi valuta oldi-sotdi operatsiyalari tijorat banklari tomonidan to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar asosida bozor kursi bo'yicha amalga oshirilishi tartibi joriy qilindi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 28-iyuldagi «Mahalliy eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3157-sonli Qaroriga binoan 2017-yil 1-avgustdan boshlab xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) eksport qilishdan tushadigan valuta tushumining 25 foizini majburiy sotish talabi bekor qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi «Valuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-5177-sonli Farmonining qabul qilinishi bilan esa mamlakatimizda valutani tartibga solish tizimini tubdan isloh qilish bo'yicha islohotlarning faol bosqichiga o'tildi. Mazkur Farmonga muvofiq, 2017-yilning sentabr oyidan boshlab milliy valutaning almashuv kursini faqatgina bozor mexanizmlari asosida, ya'ni valuta bozorida chet el valutalariga bo'lgan talab va taklifga asosan belgilash tartibi joriy qilindi. So'nggi yillarda valuta siyosati uning asosiy tamoyillari, ya'ni milliy valutamiz so'mning almashuv kursi barqarorligini hamda ichki valuta bozorida talab va taklifning mutanosibligini ta'minlash maqsadlaridan kelib chiqib amalga oshirilmoqda.

Bunda asosiy e'tibor inflatsion jarayonlarni jilovlashga, milliy valuta almashuv kursi keskin tebranishlarining oldini olishga hamda eksportni qo'llab-quvvatlashga qaratilyapti. Eksportni rag'batlan-

tirish maqsadida soʻmning AQSH dollariga nisbatan kursini bosqichma- bosqich pasaytirish choralari koʻrilyapti (2.2-jadval).

2018-yilda ichki valuta bozorida xoʻjalik yurituvchi subyektlar va aholi tomonidan xorijiy valutani sotib olish va sotish operatsiyalari hajmi hamda valuta bozori ishtirokchilari soni oshganligi kuzatildi. Xususan, xoʻjalik yurituvchi subyektlar tomonidan sotib olingan jami valuta hajmi 2017-yilga nisbatan 1,5 barobarga yoki 6,7 mlrd. AQSh dollaridan 10,4 mlrd. AQSh dollarigacha oshgan boʻlsa, ular tomonidan sotilgan valuta miqdori 2 barobarga yoki 3,2 mlrd. AQSh dollaridan 6,5 mlrd. AQSh dollarigacha koʻpaygan. Bunda, ichki valuta bozorida xorijiy valutani xarid qilgan xoʻjalik yurituvchi subyektlar soni hisobot yili mobaynida 2 200 tadan 5 100 tagacha, yoki 2,3 barobarga koʻpaygan. Bu esa oʻz navbatida, valuta bozorining erkinlashtirilishi natijasida oʻz valuta operatsiyalarini norasmiy valuta bozorida amalga oshiruvchi koʻplab tadbirkorlik subyektlarining bank sektoriga oʻtayotganligi bilan ham izohlanadi.

2018-yil mobaynida ichki valuta bozorida xorijiy valuta taklifi asosan xoʻjalik yurituvchi subyektlarning eksportdan olgan valuta mablagʻlari hamda xorijiy davlatlardan kelib tushgan pul oʻtkazmalari hisobiga shakllandi.

Xususan, 2018-yilda tijorat banklariga sotilgan eksport tushumlari hajmi 2 barobarga koʻpayib, 4,1 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. (2017-yilda 2,1 mlrd. AQSh dollari). Natijada, avvallari eksport tushumining majburiy tartibda banklarga sotilgan qismi 31 foizni tashkil etgan boʻlsa, 2018-yilda ushbu koʻrsatkich 61 foizga yetdi. 2018-yilda Markaziy bankning valuta bozoridagi intervensiyalari strategiyasi almashuv kursining ichki valuta bozoridagi talab va taklif asosida shakllanishi sharoitida amalga oshirilib, oltin-valuta zaxiralarining "neytrallik" tamoyiliga asoslandi. 2018-yil davomida Markaziy bank tomonidan amalga oshirilgan intervensiyalar hajmi 3,2 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi va Markaziy bank tomonidan xarid qilingan monetar oltin qiymati doirasida boʻlishi taʼminlandi.

1994 –2018-yillarda O‘zbekiston milliy valutasini so‘mning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursi dinamikasi (yil oxirida)

Yillar	Almashuv kursi, so‘m/\$	O‘sishi (kamayish) sur‘ati, %	
		oldingi yilga nisbatan	1994-yilga nisbatan
1994	18,45	-	100
1995	31,41	170,2	170,2
1996	42,43	135,1	229,9
1997	69,80	164,5	378,3
1998	99,40	142,4	538,6
1999	131,01	131,8	709,9
2000	249,58	190,5	1352,4
2001	445,99	178,7	2416,7
2002	808,59	181,3	4381,5
2003	1022,05	126,4	5538,2
2004	1072,13	104,9	5809,6
2005	1170,77	109,2	6344,1
2006	1281,99	109,5	6946,8
2007	1329,43	103,7	7203,8
2008	1387,92	104,4	7520,8
2009	1541,98	111,1	8355,6
2010	1668,42	108,2	9040,7
2011	1803,57	108,1	9773,0
2012	1987,53	110,2	10769,9
2013	2202,18	110,8	11933,0
2014	2422,40	110,0	13126,3
2015	2810,0	116,0	15226,5
2016	3231,48	115,0	17510,5
2017	8120,07	251,3	44011,2
2018	8339,55	102,7	45200,8

Bunda, 2018-yil mobaynida oltin-valuta zaxiralaridan jami 3,8 mlrd. AQSh dollari miqdoridagi mablag‘lar ichki valuta bozoriga

yo‘naltirilgan bo‘lib, ushbu mablag‘lar hisobiga ichki valuta bozoridagi xorijiy valutaga bo‘lgan umumiy talabning 37 foizi qoplandi. Mazkur ko‘rsatkich valuta bozorini liberallashtirishdan avvalgi davrda 75 foizni tashkil etgan.

2018-yil davomida milliy valuta - so‘mning almashuv kursi ichki valuta bozoridagi talab va taklifning o‘zaro nisbati asosida shakllanib, xorijiy valutaga bo‘lgan talab va taklifga ta‘sir etuvchi mavsumiy omillar hisobiga o‘zgarib turdi.

Umuman olganda, 2018-yil oxiriga kelib milliy valutaning almashuv kursi yil boshiga nisbatan 2,7 foizga (8 120 so‘mdan 8 339 so‘mgacha) pasaygan bo‘lsa, yil mobaynida kursning minimal va maksimal miqdori o‘rtasida o‘zgarishi 7,3 foizni (avgust oyida - 7 781 so‘m, dekabr oyida - 8 348 so‘m) tashkil etdi.

19.2. Valuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari

Bozordagi talab va taklif ta‘siri natijasida vaqti-vaqti bilan valuta kurslari o‘zgarib turadi. Davlat valuta kurslarini barqororlashtirish uchun valuta bozorining amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

1. **Zaxiralardan foydalanish.** Valuta kursini mustahkamlashning ko‘proq qo‘llaniladigan usuli – rasmiy zaxiralar bilan bozorda manipulyatsiya qilish hisoblanadi. O‘z-o‘zidan aniqki, valuta zaxiralari alohida mamlakatlar ixtiyoridagi chet mamlakatlar valutarining zaxirasidir (Masalan, AQSh dollari, YEVRO va h.k.).

2. **Savdo siyosati.** Valuta bozoriga ta‘sir ko‘rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazorat qilishni kiritish mumkin. Masalan, AQSh dollarining yetishmasligi sharoitida valuta kursini tegishli darajada importni cheklash hisobiga ushlab turish mumkin. Xususan import hajmi boj yoki import kvotalarini kiritish bilan qisqarishi mumkin. Boshqa tomondan mamlakat hukumati eksport uchun milliy ishlab chiqaruvchilarga subsidiya berib, shu orqali xorijiy valuta taklifini ko‘paytirishi mumkin. Bu tadbirlardan foydalanishda vujudga keladigan asosiy muammo shundan iboratki, u jahon savdosi hajmini qisqartiradi, uning tarkibini va savdo aloqalarini o‘zgartirib yuboradi, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikning buzilishiga hissasini qo‘shadi.

Buning oqibatlarini hisobga olmaslik mumkin emas.

3. **Valuta nazorati.** Boshqa muqobil variant valuta nazorati hisoblanadi. Valuta nazorati sharoitida hukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valutarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi mumkin. Keyin, hukumat o'z navbatida chet el valutasining bu zaxirasini turli milliy importyorlar o'rtasida taqsimlaydi. Shu yo'l bilan hukumat milliy importni, milliy eksport hisobidan olingan chet el valutasini miqdoriga cheklaydi.

Valuta nazorati tizimi bir qator kamchiliklarga ega. Birinchidan, savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportga subsidiya) kabi valuta nazorati nisbiy ustunlik tamoiliga asoslangan xalqaro savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi. Ikkinchidan, etarli bo'lmagan valuta resurslari ustidan valuta nazorati jarayoni, so'zsiz, alohida importyorlarni kamsitilishi bilan bog'liq. Uchinchidan, nazorat tadbirlari iste'molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish hisoblanadi.

4. **Ichki makroiqtisodiy tartibga solish.** Valuta kursi barqarorligini ushlab turishning oxirgi vositasi ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valutasining etishmasligi bartaraf qilinadi. Masalan, cheklovchi soliq va pul kredit siyosati tadbirlari mamlakat milliy daromadini boshqa bir davlat milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi. Chunki, import miqyosi milliy daromad darajasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, bu o'sha boshqa davlat buyumlariga va demak, xorijiy valutaga talabning cheklanishiga olib keladi.

19.3. Valuta kursi va uni belgilovchi omillar

Barcha xalqaro bitimlar valutilarni ayirboshlash orqali olib borilishi tufayli har qanday ayirboshlashda bo'lgani kabi valuta bahosini yoki valuta kursini aniqlash zaruriyati paydo bo'ladi. Shunday qilib, **valuta kursi – bu, bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir.** Valuta kursini o'rnatish **kotirovkalash** deb ataladi. U to'g'ri va teskari kotirovka–lashga ajratiladi. Agar xorijiy valuta birligining bahosi milliy valutada ko'rsatilsa, bunga to'g'ri kotirovkalash deb ataladi.

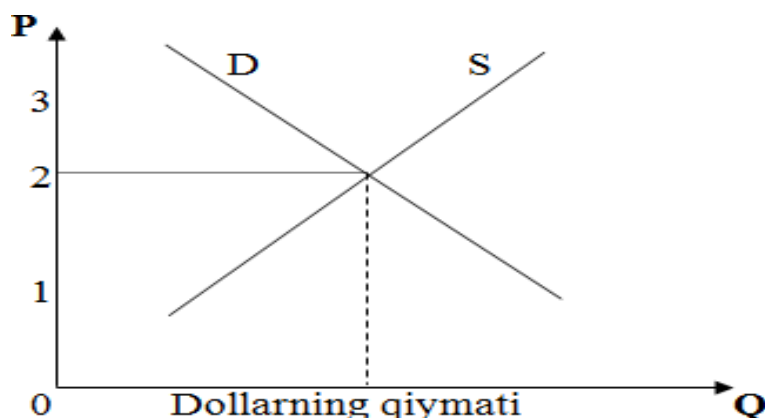
Masalan, 1 AQSh dollari 975 so‘mga, 1 Rossiya rubli 32 so‘mga teng va hakozi. Teskari kotirovkalashda milliy valutaning bir birligiga to‘g‘ri keladigan xorijiy valutaning miqdori o‘rnatiladi. Masalan, 1 o‘zbek so‘mi 0,001025 AQSh dollariga to‘g‘ri keladi. Dunyoning ko‘p mamlakatlarida, shu jumladan, O‘zbekistonda ham to‘g‘ri kotirovkalash qabul qilingan. Valuta bozoridagi talab va taklifni solishtirish natijasida valutaning bahosi yoki kursi aniqlanadi. O‘zbek so‘mining kursi O‘zbekiston valuta birjasida o‘rnatiladi, uning ishtirokchilari valuta operatsiyalarini olib borish huquqiga ega bo‘lgan banklar hisoblanadi. Shu bilan birga, turli pul birliklari uchun valuta kurslarini o‘rnatish jarayonida bozor kuchlarining ta‘sir etish darajasi bir xil emas. Bu ta‘sir kuchiga bog‘liq holda valuta kurslarini qabul qilishning bir-biridan farq qiluvchi ikki varianti mavjud.

1. Talab va taklifga asosan aniqlanadigan egiluvchan yoki erkin suzib yuruvchi valuta kursi tizimi.

2. Davlat aralashuvi asosida aniqlanadigan qat‘iy belgilangan valuta kursi tizimi.

Erkin suzib yuruvchi valuta kurslari talab va taklif asosida aniqlanadi. Masalan, bir o‘zbek so‘mining AQSh dollariga almashishini qarab

chiqamiz. Milliy valuta kursining pasayishi natijasida dollarga talab kamayadi va taklif esa oshadi (19.1-rasm).

19.1-rasm. Xorijiy valuta bozori

Dollarga bo‘lgan talabning kamayishi D to‘g‘ri chizig‘ida berilgan. Bu shuni ko‘rsatadiki, agarda dollar o‘zbekistonliklar uchun arzon bo‘lsa, Amerika tovarlari ham ular uchun arzon bo‘ladi va bu,

o‘z navbatida, ularning amerika tovarlariga bo‘lgan talabini oshiradi.

Dollarning taklifi (S) kamaysa, so‘mda belgilangan dollarning qiymati oshadi (ya’ni, dollarda belgilangan so‘mning qiymati pasayadi). Bunday vaziyatlarda amerikaliklar ko‘proq o‘zbek tovarlarini sotib olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Chunki, so‘mning dollarga nisbatan qiymati pasaysa, u o‘z navbatida o‘zbek tovarlarining narxi ham pasayganini bildiradi va oqibatda ko‘proq o‘zbek tovarlarini sotib olish imkoni paydo bo‘ladi.

O‘zbek tovarlarini sotib olish jarayonida ular AQSh dollarini valuta bozoriga olib chiqadi, chunki, o‘zbek tovarlarini sotib olish uchun dollarni so‘mga almashtirishadi. Dollarga bo‘lgan talab va taklifning kesishgan nuqtasi dollarning so‘mdagi qiymatini bildiradi.

Agarda, dollarning so‘mdagi qiymati oshsa, so‘m qiymatining pasayganligini yoki qadrsizlanganligini ko‘rsatadi. Aksincha, agarda dollarning so‘mdagi qiymati pasaysa, so‘m qiymatining oshganligini yoki so‘mning qimmatlashganligini ko‘rsatadi. Bir birlik xorijiy valutani sotib olish uchun kam miqdorda milliy valuta sarf qilish milliy valutaning qimmatlashuvini bildiradi. Agarda, dollarga nisbatan so‘m qadrsizlansa, dollar so‘mga nisbatan qimmatlashadi.

Qayd etilgan valuta kursi – bu, xorijiy valutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o‘rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo‘lib, unga valuta bozorida talab va taklifning o‘zgarishi bevosita ta’sir qilmaydi.

Qayd qilingan valuta kursi tizimi tarafdorlari ta’kidlaydilarki, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog‘liq bo‘lgan tahlika va noaniqlikni kamaytiradi. Qayd qilingan valuta kurslarini qo‘llash o‘zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga olib keladi. Ammo, qayd qilingan valuta kurslari tizimining hayotga layoqatliligi o‘zaro aloqalar jarayondagi ikki sharoitga bog‘liq:

- zaxiralarning mavjudligi;
- o‘z hajmi bo‘yicha sezilarsiz kamyoblik yoki to‘lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi. Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zaxiralarini yo‘qqa chiqarishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, valuta kurslarining talab va taklif ta’siri ostida shakllanish darajasi, o‘z-o‘zicha kurslar o‘rtasidagi nisbatlarga ta’sir etuvchi real jarayonlarni aniqlab bera olmaydi. Chet el

valutalariga talab va taklifga, demak, valuta kurslariga mamlakatdagi ham ichki va ham tashqi iqtisodiy munosabatlar majmui bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Valuta kurslarining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz:

1. Iste'molchilar didining boshqa mamlakat buyumlariga nisbatan o'zgarishi.

2. Turli mamlakatlarda daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar.

3. Bahodagi nisbiy o'zgarishlar.

Nisbiy real foiz stavkalari. Faraz qilamiz, AQSh inflatsiyani quvib o'tish maqsadida « qimmat pul» siyosatini amalga oshira boshlaydi. Natijada, real foiz stavkalari (inflatsiya sur'atini hisobga olib o'zgartirilgan (korrektirovka qilingan) foiz stavkalari) AQShda boshqa mamlakatlar, masalan, Buyuk Britaniyaga qaraganda ko'tariladi. Britaniyalik jismoniy shaxs va firmalar ishonch hosil qiladiki, AQSh moliyaviy vositalarni qo'yish uchun juda jozibador va qulay joyga aylanadi. Amerika moliyaviy aktivlariga talabning bu ko'payishi Angliya funti taklifining kengayganligi va shu sababli dollar qiymati o'sganligini bildiradi.

4. Spekulyatsiya.

Dollar kursi pasayishi, funt kursi esa, aksincha ko'tarilishi to'g'risidagi prognozlar natijasida dollarni ushlab turuvchilar ularni funtga aylantirishga harakat qiladi va shu bilan funtga bo'lgan talabni oshiradi. Bu almashish, dollar kursining pasayishini va funt kursining oshishini keltirib chiqaradi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valutaga spekulyativ talab oshishi Markaziy Banklarni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valuta zaxiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini ham ichki spekulyativ talabni qondirish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

Valuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Nominal va real valuta kurslari o'zaro farqlanadi. Nominal valuta kursi valutalarning almashinuv kursi deyiladi. Yuqorida biz aynan nominal valuta kursi haqida fikr yuritdik.

Real valuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosidir.

Real valuta kursi bir mamlakat tovarlari boshqa mamlakat tovarlariga almashishi mumkin bo'lgan nisbatni ko'rsatadi, shu tufayli u **savdo sharoiti** ham deb yuritiladi.

Nominal va real valuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagi ko'rinishga ega.

$$Er = En \frac{Pd}{Pt}$$

Bu yerda : Er – real valuta kursi; En - nominal valuta kursi;
Pd – milliy valutada ko'rsatilgan ichki baholar darajasi (indeksi);

Pt – xorijiy valutada ko'rsatilgan chet eldagi baholar darajasi (indeksi).

Har ikkala mamlakatdagi baholar darajasi (indeksi) bir xil bazis yilga nisbatan berilgan. Real valuta kursining ko'tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to'g'risida guvohlik beradi.

Pul nafaqat muomala yoki to'lov vositasi, balki jamg'arish vositasi ham hisoblanadi. Inflatsiya sharoitida jamg'arish vositasi sifatida milliy valutadan emas, balki xorijiy valutadan foydalaniladi.

Valuta bozori, depozitlar (qo'yilmalar) va qimmatbaho qog'ozlar bozori bilan bevosita aloqaga ega. Bunda asosan foiz me'yorlari asosiy ahamiyatga ega. Agarda, foiz me'yorlari baholar o'sishini qoplasa, mijozlar esa moliya institutlariga ishonch hosil qilishsa, jamg'arma bozori valuta bozoriga asosiy raqobatchi bo'lishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarning statistik kuzatishlaridan shu ma'lum bo'lganki, depozitlar va qimmatbaho qog'ozlar bozoridagi operatsiyalar o'sishi bilan, valuta bozorlariga iste'molchilar tomonidan bo'ladigan ta'sir o'z- o'zidan kamayadi. Sarmoyachilar qanday qilib bo'lsa ham o'zlarining vaqtincha bo'sh turgan resurslaridan unumli foydalanish va shuningdek, nafaqat o'z resurslaridan, balki xorij aktivlaridan ham foydalanish yo'llarini izlashadi. Chunki, jahon moliya bozorining asosiy qismini kapital aktivlar tashkil etadi.

Agarda, depozit stavkalari oshsa, pul oqimi valuta kursining oshishiga olib keladi. Xorijiy sarmoyadorlar uchun, ya'ni, ushbu mamlakat depozitiga o'z sarmoyalarini qo'yishni xohlovchilar uchun ularning valutalari foiz stavkalaridan keladigan foydadan ko'ra qimmatliroq bo'ladi.

19.4. Xarid qobiliyati pariteti

Bu savolda nominal kurslarga xarid qobiliyati pariteti qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasi narxlarning tenglashuvi nazariyasiga asoslanadi. Ya'ni, bir xil tovar turli joylarda har xil narxlarda sotilishi uzoq davom etmaydi. Agarda, AQSh dollariga mamlakat ichida chet mamlakatlarga nisbatan ko'proq mahsulot sotib olish mumkin bo'lsa, u holda mamlakat ichkarisida sotib olingan mahsulotni chetga sotish orqali foyda olish mumkin. Oqibatda foyda olish maqsadida xorijga tovar olib chiqish ko'payadi va baholar tenglashishiga sabab bo'ladi.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasiga ko'ra valuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo'lgan darajada o'zgaradi. Ya'ni:

$$r = \frac{Pd}{Pt}$$

Bu yerda: r — xorijiy valutaning milliy valutadagi bahosi;

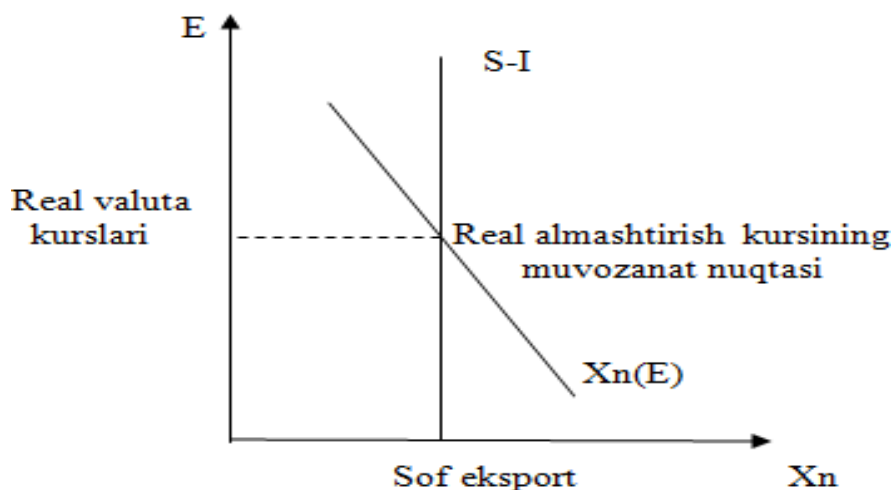
Pd — ichki baholar darajasi; Pt — chet eldagi baholar darajasi.

Valuta kurslarining oshishi mamlakatlar eksport imkoniyatlarini yomonlashtiradi. Valuta kurslarining beqarorligi tashqi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Uning tebranishi xalqaro bitimlarda noaniqlik va tahlika darajasini ko'paytiradi. Shu sababli valuta kursi ham mamlakat ichida va xalqaro munosabatlarda tartibga solishning muhim obyekti hisoblanadi. Davlat bevosita tartibga solish vositasi sifatida valuta intervensiyasi va diskont siyosatidan foydalanish mumkin. Diskont siyosatida bank hisob stavkasini oshirib yoki tushirib chet el kapitallari kirishi yoki chiqib ketishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Tartibga solishning ko'proq universal usuli valuta intervensiyasi hisoblanadi. Bunda Markaziy banklar taklifi yetarli bo'lmagan, kursi esa yuqori bo'lgan chet el valutarini sotadi, ularni taklif ortiqcha va kursi past bo'lganda sotib oladi. Bu bilan talab va taklifni tenglashtirib, milliy valuta kursi tebranish chegarasini cheklaydi.

Valuta intervensiyasini qo'llash zaxira valuta fondining miqdori bilan cheklanadi, shu sababli valutilarni sotish, albatta, ularni sotib olish bilan almashtirib turilishi lozim.

19.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valuta kurslariga ta'siri

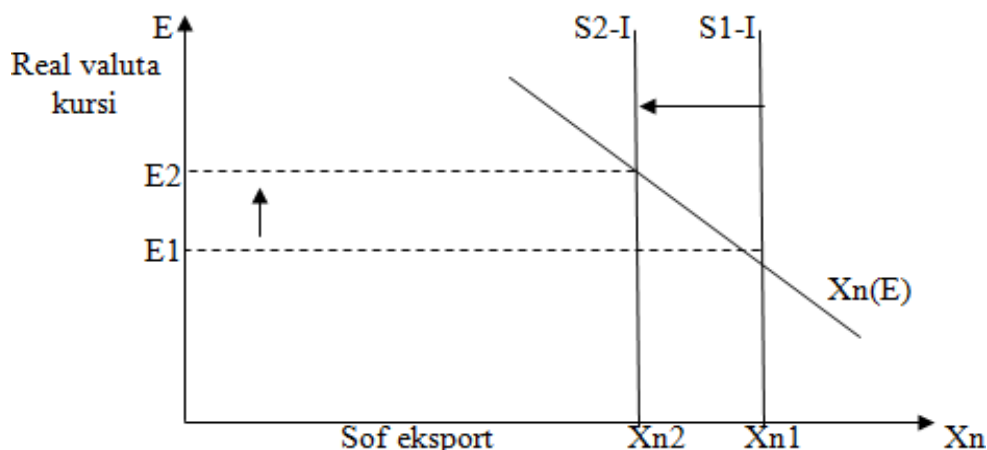
Real valuta kurslari jamg'arma va sarmoyalar o'rtasidagi farqni ko'rsatuvchi vertikal to'g'ri chiziq va sof eksport miqdorini ko'rsatuvchi, o'ngdan pastga egilgan egri chiziq kesishgan nuqtada tenglikka erishadi (19.2-rasm). Ushbu nuqtada xorijga kredit berish sifatida ko'rsatilgan milliy valuta taklifi, xorijliklarning ushbu mamlakatdan sof eksportni sotib olishi uchun zarur bo'ladigan milliy valuta talabi bilan kesishadi. Bu shuni bildiradiki, real valuta kursi kapital bilan bo'ladigan operatsiyalar bo'yicha milliy valuta taklifini joriy operatsiyalar uchun unga bo'lgan talabni tenglashtiradi.

19.2 - rasm. Real almashinuv kursidagi muvozanat

Davlat xarajatlarining oshishi (yoki soliqlarning kamayishi) milliy jamg'armalarni kamaytiradi va (S-I) egri chiziq chapga suriladi (19.3-rasm). Bu siljishlar xorijiy investitsiyalar uchun milliy valuta taklifining kamayishini ko'rsatadi.

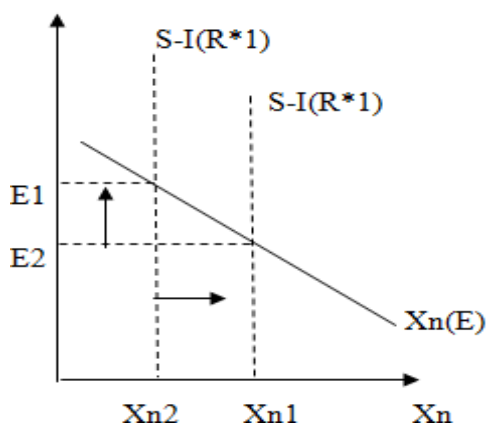
Valuta taklifining qisqarishi uning real almashtirish kursini oshiradi. Natijada, milliy mahsulotlar xorijliklarnikiga nisbatan qimmatlashadi. Bu esa, o'z navbatida, eksportning qisqarishiga va importning oshishiga olib keladi. Oqibatda joriy operatsiyalar hisobida taqchillik paydo bo'ladi. Agarda, soliqlarning kamayishi investitsiyalarning oshishiga olib kelsa, milliy jamg'armalar hajmi o'zgarmasa ham (S-I) egri chizig'i yana chapga siljiydi.

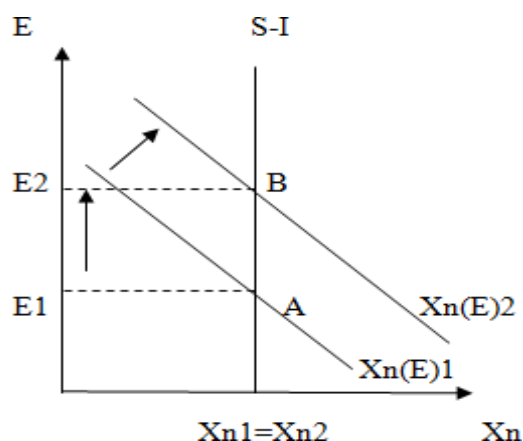
19.3-rasm. Valuta taklifidagi o'zgarishlarning real almashtirish kursiga ta'siri

Investitsion soliq kreditlari ushbu mamlakatga investitsiyalar kiritishni xorijiy sarmoyadorlar uchun foydali bo'lishiga olib keladi. Bu esa muvozanatli real valuta kursini oshiradi va to'lov balansida taqchillikni keltirib chiqaradi.

Chet mamlakatlardagi rag'batlantiruvchi budget-soliq siyosati bu mamlakatlardagi jamg'armalar darajasini kamayishiga olib keladi. Bu esa xalqaro foiz stavkasini oshiradi va kichik ochiq iqtisodiyotdagi investitsiyalar darajasini kamaytiradi.

19.4-rasm. Budget - soliq siyosatining real almashtirish kurslariga ta'siri

19.5-rasm. Importdagi o'zgarishlarning eksportga ta'siri

Bunday vaziyatlarda xorijga sarmoya qo'yish uchun taklif qilinayotgan milliy valuta ko'payadi va (S-I) egri chizig'i o'ngga

suriladi (19.4-rasm). Natijada muvozanatli real almashtirish kursi pasayadi, milliy mahsulotlar arzonlashadi va sof eksport ko‘payadi.

Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi va bu hol grafikda $X_n(E)1$ egri chizig‘ini $X_n(E)2$ holatiga siljishi sifatida namoyon bo‘ladi (19.5-rasm).

Natijada muvozanatli real valuta kursi oshadi, milliy mahsulotlar qimmatlashadi va sof eksport kamayadi.

Shunday qilib, mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib boriladigan proteksionistik savdo siyosati joriy operatsiyalar hisobi va kapital harakati hisobiga ta’sir qilmaydi. Ammo, u muvozanatli real valuta kursini oshiradi va tashqi savdo miqdorini kamaytiradi. Sof eksport o‘zgarmagan bo‘lsa ham B nuqtadagi eksport va import hajmi A nuqtadagi eksport va import hajmidan kam bo‘ladi. Importga cheklashlarni joriy qilish ichki narxlar darajasi (P_d)ning oshishiga olib keladi.

Shuning uchun ham uzoq davrda nominal valuta kursi (E_n) narxlar oshishiga teng tarzda kamayadi. Natijada, o‘sgan muvozanatli real valuta kursi E2 nuqtada barqarorlashadi, ya’ni sof eksport kamayishi ortidan E1 nuqtaga qadar pasaymaydi. Baholar darajasining ko‘tarilishiga javoban nominal valuta kursining pasayishi sotib olish qobiliyati paritetini tiklaydi.

Qisqacha xulosalar

Jahon valuta tizimi - xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan mamlakatlar o‘rtasidagi valuta munosabatlarining yig‘indisidir.

Valuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valutalariga almashish qobiliyati tushuniladi. Erkin konvertirlanadigan valuta – bu, amaldagi kurs bo‘yicha har qanday boshqa xorijiy valuta erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valutadir. Bunga misol qilib AQSh, Yevropa hamjamiyatiga a’zo mamlakatlar, Yaponiyalar valutalarini kiritish mumkin.

Davlat valuta kurslarini barqarorlashtirish uchun valuta bozoriga ta’sir qilishning rasmiy zaxiralarni tartibga solish, savdo siyosati, valuta nazorati va ichki makroiqtisodiy tartiga solish kabi usullaridan foydalanadi.

Valuta kursi mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir. Erkin tebranuvchi valuta kursi talab va taklif asosida aniqlanadi. Qayd etilgan valuta kursi – xorijiy valutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o‘rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo‘lib, unga valuta bozorida talab va taklifning o‘zgarishi ta’sir qilmaydi.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasiga ko‘ra valuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o‘zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo‘lgan darajada o‘zgaradi. Valuta taklifining qisqarishi uning real almashtirish kursini oshiradi. Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi. Natijada muvozanatli real valuta kursi oshadi, milliy mahsulotlar qimmatlashadi va sof eksport kamayadi. Mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib boriladigan proteksionistik u muvozanatli real valuta kursini oshiradi va tashqi savdo miqdorini kamaytiradi. Valuta kurslarining o‘zgarishiga, shuningdek bir qator tashqi va ichki omillar va ular o‘rtasidagi nisbat ta’sir ko‘rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Valuta tizimining mohiyatini va uning tarkibiy qismlarini aytib bering
2. Valuta bozori davlat tomonidan qaysi usullar bilan tartibga solib turiladi?
3. Ichki va tashqi konvertirlash tushunchalariga izoh bering.
4. Valuta kursi nima va uni qanday omillar belgilaydi?
5. Foiz stavkasi va valuta kursi o‘rtasida qanday bog‘lig‘lik bor?
6. Nominal va real valuta kurslariga izoh bering. Xarid qobiliyati pariteti atamasining mohiyati nimadan iborat?
7. Real valuta kursi makroiqtisodiy siyosat ta’sirida qay tarzda o‘zgartiriladi va uning milliy iqtisodiyotga ta’siri qanday?
8. Proteksionizm siyosatining valuta kursiga ta’sirini qanday baholaysiz?
9. Valuta kursi o‘zgarishining yalpi talab va yalpi taklif hajmiga ta’siri mexanizmini tushuntirib bering.

20-BOB. OCHIQ IQTISODIYOTDA MAKROIQTISODIY SIYOSAT

Reja:

- 20.1. Ochiq iqtisodiyot tushunchasi va uning ko‘rinishlari.
- 20.2. Mandell Flemingning ochiq iqtisodiyot modeli.
- 20.3. Qayd etilgan valuta kursi sharoitida pul-kredit va fiskal siyosat.
- 20.4. Erkin suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida makroiqtisodiy siyosat.

20.1. Ochiq iqtisodiyot tushunchasi va uning ko‘rinishlari

Bundan oldingi boblarda ko‘rdikki, dunyoning hech bir mamlakati tashqi iqtisodiy aloqalar va munosabatlardan uzilgan holatda emas. Shu sababli to‘liq makroiqtisodiy model o‘zida ham ichki, ham tashqi bozorlarda amalga oshirilayotgan operatsiyalarni majassam etishi lozim.

To‘liq makroiqtisodiy model-ochiq iqtisodiyot modelidir. Ochiq iqtisodiyot- shunday iqtisodiyotki, u:

- a) mamlakat ishlab chiqarayotgan tovarlari va xizmatlarining ma’lum bir qismini eksport va import qilishini;
- b) mamlakat jahon moliya bozorlarida kredit olishi va kredit berishini anglatadi.

Agar yopiq iqtisodiyot sharoitida barcha ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar ushbu mamlakat ichkarisida sotilsa va barcha xarajatlar uch qismga: iste’mol, investitsiya va davlat xarajatlariga bo‘linsa, ochiq iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan mahsulotning sezilarli qismi chet elga eksport qilinadi. Bunda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga xarajatlarga to‘rtinchi unsur sifatida mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning eksporti (chet elliklarning mamlakatimizda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilgan xarajatlari) ham kiritiladi.

Kichik ochiq iqtisodiyot va katta ochiq iqtisodiyot o‘zaro farqlanadi. **Kichik ochiq iqtisodiyot**-katta bo‘lmagan mamlakat iqtisodiyotidir. Kichik ochiq iqtisodiyot modeli kapital harakati

schyoti va joriy operatsiyalar schyotini o'z ichiga oladi. Bunday iqtisodiyot jahon bozorida katta ulushga ega emas va jahon foiz stavkasiga amalda ta'sir ko'rsata olmaydi. Kichik ochiq iqtisodiyot jamg'armalari va investitsiyalari-jahon jamg'armalari va investitsiya-larining juda kichik miqdorini tashkil etganligi sababli jahon moliyaviy bozorlaridagi shart- sharoitlarga ko'ra belgilangan jahon foiz stavkasi bu iqtisodiyotda belgilab berilgan (ekzogen) ko'rsatkich sifatida qabul qilinadi.

Katta ochiq iqtisodiyot - ko'lami yirikligi sababli foiz stavkasi mamlakatning ichida ro'y berayotgan jarayonlarning jiddiy ta'sirida shakllanadigan iqtisodiyotdir.

Katta ochiq iqtisodiyot- jahon jamg'armalari va investitsiya-larining katta qismiga egalik qilayotgan yirik mamlakat (AQSh, XXR, Germaniya, Yaponiya, Rossiya va boshq.) iqtisodiyotidir. Bunday mamlakatlar jahon moliya stavkasiga ta'sir ko'rsata oladi.

Ochiq iqtisodiyotning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardir:

- a) YaIMdagi tashqi savdo kvotasi;
- b) ishlab chiqarish hajmidagi eksport ulushi;
- g) iste'mol tarkibidagi importning ulushi;
- d) investitsiyalar hajmidan xorijiy investitsiyalarning ulushi.

Iqtisodiyotning ochiqligi darajasi odatda mamlakatning tashqi savdosi hajmiga yoki hukumatning siyosiy liniyasiga bog'liq bo'ladi. Masalan, Buyuk Britaniya iqtisodiyoti nisbatan ochiq hisoblanadi, chunki u tashqi savdoga juda bog'langan. AQSh iqtisodiyoti esa nisbatan yopiqdir, chunki tashqi savdo uning rivojlanishi uchun hal etuvchi rol o'ynamaydi.

Ochiq iqtisodiyot xalqaro hisob-kitoblarda xorijiy valutadan foydalanishni ko'zda tutadi. U to'lov balansida, xususan joriy operatsiyalar balansi va kapital harakati balansida o'z aksini topadi.

20.2. Mandell Flemingning ochiq iqtisodiyot modeli

Ichki muvozanat- inflatsiya jarayonlari mavjud bo'lmagan (yoki uning barqaror past darajasidagi) to'liq bandlik sharoitida talab va taklifning balanslashganligidir. Qisqa muddatli davrda ichki muvozanat muammosi, birinchi navbatda, budjet-soliq va pul-kredit

siyosati vositasida yalpi talabni tartibga solish orqali ta'minlanadi.

Tashqi muvozanat qayd qilingan, yoki suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida to'lov balansining nolga teng qoldig'ini ta'minlab turilishni anglatadi. Alohida holatlarda bu muammo ikki o'zaro mustaqil qismga bo'linadi:

a) joriy operatsiyalar balansining belgilangan holatini ta'minlab turish;

b) valuta zaxiralarining aniq belgilangan miqdorini saqlab turish. Tashqi va ichki muvozanatni ta'minlab turish usullari bir xil: budjet-soliq va pul-kredit siyosati. Ayrim hollarda mustaqil usul sifatida almashinuv kursi siyosati ham ajratib ko'rsatiladi. Tashqi muvozanatni ta'minlash kapital harakatining mobilligi (mamlakatlara kapital quyilishi jarayonining ichki foiz stavkasining jahon foiz stavkasiga nisbatan o'zgarishiga javoban keskinlashuvi) sababli murakkablashadi.

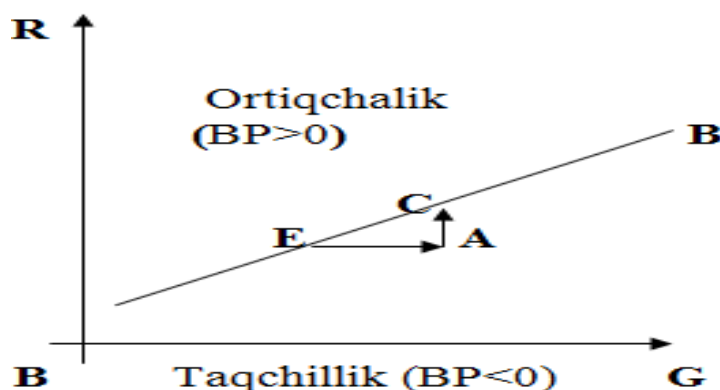
Ichki va tashqi muvozanatni ta'minlash muammosi tovar, pul va valuta bozorlarining amal qilishiga taalluqlidir.

Ichki va tashqi muvozanatni ta'minlash makroiqtisodiy tartibga solishning muhim muammosi sifatida yuzaga chiqadi, chunki u ichki va tashqi o'zgaruvchilarning bir-biriga o'zaro ta'sirini va qayta ta'sirini ko'zda tutishni talab etadi. Ochiq iqtisodiyotda iqtisodiy siyosat tahlili Mandell-Fleming modeliga asoslangan holda amalga oshiriladi. Bu model qisqa muddatda iqtisodiyotni muvozanatlash-tirishni ifodalaydi va kichik ochiq iqtisodiyot uchun IS-LM modelining modifikatsiya qilingan shakli hisoblanadi. Ikkala model ham baholarning o'zgarishini nazarda tutadi va yalpi talab hajmining o'zgarishi sabablarini tushuntiradi. Ular o'rtasidagi asosiy farq shundaki, IS-LM modeli-yopiq iqtisodiyot modeli, Mandell-Fleming modeli esa ochiq iqtisodiyot modeli ekanligidadir.

Ichki va tashqi muvozanat muammosi, ko'pincha, IS-LM modelining modifikatsiya qilingan shakli vositasida, unga uchinchil BB egri chizig'i qo'shib tahlil qilinadi. BB egri chizig'i to'lov balansining muvozanatli darajasini tasvirlaydi. Model ham qayd qilingan, ham erkin suzib yuruvchi valuta kursi rejimlari uchun va kapital mobilligining turli darajalariga moslab tuziladi.

Bir vaqtning o'zida ichki va tashqi muvozanatga erishish

muammosini quyidagi yondashuv asosida ko‘rib chiqamiz (20.1- rasm).

20.1-rasm. Tashqi muvozanatga erishish mexanizmi

20.1- rasmda koordinata o‘qlarida ichki va tashqi muvozanatga erishishni ta’minlashni ko‘zda tutuvchi siyosatning ikki instrumenti- davlat xarajatlari darajasi (G) va foiz stavkasi (R) berilgan.

BB egri chizig‘i davlat xarajatlari(G) va foiz stavkasi (R)ning tashqi balans ($BP=0$)ni ta’minlovchi turli kombinatsiyalarini aks ettiradi.

BB egri chizig‘i ijobiy egilishga ega bo‘lib, bu quyidagilar bilan izohlanadi:

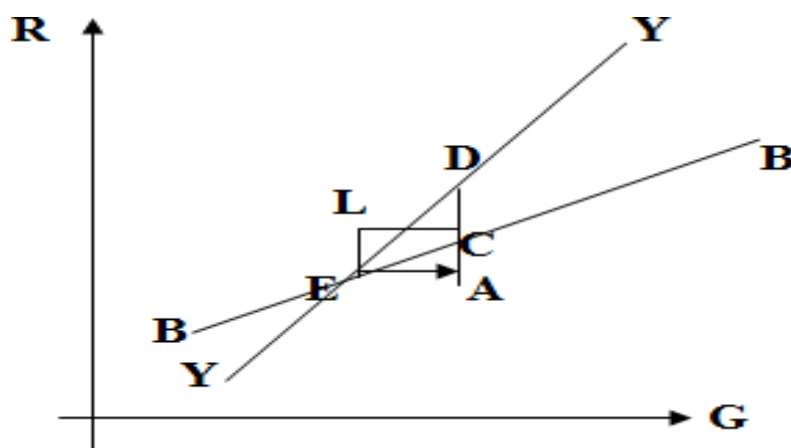
Aytaylik, E nuqtasida ichki va tashqi muvozanat ta’minlangan bo‘lsin. Davlat xarajatlari E nuqtadan S nuqtaga qadar o‘sishi daromadlar va importning oshishini keltirib chiqaradi. Natijada savdo balansi taqchilligi ($BP<0$)ro‘y beradi.

To‘lov balansining taqchilligini bartaraf etish uchun davlat cheklovchi pul-kredit siyosati vositasida kapital harakati balansining ijobiy qoldig‘ini ta’minlash choralarini ko‘radi. Masalan, foiz stavkasining oshirilishi mamlakatga kapital harakati balansining (joriy operatsiyalar balansining manfiy qoldig‘ini qoplaydigan hajmdagi) ijobiy qoldig‘ini ta’minlashga yetarli hajmda xorijiy kapitalning oqib kelishini rag‘batlantiradi. Natijada to‘lov balansi qoldig‘i (BB egri chizig‘ining S nuqtasida) 0ga tenglashadi.

Aynan tashqi balansga erishish maqsadida G va R o‘zgarishlarining ana shunday kombinatsiyasi mavjudligi BB egri chizig‘ining ijobiy egilishini aks ettiradi.

BB egri chizig‘idan pastda va o‘ngda joylashgan nuqtalar to‘lov balansi taqchilligini aks ettiradi. BB egri chizig‘idan yuqorida va chapda joylashgan har qanday nuqta to‘lov balansining, qat‘iy budget-soliq va pul-kredit siyosati bilan ta‘minlanadigan ijobiy (musbat) qoldig‘ini aks ettiradi.

To‘liq bandlilik, potensial ishlab chiqarish hajmi va inflatsiya jarayonlarining mavjud emasligi bilan xarakterlanadigan ichki muvozanatni 20.2-rasm ko‘rinishida tasvirlash mumkin.

20.2-rasm. Ichki muvozanatga erishish mexanizmi.

Aytaylik E nuqtada ham ichki, ham tashqi muvozanat ta‘minlansin. Agar davlat xarajatlari G o‘ssa, daromad multiplikativ samara bilan E dan A ga qadar ko‘payadi. Daromad muvozanat (E) nuqtasidan ortiqcha talab holatiga (A) o‘sishi natijasida ortiqcha daromad inflatsion bosimni yuzaga keltiradi. Ichki muvozanatni tiklash uchun talabni kamaytirish maqsadida foiz stavkasi R ni ko‘tarish orqali pul massasini kamaytirish talab etiladi. 20.2.-rasmda bu holat A nuqtadan D nuqtaga qadar siljishi ko‘rinishida aks etadi. Bu nuqtada daromad resurslarning to‘liq bandligiga mos keladi, ichki muvozanat esa tiklanadi. O‘z navbatid, G va R ning ichki muvozanatni ta‘minlovchi kombinatsiyalari ijobiy egilishga ega YY egri chizig‘ini yuzaga keltiradi. YY egri chizig‘idan o‘ngda va quyida joylashgan nuqtalar ortiqcha talabni aks ettiradi. YY egri chiziqdan chapda va yuqorida joylashgan nuqtalar ortiqcha taklifni aks ettiradi. Bu nuqtalarda talab kamayadi va foiz stavkasi o‘sadi.

20.2–rasmdan ko‘rinib turibdiki BB egri chizig‘i YY egri

chizig'iga nisbatan yotiqroq. BB egri chizig'ining tikligi kapital mobilligi bilan belgilanadi. Kapital qanchalik harakatchan bo'lsa joriy operatsiyalar schyotining taqchilligini moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan kapitalning oqib kelishini rag'batlantiruvchi foiz stavkasi R shunchalik kam miqdorga o'sadi. Bunda BB egri chizig'i yotiqroq bo'ladi.

Kapital kamroq harakatchanligi sharoitida BB egri chizig'i tikroq ko'rinishni oladi. Ammo kapitalning nisbatan kamroq mobilligi sharoitida ham BB egri chizig'i YY egri chizig'idan ko'ra tikroq bo'lmaydi. BB egri chizig'ining tikligi kapitalning mobilligi 0 ga teng bo'lgan sharoitda YY egri chizig'i tikligiga tenglashadi. Boshqa barcha holatlarda YY egri chizig'i BB egri chizig'iga nisbatan tik bo'ladi.

Shunday qilib fiskal va monetar siyosatni qo'shib olib borish ichki va tashqi muvozanatni ta'minlash imkonini beradi. Navbatdagi muammo - fiskal va monetar siyosatning ichki va tashqi muvozanatga ta'siri darajasini aniqlashdir. Bu nazariy masalani yechishga Robert Mandell va Markus Fleming urinib ko'rinishgan.

Mandell-Fleming modeli kichik ochiq iqtisodiyot modeli bo'lib qayd qilingan va suzib yuruvchi valuta kurslari sharoitida iqtisodiy siyosatning turli ko'rinishlarini amalga oshirish natijalarini baholash maqsadida qo'llaniladi.

Mandell-Fleming modeli milliy iqtisodiyotning jahon bozoridagi hissasi kichik va shu sababli uni rivojlantirishning asosiy parametrlari jahon bozori tomonidan, ya'ni tashqaridan belgilab beriladi degan shartga asoslanadi.

Bu model XX asrning 60-yillarida ishlab chiqilgan bo'lib baholarning barqarorligini ko'zda tutadi va yalpi daromadning tebranishlari sabablarini tushuntirib beradi.

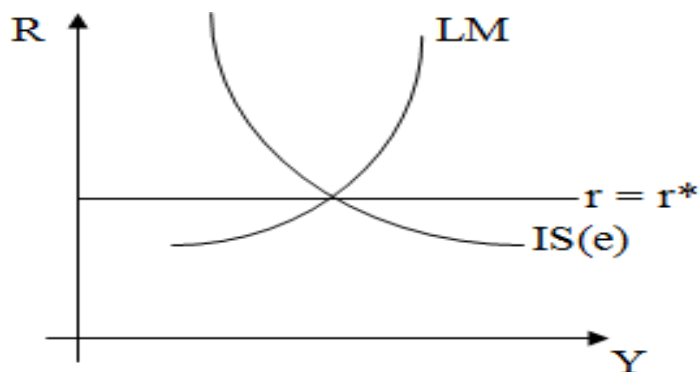
Bu modelga ko'ra iqtisodiyotning amal qilishi valutilarning almashinuv kursi tizimiga bog'liq.

Mandell-Fleming modeli uchta tenglamani o'z ichiga oladi:

- 1) $Y+C(Y-T)+I(r)+G+X_n(e)$, IS;
- 2) $M/P=L(r,Y)$, LM;
- 3) $r = r^*$

Birinchi tenglama - tovar bozorini, ikkinchi tenglama - pul bozorini, uchinchi tenglama esa ichki foiz stavkasi (r) jahon foiz

stavkasi (r^*) darajasi bilan belgilanishini anglatadi. Modelda uchta endogen o'zgaruvchilar: Y , r va e mavjud.

20.3-rasm. Mandell-Flemingning Y - r modeli

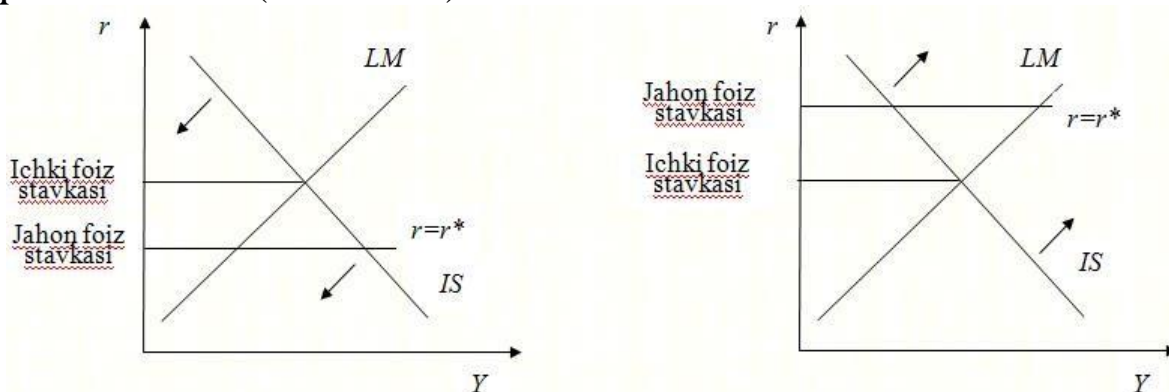
Modelni tasvirlash uchun ikkita grafik tuzish taklif etiladi. Har bir grafikda o'zgaruvchi miqdorlardan bittasi konstanta deb olinadi va tahlil ikki o'zgaruvchining aloqadorligi bo'yicha o'tkaziladi. Mandell- Flemingning Y - r modeli 20.3- rasmda tasvirlangan. Rasmdan ko'rinib turibdiki IS egri chizig'i quyiga, LM egri chizig'i esa yuqoriga yo'nalgan. Gorizontall liniya jahon foiz stavkasini ifodalaydi.

Grafik ikki xususiyatga ega.

1. IS egri chizig'ining holati almashinuv kursining darajasiga bog'liq. Almashinuv kursining ko'tarilishi egri chiziqni chapga siljitadi.

2. Barcha uch egri chiziq bir nuqtada kesishadi.

Lekin bu uch egri chiziq bir nuqtada kesishmaydi deb tasavvur qilish mumkin (20.4-rasm).

20.4.- rasm. Mandell-Flemingning Y - r modelida muvozanatga erishish mexanizmi.

Bunday vaziyatda ikki variant yuzaga keladi:

1. Almashinuv kursi juda past bo'lganligi sababli IS va LM egri chiziqlari jahon foiz stavkasidan yuqorida kesishadi(20.4, a rasm). Bunday vaziyat chet ellik investorlarni mazkur mamlakat iqtisodiyotiga kapital kiritishga rag'batlantiradi. Natijada mamlakatning valutasini kursi ko'tariladi va IS egri chizig'i pastga siljiydi.

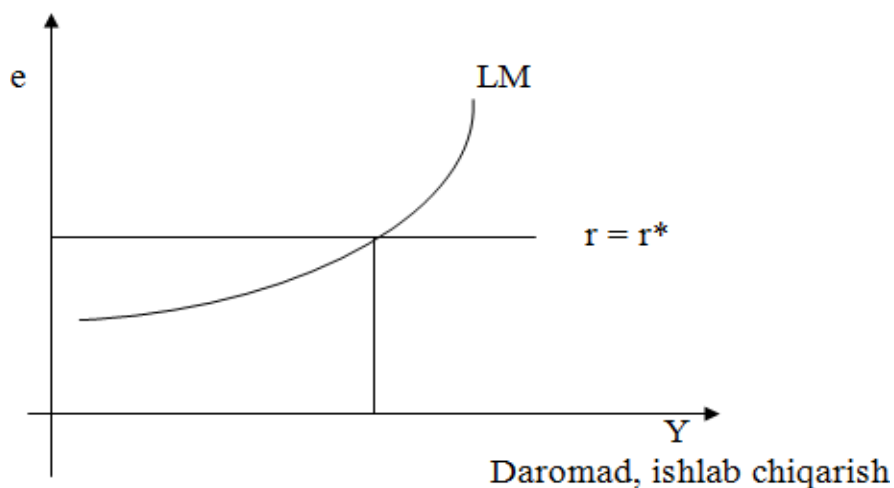
2. IS va LM egri chiziqlari ichki foiz stavkasi jahon foiz stavkasidan past bo'lgan nuqtada kesishadi(20.4, b rasm). Bunday vaziyatda mazkur mamlakat investorlari kapitallarini xorijga olib chiqib ketishdan manfaatdor bo'lishadi. Natijada milliy valutaning almashinuv kursi pasayadi va IS egri chizig'i yuqoriga siljiydi. Shunday qilib muvozanat LM egri chizig'ining gorizontal liniya bilan kesishish nuqtasida jahon foiz stavkasi darajasida o'rnatiladi. Mandell-Flemingning Y-e modeli 20.5.- va 20.6. -rasmlarda tasvirlangan. 20.5-rasmda vertikal o'qda almashinuv kursining turli darajalari, gorizontal o'qda esa daromadning miqdorlari tasvirlangan. Foiz stavkasi o'zgarmas va jahon foiz stavkasiga teng deb tasavvur qilinadi. Bunday vaziyatda grafikda ikki tenglama tasvirlanadi:

$$1) Y=C(Y-T)+I(r^*) +G+X_n(e), IS;$$

$$2) M/P= L(r^*,Y), LM^*.$$

Iqtisodiyotda muvozanat IS va LM egri chiziqlarining kesishish nuqtasida ta'minlanadi. Bu kesishish nuqtasi almashinuv kursi va daromadning darajalarini aks ettiradi.

Grafikda tovar bozoridagi (IS*) va pul bozoridagi(LM*) muvozanat tasvirlangan. Jahon foiz stavkasi belgilab berilgan sharoitda LM* tenglamasi yalpi daromadni almashinuv kursiga bog'liq bo'lmagan holda qayd etadi.

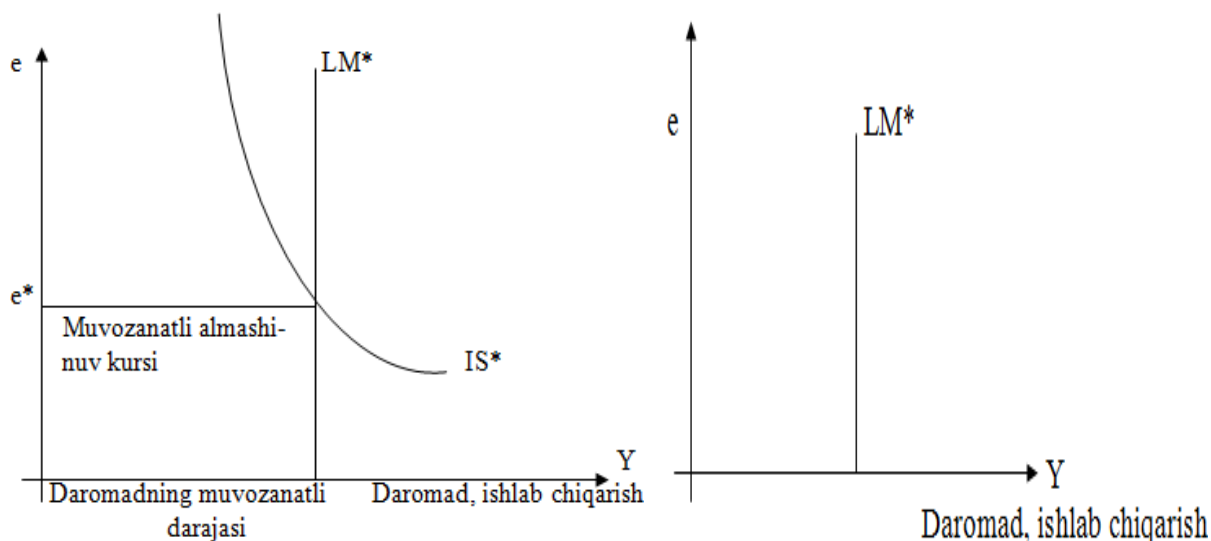

20.5-rasm. Mandell-Flemingning Y-e modeli

20.6.-rasmda LM egri chizig‘i gorizontal liniya bilan belgilangan jahon foiz stavkasi r^* ga teng bo‘lgan holatda aks ettirilgan. Bu egri chiziqlar birgalikda almashinuv kursiga bog‘liq bo‘lmagan daromad darajasini aniqlab beradi.

20.7. rasmda LM^* egri chizig‘i qanday qilib vertikal liniya ko‘rinishini olishi aks ettirilgan.

7-rasm. LM^* egri chizig‘ining vertikal liniya ko‘rinishi

Y - e modeli almashinuv kursi darajasi iqtisodiy siyosatga qanday ta‘sir etishini ko‘rsatadi.

Mandell-Fleming modelini tahlil qilish kichik ochiq iqtisodiyotda davlatning har qanday iqtisodiy siyosati natijasi qayd qilingan va suzib yuruvchi valuta kursiga bog‘liq degan xulosaga olib keladi. Masalan, suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida daromadga faqat pul- kredit siyosati ta‘sir ko‘rsatadi. Ayni paytda rag‘batlantiruvchi budjet-soliq siyosatining ta‘siri, valuta kursining ko‘tarilishi sababli, nolga teng bo‘ladi. Qayd qilingan valuta kursi sharoitida daromadga faqat budjet-soliq siyosati ta‘sir ko‘rsatadi. Bunday sharoitda pul-kredit siyosati daromadlarga deyarli ta‘sir ko‘rsatmaydi, chunki Markaziy Bankning pul taklifini o‘zgartirishdan maqsadi almashinuv kursini belgilangan darajada saqlab turishdan iborat bo‘ladi.

Bu o‘zgartirish ichki iqtisodiy siyosat maqsadlariga to‘g‘ri kelish- kelmasligi e‘tiborga olinmaydi.

20.3 Qayd etilgan valuta kursi sharoitida pul-kredit va fiskal siyosat

Oldingi savolda ta'kidlaganimizdek qayd qilingan valuta kursi sharoitida monetar siyosat ko'proq ichki balans muammosi bilan aloqador bo'ladi. Keltirilgan fikrlarni izohlab berish uchun quyidagi gepotetik misolni ko'rib chiqamiz.

Mamlakatning barcha tijorat banklari va Markaziy bankni barcha xorijiy aktivlar va passivlar to'plangan yagona bank deb tasavvur qilamiz. Pul taklifi esa naqd pul va depozitlardan iborat deb qaraymiz. Bunday gepotetik bankning passivida pul taklifining barcha komponentlari (odatda M_2 agregati), aktivida esa bank tizimining sof xorijiy aktivlari (aktivlar-passivlar, ya'ni xorijliklarning ularga bo'lgan barcha talablari so'ndirilgandan so'ng mamlakat ega bo'ladigan aktivlar) va sof ichki aktivlar (yoki hukumatga, firmalarga va uy xo'jaliklariga sof ichki kreditlar) jamlangan bo'ladi.

Sof xorijiy aktivlar mamlakatning valuta zaxiralariga mos keladi. Bunday holatda aktivlar va passivlarning tengligi shartini $M=R_{es} + DS$ ko'rinishida yozishimiz mumkin. Bu tenglik pul taklifi (bank tizimining majburiyati) valuta rezervlari (sof xorijiy aktivlar) va bank tizimining ichki kreditlari yig'indisiga tengligini anglatadi. Demak, pul taklifi ham ichki, ham tashqi omillarga bog'liq.

Pul taklifining o'zgarishini $\Delta M = \Delta R_{es} + \Delta DS$ ko'rinishida tasvirlash mumkin. Bu yerda ΔR_{es} to'lov balansining taqchilligi yoki ortiqchaligiga mos keladi. Tashqi balansni tiklash, o'z navbatida valuta kursini saqlab turish zaruriyati xorijiy aktivlarni sotish va sotib olishni talab qiladi. Bu esa valuta rezervlarining ko'payishi yoki kamayishini keltirib chiqaradi. Lekin, rezervlarni sotish barobarida Markaziy Bank muomaladagi pulning bir qismini chiqarib oladi. Rezervlarni sotib olish bilan esa pul taklifi hajmini ko'paytiradi. Shunday qilib, qayd qilingan valuta kursi sharoitida M endogen o'zgaruvchi bo'lib, to'lov balansining yuzaga keladigan taqchilligi yoki ortiqchaligiga (ya'ni almashinuv keursini pasaytirish yoki ko'tarish borasidagi harakatlarga) bog'liq bo'ladi. Bunday sharoitda iqtisodiyotni rivojlantirish prognozlari tuzilayotganda

pulga talab iqtisodiy o‘shish va inflatsiyaning maqsadli (rejadagi) ko‘rsatkichlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Pul taklifi esa sof xorijiy aktivlar va ichki kreditlar hajmiga bog‘langan holda aniqlanadi. Sof xorijiy aktivlar to‘lov balansini tuzish prognozlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Ichki kreditlar hajmi esa qoldiq prinsipida aniqlanadi hamda hukumat va xususiy sektor o‘rtasida taqsimlanadi. Xususiy sektorga ichki kreditlar miqdorini o‘zgartirish uchun pul-kredit siyosatining uchala usuli ham qo‘llaniladi.

Markaziy Bank to‘lov balansining iqtisodiyotdagi pul taklifiga ta‘sirini valuta rezervlari o‘zgarishini sterillash orqali neytrallash-tirishi mumkin. Masalan, (to‘lov balansini taqchilligini yoki almashinuv kursi pasayishini bartaraf qilish maqsadlarida foydalanilishi natijasida) rezervlar qisqarganida Markaziy Bank ichki aktivlarni pul taklifi hajmi o‘zgarishini ta‘minlaydigan darajada ko‘paytirishi mumkin.

Ya‘ni :

$$M = \downarrow R_{es} + \uparrow DS$$

Bunda u ochiq bozordagi operatsiyalar yoki pul-kredit siyosatining boshqa vositalaridan foydalanadi.

Ammo sterillash imkoniyatlari cheklangan. Agar to‘lov balansining taqchilligi uzoq vaqt saqlanib qolsa, uni bartaraf qilishga intilish valuta rezervlarini tugab qolishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatda, mamlakat, almashinuv kursining pasayish tendensiyasini bartaraf qilish hamda pulning xorijga oqib ketishini tugatish uchun yoki qayd etilgan kursdan voz kechishi, yoki pul massasining qisqarishiga yo‘l qo‘yib berishga majbur bo‘ladi. To‘lov balansining barqaror ijobiy qoldig‘i sharoitida rezervlar hajmi shunchalik ko‘p bo‘lishi mumkinki, ichki kredit nolga teng bo‘lib qoladi. Bu esa amalda mumkin bo‘lmagan holatdir (banklar ichki kreditlarni kamaytirmasligi, balki nobank sektoridan pul qarz olishi zarur bo‘ladi).

Demak, hattoki sterillash ham pul massasini to‘lov balansini ta‘siridan himoya qila olmaydi. Bu esa pul-kredit siyosatining ichki balansga ta‘sirini keskin cheklab qo‘yadi. Qayd qilingan valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosatining samaradorligi kapitalning

mobilligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Davlat xarajatlarning ko'payishi foiz stavkasining o'sishini keltirib chiqaradi (fond bozorida qarzga mablag' olib, davlat xususiy sektor foydalanadigan pul massasini kamaytiradi). Bu esa o'z navbatida xorijdan kapital oqib kelishini rag'batlantiryapti. Kapitalning yuqori mobilligi sharoitida davlat xarajatlarning ko'payishi bilan bog'liq savdo balansi taqchilligi kapital harakati schyotining musbat (ijobiy) qoldig'i bilan amalda qoplanadi. Markaziy Bank esa yuzaga kelgan almashinuv kursining o'sish tendensiyasini bartaraf qilish uchun xorijiy valutani sotib olish va muomalaga milliy valutani ko'p miqdorda chiqarishga, bu bilan esa pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir (davlat xarajatlarning o'sishi bilan birgaldikda) daromadlarning kengayishi uchun qo'shimcha rag'bat yaratadi.

Shunday qilib, qayd qilingan valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosati pul-kredit siyosatidan farqli ravishda daromad darajasiga, o'z navbatida ichki muvozanatga muvaffaqiyatli ta'sir ko'rsata oladi. Tasir darajasi kapitalning mobilligi o'sishi bilan ortib boradi.

20.4. Erkin suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida makroiqtisodiy siyosat

Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitidagi budjet-soliq va pul-kredit siyosati qayd qilingan valuta kursi sharoitidagiga nisbatan mutlaqo boshqacha natijalar beradi. Endi rollarni taqsimlash muammosini to'g'ri hal qilish teskari ko'rinish oladi. Budjet-soliq siyosati savdo, demak, to'lov balansi uchun pul-kredit siyosatiga nisbatan katta ahamiyat kasb etadi. Aynan budjet-soliq siyosatidan tashqi balansga erishish uchun foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ichki balansni ta'minlashda esa pul-kredit siyosatidan foydalanish birinchi planga chiqadi. Agar qayd qilingan valuta kursi sharoitida ichki pul siyosati almashinuv kursini quvvatlab turishni ham ko'zda tutgan bo'lsa, suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida u bunday vazifadan ozod qilinadi va ichki muammolarni hal qilish uchun samaraliroq ishlatilishi mumkin. Pul taklifini kengaytirish foiz stavkalarini pasaytiradi va xarajatlarning oshishiga olib keladi.

Ma'lumki xarajatlarning ortishi importning o'sishini rag'batlantiradi va savdo balansini yomonlashtiradi. To'lov balansining taqchilligi yuzaga kelishiga foiz stavkasining pasayishi sababli kapitalning mamlakatdan chiqib ketishi ham ta'sir ko'rsatadi. Lekin egiluvchan valuta kursi sharoitida taqchillik saqlanib qolmaydi. Importning o'sishi va kapitalning oqib ketishi xorijiy valutaga talab oshishiga olib keladi va milliy valuta qadrsizlanadi. Bu qadrsizlanish mamlakat eksportchilarining raqobat-bardoshligini kuchaytiradi. Oqibatda savdo balansi yaxshilanadi. Eksportning ortishi mamlakatimiz mahsulotiga bo'lgan talabning o'sishini anglatadi va pul massasining dastlabki o'sishi natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy yuksalishni yanada kuchaytiradi.

Demak, pul siyosati ichki daromadlarga bevosita (pul taklifining o'sishi orqali) va bilvosita (almashinuv kursining pasayishi hamda eksportning o'sishi orqali) ta'sir ko'rsatadi.

Kapitalning oqib ketishiga va o'z navbatida milliy valutaning qadrsizlanishi darajasiga ta'sir ko'rsatgani uchun ham kapitalning mobilligi muhim ahamiyatga egadir.

Ammo, pul-kredit siyosati murakkab yetkazib berish mexanizmiga egaligi sababli uning ishlab chiqarish hajmiga ijobiy ta'siri ishlab chiqarishni kengaytirishning ichki rag'batlari (foiz stavkasining pasayishi) orqali emas, balki ko'proq tashqi dunyo orqali ro'y beradi deb tasavvur qilish mumkin. Boshqacha aytganda, kapitalning chiqib ketishi va valutaning qadrsizlanishi sharoitida mamlakat mahsulotlariga talabning o'sishi uning eksportiga talabning oshishi hisobiga ro'y beradi. Shu sababli pul siyosatining ichki balansga ijobiy ta'siri o'ziga xos xususiyatga ega. Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosatining samaradorligini baholash yanada murakkabroqdir. Ma'lumki, davlat xarajatlarning ortishi ichki va tashqi muvozanatga ikki yo'nalishda: daromad orqali va foiz stavkasi orqali ta'sir ko'rsatadi. Daromadlarning ortishi(multiplikator samarasi orqali) importni ko'paytiradi, savdo balansini yomonlashtiradi va milliy valutaning kursini pasaytiradi. Davlat xarajatlarning ortishi, shuningdek, hukumat olayotgan qarzlarni ko'paytirayotganligini anglatadi, bu esa foiz stavkalarining ortishiga olib keladi. Yuqoriroq foiz stavkalari esa

xorijdan kapital oqib kelishini rag‘batlantiradi. Bu esa milliy valuta kursini oshiradi va kapital harakati schyotini yaxshilaydi. Yakuniy natija esa kapitalning mobilligi darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

Kapitalning past mobiligi sharoitida budjet ekspansiyasi daromad orqali ko‘proq ta‘sir ko‘rsatadi. Kapitalning uncha ko‘p bo‘lmagan miqdorda oqib kelishi savdo balansining taqchilligini qoplay olmaydi va oqibatda valuta kursi pasayadi.

Milliy valutaning arzonlashishi eksportning o‘shishi uchun qulay sharoit yaratadi va to‘lov balansining taqchilligini bartaraf qilish imkonini beradi. Eksportning ortishi, shuningdek, budjet ekspansiyasining ichki ishlab chiqarishga ijobiy ta‘sirini to‘ldiradi.

Shu bilan birga kapitalning mobilligi ortib borishi bilan kapital schyotining to‘lov balansi va valuta kursiga ta‘siri kuchaya boradi. Kapitalning yuqori mobilligi sharoitida uning oqib kelishi sababli ro‘y bergan valuta kursining ko‘tarilishi tendensiyasi ustunlik qiladi. Bu eksportning qisqarishiga va savdo balansi taqchilligining ortishiga olib keladi. Kapitalning katta miqdorda oqib kelishi bu taqchillikni qoplash va to‘lov balansini muvozanatlashtirish imkonini beradi. Ammo budjet ekspansiyasining ishlab chiqarish hajmiga yakuniy ta‘siri deyarli nolga teng bo‘ladi. Bunga kuchli siqib chiqarish samarasi mavjudligi, ya‘ni xususiy investitsiyalarni foiz stavkasining oshishi orqali va eksportni almashinuv kursining oshishi orqali siqib chiqarilishi sabab bo‘ladi.

Shunday qilib, pul siyosatining ichki daromadga aniq ijobiy ta‘siridan farqli ravishda budjet-soliq siyosati kapitalning past mobilligi sharoitidagina samarali bo‘ladi.

Xulosa yasab, pul va budjet –soliq siyosatining, tashqi balansni saqlab turgan holda ishlab chiqarish hajmiga ta‘sir ko‘rsatishi nuqtai nazaridan, nisbiy samaradorligini baholashimiz mumkin.

Ma‘lumki, qayd qilingan valuta kursi sharoitida ichki monetar siyosat amalda “falajlangan” bo‘ladi va faqat budjet-soliq siyosatigina samara beradi. Va bu samara kapitalning mobilligi ortishi bilan ko‘payib boradi.

Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida ichki ishlab chiqarish hajmiga, shubhasiz, kapitalning mobilligi qanday bo‘lishidan qat‘i nazar pul-kredit siyosati ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Ochiq iqtisodiyot deganda nimani tushunasiz?
2. Kichik va katta ochiq iqtisodiyotning mohiyati va farqlarini tushuntirib bering.
3. Tashqi muvozanat atamasini izohlab bering.
4. Mandell-Flemingning ochiq iqtisodiyot modelini tavsiflab bering.
5. Yalpi daromad,almashinuv kursi va joriy operatsiyalar balansi saloqlar oshganda qanday o'zgarishini Mandell-Flemingning ochiq iqtisodiyot modelidan foydalangan holda tushuntirib bering.
6. Nima sababdan qayd qilingan valuta kursi sharoitida pul-kredit siyosati ichki balansni ta'minlashda samara bermaydi?
7. Qayd qilingan valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosatining ichki muvozanatni ta'minlashdagi samaradorligini izohlab bering.
8. Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida pul-kredit siyosati qanday maqsadlar uchun qo'llanilganda yuqori samara beradi va nima sababdan?
9. Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosatining tashqi muvozanatni ta'minlashga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.
10. Kapital mobilligining qayd qilingan valuta kursi sharoitida iqtisodiy siyosat samaradorligiga ta'sirini izohlab bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar

1. N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013). 605 p.
2. Абель Э., Бернаке Б. Макроэкономика. 5-е изд.-СПб.:Питер, 2009-544 с.
3. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. Учебник. М.: «Дело и Сервис», 2005. -464 стр.
4. Axmedov D.Q., Ishmuhamedov A.E., Jumayev Q.X., Djumaev Z.A. Makroiqtisodiyot. T.: «O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasining Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti», 2004. -240 bet.
5. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика; Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2009. -350 стр.
6. Jumayev Z.A. “Makroiqtisodiyot” fanidan O‘quv-uslubiy majmua.-Toshkent: Iqtisodiyot.-2010-y. – 598 bet.
7. Ishmuhamedov A.E., Jumayev Z.A, Jumayev Q. X. Makroiqtisodiyot: O‘quv qo‘llanma. T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. -192 bet.
8. Мэнкью Н.Г.Принципы макроэкономики. СПб.: Питер, 2009. -544 стр.
9. Самуэльсон, Пол Э., Нордхаус, Вильям Д. Макроэкономика. М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2009. -592 стр.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 76 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining Budget kodeksi, 2014-y./ www.lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasining 2003- yil 11- dekabrda gi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. / www.lex.uz
4. O‘zbekiston Respublikasining 2003-yil 11-dekabrda gi “Valutani tartibga solish to‘g‘risida”gi Qonuni. / www.lex.uz
5. O‘zbekiston Respublikasining “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi

qonuni./ www.lex.uz

6. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri)., 09.12.2014-y. //NORMA tizimi

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.// NORMA tizimi

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 2-fevraldagi "Ish haqi, pensiya, nafaqa va stipendiyalarni to‘lash mexanizmini takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi Qarori.// NORMA tizimi

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 12-yanvardagi “«Urgut», «G‘ijduvon», «Qo‘qon» va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to‘g‘risida” gi Farmoni.// NORMA tizimi

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016- yil 26-oktyabrdagi “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” Farmoni.// NORMA tizimi

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016- yil 21-oktyabrdagi “2017–2021-yillarda qishloq joylarda yangilangan namunaviy loyihalar bo‘yicha arzon uy-joylar qurish dasturi to‘g‘risida” gi Qarori.// NORMA tizimi

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 5-oktyabrdagi "Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta‘minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi Farmoni.// NORMA tizimi

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015- yil 16-maydagi “Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta‘minlash, ularni jadal rivojlantirish yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. //NORMA tizimi.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-martdagi “O‘zbekistonda 2015–2019-yillarda muhandislik-kommunikatsiya va yo‘l-transport infratuzilmasini rivojlantirish va

modernizatsiya qilish dasturi to‘g‘risida”gi PQ-2313- sonli qarori.
//NORMA tizimi.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 4-martdagi “2015 –2019- yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o‘zgartirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni ta’minlash bo‘yicha chora- tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi PQ-4707 sonli qarori.
//NORMA tizimi.

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 11-fevraldagi “2015–2019-yillarda tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallarni mahalliyashtirish hamda ishlab chiqarish dasturi to‘g‘risida”gi PQ-2298- sonli qarori.//NORMA tizimi.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 25-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2017-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari va Davlat budjeti parametrlari prognozi to‘g‘risida”gi qarori.//NORMA tizimi/

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016- yil 25-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2017- yilgi Investitsiya dasturi to‘g‘risida”gi qarori.//NORMA tizimi.

19. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. T.: “O‘zbekiston”, 2017- y.

20. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. T.: “O‘zbekiston”, 2017- y.

21. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: “O‘zbekiston”, 2017- y.

22. Mirziyoyev Shavkat Miromonovichning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi nutqi, 08.09.2016. <http://uza.uz>

23. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. Тесты: Учебное пособие.-2-е изд.- М.: Издательство “Дело и сервис”, 2005., 96 с.

24. Вечканов С.В., Вечканова Г.Р. Макроэкономика. Краткий курс.: учебное пособие. СПб.: Питер, 2010. -288 стр.

25. Киселёва Е.А. Макроэкономика. /Экспресс курс:учебное

пособие- М.:КНОРУС, 2008- 384 с.

26. Кисельёва Е.А. Макроэкономика: Курс лекций. М: Изд-во Эксмо, 2007. -352 стр.

27. Кушлин В.И., Ивлева Г.Ю., Клюкин П.И. Макроэкономика: Государственное регулирование в условиях глобализации; УМК для подготовки магистров.-М. :Изд-во РАГС, 2007.-320 с.

28. Макроэкономика. Теория и российская практика: учебник / под ред. А.Г.Грязневой и Н.Н. Думной.-5-е изд., перераб. И доп.-М.: КНОРУС, 2008.- 688 с.

29. Марыганова Е.А., Шапиро С.А. Макроэкономика. Экспресс курс.: учебное пособие. М.: КНОРУС, 2010. -302 стр.

30. Матвеева Т.Ю. Введение в макроэкономику: учебное пособие. Гос.ун-т-Высшая школа экономики.-3-е изд.-М: Изд.дом ГУ ВШЭ, 2005.-510 с.

31.Тарсевиц Л.С., Гребников П.И., Лусский А.И. Макроэкономика: Учебник. М.: Высшее образование», 2006. - 654 стр.

32.Eshov M.P., Bo'stonov M.M., Maxmudov M.F. "Makroiqtisodiyot" fanidan masalalar yechish bo'yicha uslubiy ko'rsatma.-T: «Fan va texnologiya», 2010.-186 b.

33.Z.Berdinazarov. O'zbekiston amaliyotida makroiqtisodiy muvozanat tahlili. Iqtisodiyot va ta'lim/ 2016, №5, 124 b.

34.U.A. Madrahimov. Iqtisodiy o'sishga yalpi talab va uning tarkibi ta'siri. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2016-yil

35. B.Valiyev "Iqtisodiy o'sish nazariyasining konseptual yondashuvlari". Biznes-Ekspert, 2014-yil № 1-son, 17-18-betlar.

36.Gulyamov S. Makroiqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish. //Iqtisodiyot va ta'lim, 2012, №2, 4-5 b.b

37. O'zbekiston iqtisodiyoti. 2016-yil uchun axborot tahliliy bulletin, Toshket- 2016., 80 b Internet saytlari

Internet saytlari

1. [http:// www.lex.uz](http://www.lex.uz)
2. [http://www.mineconomi.uz.](http://www.mineconomi.uz)

3. <http://www.mf.uz>
4. <http://www.stat.uz>
5. <http://www.soliq.uz>
6. www.gov.uz
7. <http://www.cbu.uz>
8. <http://www.wordbank.org>.
9. <http://www.ebrd.org>.
10. <http://www.imf.org>

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-BOB. MAKROIQTISODIYOTGA KIRISH	
1.1. “Makroiqtisodiyot” fanining shakllanishi tarixi, predmeti va obyekt.....	6
1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari.....	9
1.3. “Resurslar –tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar xarajatlar”ning doiraviy oqimi modeli.....	13
1.4. O‘zbekiston iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda makroiqtisodiy Dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish yondashuvlaridan foydalanish.....	15
2-BOB. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO‘RSATKICHLAR VA ULARNI HISOBLASH	
2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar.....	19
2.2. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi va uni hisoblashning asosiy shartlari	20
2.3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari	21
2.4. Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko‘rsatkichlar va ular o‘rtasidagi nisbat.....	29
2.5. Nominal va real yalpi ichki mahsulot.....	30
2.6. Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar.....	33
3-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING DAVRIY RIVOJLANISHI. ISHSIZLIK	
3.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari.....	38
3.2. Ishsizlik tushunchasi va ishsizlik darajasining o‘lchanishi.....	42
3.3. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. A. Ouken qonuni.....	43
3.4. O‘zbekiston Respublikasida ishsizlikni kamaytirish va aholining ish bilan bandligini ta’minlash siyosatining xususiyatlari.....	45
4-BOB. INFLATSIYA VA ANTIINFLATSIYA SIYOSATI	
4.1. Inflatsiyaning mohiyati va hisoblanish usullari	49
4.2. Inflatsiyaning turlari. Talab va taklif inflatsiyasi.	51
4.3. Inflatsiya va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liklik. Fillips egri chizig‘i.	54

4.4. Antiinflatsiya siyosati va O‘zbekiston Respublikasida uni amalga oshirish xususiyatlari.....	55
---	----

5-BOB. YALPI TALAB – YALPI TAKLIF MODELI

5.1. Yalpi talab – yalpi taklif modeliga umumiy tavsif. Yalpi talab tushunchasi va grafigi	63
5.2. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari	65
5.3. Yalpi taklif grafigi va omillari	67
5.4. AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat	70

6-BOB. ISTE’MOL, JAMG‘ARISH VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI

6.1. Iste’mol va jamg‘arish, ularning grafiklari va funksiyalari.....	75
6.2. Iste’mol va jamg‘arishga o‘rtacha hamda chegaralangan moyillik...	79
6.3. Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funksiyasi.....	81
6.4. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar. Akselerator modeli.....	82
6.5. O‘zbekiston Respublikasi investitsiya siyosatining o‘ziga xos xususiyatlari	84

7-BOB. KEYNSNING TOVARLAR VA XIZMATLAR BOZORIDAGI MAKROIQTISODIY MUVOZANAT MODELI

7.1. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asoslari	88
7.2. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar	91
7.3. «Keyns xochi». Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi	92
7.4. Avtonom xarajatlar multiplikatori	94
7.5. Retsession va inflatsion uzilish.....	96

8-BOB. PULGA TALAB FUNKSIYASI

8.1. Pul tushunchasi va uning funksiyalari. Pul agregatlari	99
8.2. Pulga talabning klassik nazariyasi.....	100
8.3. Pulga talabning keynscha nazariyasi.....	101
8.4. O‘zbekistonda pul agregatlari va pul massasi tarkibi.....	103

9-BOB. PUL TAKLIFI. PUL BOZORIDA MUVOZANAT

9.1. Pul taklifi. Bank multiplikatori.....	108
--	-----

9.2. Pul taklifining kengaytirilgan modeli pul multiplikatori.....	109
9.3. Pul bozorida muvozanat.....	110

10- BOB. DAVLAT BUDJETI. SOLIQLAR

10.1. Davlat budjetining mohiyati va funksiyalari.....	114
10.2. Davlat budjeti xarajatlari.....	115
10.3. Soliqlarning turlari va funksiyalari.....	117
10.4. Davlat budjetining soliqlarga ko‘ra tarkibi. Soliq yuki	124
10.5. O‘zbekiston Respublikasida soliq islohotlarining o‘ziga xos xususiyatlari	128

11- BOB. BUDJET- SOLIQ SIYOSATI

11.1. Budjet –soliq siyosatining mohiyati va usullari.....	132
11.2. Davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan budjet multiplikatorlari...	133
11.3. Diskret va nodiskret fiskal siyosat. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi.....	137
11.4. O‘zbekiston Respublikasi budjet-soliq siyosatining xususiyatlari...	143

12-BOB. BANK TIZIMI. PUL-KREDIT SIYOSATI

12.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari	146
12.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko‘rinishlari. depozitlarni majburiy zaxiralash normasi	148
12.3. Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi	152

13-BOB. IS-LM MODEL

13.1. IS - LM modelining mohiyati va AD-AS modeli bilan bog‘liqligi	158
13.2. Modelning asosiy tenglamalari.....	159
13.3. IS - egri chizig‘i va uning tenglamasi.....	160
13.4. LM - egri chizig‘i va uning tenglamasi	161
13.5. IS-LM modelida makroiqtisodiy muvozanat	162

14-BOB. IQTISODIY O‘SISHNING UMUMIY TAVSIFI VA NEOKEYSNSCHA MODELLARI

14.1. Iqtisodiy o‘shish tushunchasi va o‘lchanishi.	166
14.2. Iqtisodiy o‘shishga omillari va tiplari.....	167
14.3. Iqtisodiy o‘shishning E.Domar modeli.....	169

14.4. Iqtisodiy o‘shning R.Xarrod modeli.....	171
---	-----

15-BOB. IQTISODIY O‘SHNING NEOKLASSIK MODELLARI

15.1. R.Solouning neoklassik modeli asoslari.....	174
15.2. R.Solou modelida kapitalning chiqib ketishi aholi soni o‘shning barqaror muvozanati va iqtisodiy o‘shga ta’siri.....	178
15.3. Texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o‘shga ta’siri. Felpsning «oltin qoidasi»	182
15.4. Iqtisodiy o‘shning J.Mid va A. Lyuis modellari	186
15.5. O‘zbekistonda iqtisodiy o‘shni ta’minlash omillari va natijalari...	189

16- BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYASI

16.1. Xalqaro savdoning zaruriyati va uning asosiy ko‘rinishlari.....	195
16.2. A.Smitning mutlaq ustunlik nazariyasi.	196
16.3. Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyasi.....	197
16.4. Xeksher – Olinning neoklassik konsepsiyasi.....	200
16.5. Xalqaro savdoning zamonaviy nazariyalari	202

17- BOB. TASHQI SAVDO SIYOSATI

17.1. Tashqi savdo siyosatining mohiyati va vositalari	207
17.2. Importga ta’riflar. Importga tariflar kiritilishining iqtisodiy oqibatlarini	208
17.3. Ishlab chiqaruvchilar subsidiyalari va importni kvotalar orqali tartibga solish	212
17.4. Eksport subsidiyalari. Eksport bojlari va eksportni ixtiyoriy cheklash	215
17.5. O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosatining xususiyatlari...	217

18-BOB. TO‘LOV BALANSI

18.1. To‘lov balansi tushunchasi va uning tuzilishi.....	223
18.2. Joriy operatsiyalar hisobi balansi.....	225
18.3. Kapital harakati hisobi balansi.....	226
18.4. To‘lov balansining tarkibiy qismlari o‘rtasidagi bog‘liqliklar.....	228

18.5. To‘lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari.....	230
---	-----

19-BOB. VALUTA KURSI

19.1. Valuta va jahon valuta tizimi tushunchasi	238
19.2. Valuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari	244
19.3. Valuta kursi va uni belgilovchi omillar.....	245
19.4. Xarid qobiliyati pariteti.....	250
19.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valuta kurslariga ta’siri.....	251

20-BOB. OCHIQ IQTISODIYOTDA MAKROIQTISODIY SIYOSAT

20.1. Ochiq iqtisodiyot tushunchasi va uning ko‘rinishlari.	255
20.2. Mandell Flemingning ochiq iqtisodiyot modeli.....	256
20.3. Qayd etilgan valuta kursi sharoitida pul-kredit va fiskal siyosat....	264
20.4. Erkin suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida makroiqtisodiy siyosat.....	266
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	270

M.T.Asqarova, G'.E.Zaxidov, L.F.Amirov, J.J.Jamolov

MAKROIQTISODIYOT

Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

Muharrir:	S.Alimboyeva
Tex. muharrir:	A. Moydinov
Musavvir:	A. Shushunov
Musahhih:	L. Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	Sh. Shoaslonov

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Bosishga ruxsat etildi 04.10.2021.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturasida.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i: 18,0. Nashriyot bosma tabog'i 17,5.

Tiraji: 5. Buyurtma № 151

«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»

bosmaxonasida chop etildi.

100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,

Universitet ko'chasi, 7-uy.

ISBN 978-9943-7395-8-1

9 789943 739581

The ISBN and its corresponding barcode are located in the bottom right corner. The ISBN number is 978-9943-7395-8-1. Below the number is a standard 1D barcode. At the very bottom of the barcode area, the numbers '9 789943 739581' are printed.